

Πάντειο Πανεπιστήμιο

Διπλωματική Εργασία ΠΜΣ «ΝΕΑ ΜΕΣΑ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΙΑ

Τίτλος: «Αυτόνομη Επικοινωνία: Συστημικότητα και αυτονομία της επικοινωνίας στα Νέα Μέσα»

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Αυλάμη Χρυσάνθη
Φοιτητής: Σκομβούλης Μιχάλης ΑΜ: 4115Μ052, e-mail:

mskomvoulis@gmail.com

Περιεχόμενα

Γενική Εισαγωγή.....	3
Μέρος 1 ^ο Ανάλυση: «Προς τη Συγκρότηση μίας Θεωρητικής οπτικής για την καπιταλιστική αυτονομία του τεχνητού μέσου και τις προοπτικές της ανθρώπινης υποκειμενικότητας εντός της»	
1. Ο Χέγκελ και η Τεχνική ή οι εγγελιανές φιλοσοφικές προϋποθέσεις σύλληψης οποιασδήποτε αυτονομίας του τεχνητού μέσου.....	18
2. Ο Χάιντεγκερ και η αυτονομία του τεχνητού μέσου ως “πεπρωμένο” τεθειμένο από το Είναι.....	25
3. Λακάν: Η μεσοποίηση του υποκειμένου και η γλώσσα ως τεχνητό μέσο.....	31
4. Ο Ν. Λούμαν και η επέκταση της αυτονομίας της επικοινωνίας σε σύστημα.....	42
5. Υλικότητα και αυτοαναφορικότητα του μέσου πέραν της επικοινωνίας : μία σημείωση για τον Κίττλερ.....	51
2 ^ο Μέρος Σύνθεση : «Οι πραγματολογικές διαστάσεις σύστασης της αυτόνομης επικοινωνίας στις συνθήκες του σύγχρονου καπιταλισμού: οικονομία και πολιτική»	
1. Η καπιταλιστική επιταγή: Η επικοινωνιακή μεσοποίηση ως κυριαρχία ενός οικονομικού συστήματος δυναμικής συσσώρευσης κεφαλαίου.....	57
2 . Αποτελεσματικότητα της επικοινωνιακής προσαρμογής και νομιμοποίηση: Το πολιτικό σύστημα απέναντι στην αυτόνομη επικοινωνία.....	76
Ως Συμπέρασμα: Από τη δυναμική της αυτονομίας των μέσων στα όρια της κοινωνικής πλαισίωσης τους.....	96
Βιβλιογραφία.....	102

Γενική Εισαγωγή : Το νέο κύμα αυτονομίας της επικοινωνίας και οι ανεπάρκειες της κριτικής της.

Στο λόγο περί της σύγχρονης κοινωνίας η εννοιολόγηση της αυτόνομης δυναμικής της επικοινωνίας και των μέσων που την πραγματοποιούν, έχει εγκατασταθεί ως ένας απόλυτα κεντρικός όρος της συζήτησης. Η κεντρικότητα της έννοιας γίνεται συχνά υπόρρητα αποδεκτή ως μία ενοποιητική αναφορά που συμμετροποιεί τις διαφορετικές οπτικές και καθιστά το ίδιο το πλαίσιο της συζήτησης εφικτό, μιλώντας για κοινωνία «της γνώσης», «της επικοινωνίας», «πληροφοριακό καπιταλισμό», «ψηφιακή εποχή» κ.α. Ασφαλώς, ισχυριζόμαστε σ' αυτή την έρευνα, η αποδιδόμενη σημασία στην επικοινωνία δεν οφείλεται κατά αποκλειστικό λόγο στις εσωτερικές συνισταμένες της δημόσιας συζήτησης, αλλά και –ίσως μάλιστα κυρίως- στους πραγματικούς μετασχηματισμούς που η δυναμική των σύγχρονων καπιταλιστικών κοινωνιών έχει επιφέρει στην οργάνωση της νεωτερικής κοινωνίας. Η μεσοποίηση της κοινωνικής ζωής μέσω αφαιρετικοποιών μηχανισμών είναι βέβαια ένα δομικό χαρακτηριστικό της νεωτερικής δυναμικής εν γένει (διάδοση χρήματος, αφηρημένου δικαίου κλπ.). Στο επίπεδο των μέσων επικοινωνίας η νεωτερικότητα από τις απαρχές της συνδέθηκε με ριζικές μεσολογικές αλλαγές που διευκόλυναν την κοινωνική διάχυση της πληροφορίας, κεντρική περίπτωση η διάδοση της τυπογραφίας. Οι μεσολογικές εξελίξεις από τα τέλη του 19^{ου} αι. με την ανάδυση των μέσων που εισάγουν το μηχανικό στοιχείο στο πεδίο της επικοινωνίας, εγκαθιδρύουν την τελευταία ως σημαντικά αυτόνομη σε σχέση με την εξάρτηση της από το ανθρώπινο υποκείμενο, το οποίο πλέον αρχίζει να εμφανίζεται όλο και περισσότερο ως *χρήστης* των τεχνολογιών επικοινωνίας (ο Γερμανός θεωρητικός των μέσων Κίττλερ εντοπίζει στο τρίπτυχο γραφομηχανή, κινηματογράφος, γραμμόφωνο, την τομή αυτή, τις συνέπειες της οποίας θα διερευνήσουμε στη συνέχεια). Επρόκειτο για μία μεσολογική τομή που είχε άμεσες συνέπειες ως προς τον μετασχηματισμό της κοινωνικής σφαίρας, αφού συντονίστηκαν και αλληλοτροφοδοτήθηκαν με τα μαζικά πολιτικά κινήματα των αρχών του 20^{ου} και του μεσοπολέμου, καθώς και με την εντεινόμενη ισχύ της εργατικής τάξης αλλά και τη σταδιακή ενσωμάτωσή της. Μία ενσωμάτωση που οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στις επικοινωνιακές δυνατότητες των «νέων μέσων», με κομβικό ρόλο να διαδραματίζει εδώ η αναδιαμόρφωση του φαντασιακού των μαζών από τον κινηματογράφο

(συγκροτώντας αυτό που μετά τη σχολή της Φρανκφούρτης αποκαλείται μάλλον καταχρηστικά –δεδομένου ότι συγκαλύπτει τον καπιταλιστικό χαρακτήρα- «μαζική κοινωνία» και «μαζική κουλτούρα»¹).

Δεν θα ήταν υπερβολή να ισχυριστεί κανείς ότι τις τελευταίες δύο δεκαετίες (από τη δεκαετία του '90) έχει συμβεί ένας μετασχηματισμός στην υποδομή των μέσων επικοινωνίας (δηλαδή στην ίδια την υλικότητά τους) ανάλογης ισχύος με αυτόν των αρχών του 20ου αι, κυρίως ως προς τις νέες δυνατότητες αυτονόμησης της επικοινωνίας σε σχέση με τις «περατές» «ανθρώπινες» σκοποθεσίες των χρηστών τους. Όπως επισημάναμε ήδη ο μετασχηματισμός αυτός είναι στενή συνάρτηση των ευρύτερων αλλαγών που συμβαίνουν στη μορφή του σύγχρονου καπιταλισμού (μία συνάρτηση που θα έχουμε ευκαιρία να αναλύσουμε σε εκτεταμένο βαθμό). Οι μετασχηματισμοί αυτοί επιφέρουν την εισαγωγή με ολοένα και πιο έντονο τρόπο τεχνολογιών «αποϋλοποίησης» και «ευελιξίας» του χρόνου της παραγωγικής διαδικασίας που τροποποιεί και το ρόλο και τις δυνατότητες της εργασίας (Castells 2000: κεφ. 2 και 4). Ταυτόχρονα παρατηρείται μία έντονη επίταση των χρηματικών διαμεσολαβήσεων στη σφαίρα της κυκλοφορίας που καθιστά την αγορά έναν χώρο ιδιαίτερα εντατικής *επιτήρησης* και συμμετροποίησης, οιονεί του συνόλου των κοινωνικών ενεργημάτων. Η συγκρότηση και η ανάδειξη κλάδων όπως αυτός της *οικονομίας της γνώσης* (και της πληροφορίας) έρχονται να επιβεβαιώσουν τις παραπάνω τάσεις (Foray 2010).

Η εμφάνιση των μέσων επικοινωνίας «αυξημένης» ψηφιακότητας (διότι ένας βαθμός διακριτότητας διασφαλιζόταν ήδη από το μη συνεχές πάτημα των πλήκτρων της γραφομηχανής), όπως αυτά συνδέθηκαν με τους υπολογιστές και στη συνέχεια με το διαδίκτυο και τις διάφορες μορφές εντατικής διαδραστικότητας μετά την εμφάνιση των αντίστοιχων περιβαλλόντων *εξατομικευμένης επικοινωνιακής έκθεσης των υποκειμένων* σ' αυτό που ονομάστηκε Web 2.0 (αρχικά MySpace στη συνέχεια Facebook, Youtube, Tweeter, Instagram κλπ.), δημιούργησε νέες δυνατότητες ως προς την ανάδυση ενός αυτόνομου επικοινωνιακού χώρου, ο οποίος είναι ταυτόχρονα ατομικοποιημένα διάστικτος και ταυτόχρονα συμπαγής και «ρέων»² μεταφέροντας μαζικά νοήματα με τη

¹ Για μία βασική έκθεση της σχετικής προβληματικής σε σχέση με τα μέσα βλ. Σεραφετινίδου 1987: 396κε.

² Για τη συγκρότηση των «χώρων ροής» (spaces of flow), οι οποίοι δεν είναι μόνο διαδικτυακοί, αλλά και ευρύτερα κοινωνική, όπως αστικοί (μητροπόλεις), βλ. Castells 2000: κεφ. 5.

μορφή τάσεων και μιμητικών κυμάτων³. Είναι ένας χώρος συστημικά κλειστός και αυτόνομος και ταυτόχρονα ολοένα και πιο ευαίσθητος στα ερεθίσματα από «έξω». Η αυξημένη ευαισθησία ως προς το εξωτερικό περιβάλλον που περιλαμβάνουν οι δυνατότητες του νέου επικοινωνιακού χώρου, συνεπάγεται και μία αυξημένη δυνατότητα παρέμβασης στη διαμόρφωση του δικού τους εσωτερικού περιβάλλοντος. Ως μέρος της διαμορφωτικής δυναμικής ισχυριζόμαστε ότι θα πρέπει να δούμε και την αυξημένη δυνατότητα των ψηφιακών μέσων να παρεμβαίνουν στη διαμόρφωση της υποκειμενικότητας των χρηστών τους.

Θα πρέπει να αναφερόμαστε πλέον σε μία συμμετοχή στη διαδικασία υποκειμενοποίησης η οποία αποκτά συνεχή χρονική ροή, ως ένα εσωτερικό παραστασιακό περιβάλλον του νέου μιντιακού σύμπαντος: σε αντίθεση με τα μαζικά μέσα του 20^{ου} αι. όπου έπρεπε να «ανοίξεις» την εφημερίδα ή να «ανοίξεις» την τηλεόραση, διακρίνοντας ένα «πριν και ένα μετά» στην επαφή του υποκειμένου με το μέσο, το διαδικτυακό μέσο «τρέχει» συνεχώς δίπλα σου, εισάγοντας την ψηφιακή μεσοποίηση όλο και περισσότερο κοντά στην αναλογική/βιολογική σωματικότητα (το PC μεταβαίνει σε laptop, το laptop μεταβαίνει σε tablet, το tablet μεταβαίνει σε smartphone και σε smartwatch που τα φέρεις «πάνω σου»). Πάντοτε όμως, όπως θα επιδιώξουμε να δείξουμε, η διαμορφωτική αυτή δύναμη αντλείται στο βαθμό που μπορεί να συντονιστεί και να προωθήσει τις ευρύτερες (και όχι μόνο διαδικτυακές) κοινωνικές μεσοποιήσεις που επιβάλλουν οι μορφές του σύγχρονου καπιταλισμού. Η διαδικτυακή μεσοποίηση φέρει κατά συνέπεια και τα στίγματα, τις αντιφάσεις και τις αντιστάσεις που προκύπτουν από την ευρύτερη κοινωνική διαμεσολάβηση που τη θέτει, αλλά και της οποίας τη δυναμική διευκολύνει. Ακόμα, λοιπόν, και όσοι θα διαφωνούσαν, υποβαθμίζοντας τη βαρύτητα που λαμβάνει η έννοια της επικοινωνίας στη σύγχρονη κοινωνική θεωρία και την επίδρασή της στις «αληθινές» κοινωνικές σχέσεις (Κονδύλης 2007), θα πρέπει το λιγότερο να αναγνωρίσουν την *πραγματική ισχύ* αυτών των τάσεων εντός της δυναμικής των σύγχρονων κοινωνιών. Η σκοποθεσία της έρευνας εκκινεί επομένως από αυτή τη θέση περί *συντονισμού* των επικοινωνιακών τάσεων της σύγχρονης υλικότητας των νέων μέσων και του

---

³ Για τη συγκρότηση του επικοινωνιακού χώρου των νέων μέσων υπό το καθεστώς ενός χώρου διάστικτων ατομικότητων, και για τη μαζική μεταφορά νοημάτων υπό τη μορφή μεταδοτικών-μιμητικών κυμάτων, βλ. Sampson 2012.

περιβάλλοντος που διαμορφώνουν, με τις πραγματικές τάσεις του σύγχρονου καπιταλισμού.

Η επισήμανση αυτής της συσχέτισης δεν είναι ασφαλώς μία πρωτότυπη διαπίστωση. Ήδη ο Μαρξ στη *Γερμανική Ιδεολογία*, είχε ονομάσει σε ένα πραγματικό/ιστορικό επίπεδο ως «επικοινωνία» τον τρόπο κοινωνικής αναπαραγωγής που παρατηρείται στη σφαίρα της «κυκλοφορίας» (*Verkehr*). Στις ανεπτυγμένες εννοιολογικά πραγματεύσεις του *Κεφαλαίου* η έμφαση τοποθετήθηκε στις φετιχιστικές επιδράσεις που παράγει η κυκλοφορία των εμπορευμάτων χωρίς να επιχειρηθεί μία ρητή προσπάθεια σύνδεσης αυτών των επιδράσεων με μία ευρύτερη διαδικασία επικοινωνιακής ενοποίησης των διαφορετικών σφαιρών της ανεπτυγμένης πλέον καπιταλιστικής κοινωνίας –έλλειψη που ασφαλώς οφείλεται και στην ανεπαρκή ακόμα *εκδήλωση των τάσεων* του καπιταλισμού την ιστορική περίοδο συγγραφής του *Κεφαλαίου*. Θα είχε ενδιαφέρον να δείξει κανείς κατά πόσον μία τέτοια σύνδεση είναι ανακατασκευάσιμη στο εσωτερικό των μαρξικών πραγματεύσεων, εντάσσοντας τον Μαρξ ως ένα κομβικό κρίκο στην αρχαιολογία της αυτονόμησης των κοινωνικών-επικοινωνιακών μορφών.

Ο σκοπός μας όμως εδώ δεν είναι πρωτίστως να προτείνουμε μία «κατά γράμμα» αρχαιολογία της αυτονομίας της επικοινωνίας και των μέσων που την υλοποιούν, αλλά να επιδιώξουμε μία συμβολή στην σύγχρονη συζήτηση της κοινωνικής θεωρίας των μέσων. Τίθεται ως διακύβευμα η θεωρητική έννοια της αυτόνομης επικοινωνίας να γίνει περισσότερο επιδεκτική στην κριτική σύλληψη της δυναμικής των πραγματικών τάσεων και μορφών διαμεσολάβησης της σύγχρονης τάσης του καπιταλισμού, στην οποία ήδη αναφερθήκαμε. Αρκεί να σημειώσουμε κατά συνέπεια εδώ ότι η εκτεταμένη ενασχόληση με τα θεωρητικά παραδείγματα θεματοποίησης του κοινωνικού παράγοντα της επικοινωνίας κρίνεται στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης ως απαραίτητη: όχι μόνο γιατί ο υψηλός βαθμός θεωρησιακότητας και αφάιρεσης που χαρακτηρίζει τη λειτουργία των σύγχρονων επικοινωνιακών μέσων παραπέμπει σ'ένα εξίσου απαιτητικό θεωρητικό πλαίσιο (το οποίο όπως θα δούμε οφείλει να εμπλέκει έννοιες τόσο θεωρητικά πυκνές όπως αυτές του πνεύματος, της περατότητας, του συστήματος, του χρόνου, του νοήματος κ.α.), αλλά ακόμα περισσότερο διότι η εμπλοκή της κοινωνικής επιστήμης με την εντατική αυτονομία των σύγχρονων επικοινωνιακών μέσων της επιβάλλει να ξεπεράσει την «ανθρωπιστική προκατάληψή της». Η προκατάληψη, που συνέχιζε να καθοδηγεί και τη

σκέψη μίας ιδρυτικής μορφής της θεωρίας των μέσων, του Μάρσαλ Μακλούαν, ο οποίος θεωρούσε τα μέσα «ως προεκτάσεις του ανθρώπου», δεν δείχνει να μπορεί να μας βοηθήσει σε έναν καπιταλιστικό κοινωνικό κόσμο, όπου μία εντατική συσσώρευση κεφαλαίου και αφηρημένων τεχνητών μορφών έχει ήδη εγκαθιδρυθεί, αποδίδοντας στις επικοινωνιακές (και κοινωνικές) δομές μία αυτοκινούμενη δυναμική.

Για να κατανοήσουμε την υψηλή επικοινωνιακή αυτονομία του σύμπαντος των νέων τεχνητών μέσων, χρειαζόμαστε κατά συνέπεια ένα θεωρητικό πλαίσιο που δεν θα θεματοποιεί το αντικείμενο των μέσων ως «προβολή» των ανθρώπινων δυνάμεων και ορίων. Το εγχείρημα της συγκρότησης ενός τέτοιου πλαισίου, επιδιώκει ακριβώς να επιτύχει το πρώτο «θεωρητικό» μέρος της έρευνας. Σε αυτό το εισαγωγικό όμως μέρος θα άξιζε να επισημάνουμε την αναγκαιότητα μίας κριτικά αντιανθρωπιστικής θεωρητικής στάσης, διακρίνοντας την από άλλες ιδεολογικές-θεωρητικές στάσεις που έχουν αναπτυχθεί σχετικά με την αυτονομία του τεχνητού μέσου.

Καταρχάς οριοθετούμαστε απέναντι στον αισιόδοξο τεχνολογικό ντετερμινισμό που εμφανίστηκε είτε υπό τη μορφή του «τέλους» των ιδεολογικών συγκρούσεων μέσα από την «αναγκαία» σύγκλιση όλων των κοινωνιών σε ένα ενιαίο τεχνολογικό πρότυπο (D. Bell), είτε υπό τη μορφή της επαγγελίας άφιξης της πληροφοριακής κοινωνίας (Toffler), που τελεολογικά προκύπτει ως το «τρίτο κύμα» της τεχνολογικής εξέλιξης των ανθρώπινων κοινωνιών. Μία προσέγγιση που ανάγει την κοινωνικο-ιστορική σύνδεση ενός καθεστώτος τεχνολογικής διαμεσολάβησης, σε γραμμική εξέλιξη που οδηγεί σε μία «διάφανη» κοινωνία χωρίς κοινωνικές τάξεις και ιδεολογικά σχίσματα. Η έλευση της διαδικτυακής «επανάστασης» στον τομέα των ηλεκτρονικών επικοινωνιών από την δεκαετία του '90 και η διαδραστική εμβάθυνσή της με την εμφάνιση των «νέων μέσων» του Web 2.0, εγκαινίασε έναν νέο κύκλο εμφάνισης του αισιόδοξου τεχνολογικού ντετερμινισμού. Μία τεχνολογική αισιοδοξία που στην ουτοπική εκδοχή της δεν άφησε ασυγκίνητη και την αριστερή ριζοσπαστική κριτική του καπιταλισμού⁴, η οποία είδε στα

---

4 Την πλέον σαφή διατύπωση αυτού του αριστερού τεχνολογικού ντετερμινισμού συναντάμε στο πλούσιο σε ιδέες κατά τα άλλα, πρόσφατο βιβλίο του Π. Μείσον (Μείσον 2016), ο οποίος δείχνει να επαναλαμβάνει την παραδοσιακή θεώρηση, στο μαρξισμό των αρχών του 20ου αι., για την επικείμενη κατάρρευση του καπιταλισμού, λόγω της εμφάνισης «νέων παραγωγικών δυνάμεων» (για μία κριτική αυτής της αντίληψης που ορθώς τη συσχετίζει με το μοντέλο της αυτοματοποιημένης κατάρρευσης του καπιταλισμού του H. Grossman, βλ. Fuchs 2016). Ισχυρά στοιχεία αυτού του αισιόδοξου τεχνολογικού ντετερμινισμού, διακρίνει κανείς και στον τρόπο σκέψης των θεωρητικών που σχετίζονται με τον οπεραϊστικό ιταλικό μαρξισμό (Νέγκρι-Χάρντ, Βίρνο, Λατσαράτο, Μπούτανγκ), μολονότι πρέπει να

νέα μέσα την εμφάνιση ενός «νέου τρόπου» παραγωγής βασιζόμενου στην παραγωγή των «κοινών» μέσα από ελεύθερες κοινωνικές σχέσεις στο πρότυπο του ανοιχτού κώδικα του ελεύθερου λογισμικού· στοιχεία που θεωρήθηκαν ικανά να δείξουν πέραν της καπιταλιστικής κυριαρχίας.

Η δεύτερη θεωρητική στάση από την οποία η εδώ προσέγγιση διαφοροποιείται είναι η συντηρητική κριτική της αυτονομίας του τεχνητού μέσου, ως ανεπίσχετου πεπρωμένου του νεωτερικού πολιτισμού, εντός του οποίου η «ανθρώπινη ψυχή» χάνεται. Κεντρική φιγούρα εδώ είναι αυτή του Γερμανού κοινωνιολόγου Arnold Gehlen (και δευτερευόντως του Helmut Schelsky, κυρίως όσον αφορά την τεχνικοποίηση της πολιτικής), ο οποίος στη μεταπολεμική Γερμανία κληρονομεί τον τρόπο σκέψης του κινήματος του αντιδραστικού μοντερνισμού (ρεύματος σκέψης, όπως θα δούμε αναφορικά με τον Χάιντεγκερ, που θεωρεί ότι η αυτονομία της τεχνολογικής δυναμικής πρέπει να απελευθερωθεί από τη διαφθορά του νεωτερικού πολιτισμού). Αφαιρεί όμως τον πολιτικό ριζοσπαστισμό του αντιδραστικού μοντερνισμού, και τον μετατρέπει σε μία απαισιόδοξη ανθρωπολογία σχετικά με την υποταγή του ανθρώπου μπροστά στην ανάπτυξη της μεγάλης κλίμακας αυτοματοποιημένης τεχνολογίας. Ο Gehlen διακρίνει τρία διαδοχικά επίπεδα στην αντικειμενοποίηση της ανθρώπινης δραστηριότητας σε τεχνολογία (Gehlen 1980: 19-20): 1) το εργαλείο, 2) τη μηχανή και 3) τα αυτόματα. Τα αυτόματα αποκτούν την ιδιαίτερη ικανότητα να μιμούνται και να υποκαθιστούν τις οργανικές ικανότητες του ανθρώπινου κύκλου δράσης (Gehlen 1980:22-23), εξωθώντας πλέον τον άνθρωπο στο περιθώριο των κοινωνικών διαδικασιών, αφαιρώντας τη δυνατότητά του να αλληλεπιδρά δημιουργικά με την κοινωνία αφού γίνεται παθητικός δέκτης ρόλων. Είναι σαφές ότι τον Gehlen τον ενδιαφέρουν περισσότερο οι ψυχολογικές συνέπειες αυτής της εξέλιξης⁵: η έννοια της ατομικής προσωπικότητας καταρρέει⁶ σε ένα *residuum personale* (Gehlen 1980: 157), αναστρέφοντας τις εκφραστικές και αισθητικές ικανότητες του ανθρώπου σε ένα

σημειωθεί ότι αυτή η σχολή σκέψης αποδίδει παράλληλα ιδιαίτερη έμφαση στον πολιτικό τρόπο συγκρότησης των κοινών.

5 Η κριτική του Gehlen αποτελεί έτσι ένα πρότυπο *Kulturkritik* των συνεπειών που έχει «για τον άνθρωπο» η εντεινόμενη τεχνικοποίηση της κοινωνικής ζωής. Σε αυτή την κατηγορία κριτικών θα μπορούσε να βρει κανείς τους Λ. Μάφορντ, Ζ. Ελλύλ, Ζ. Λιποβέτσκι, Ζ. Μπάουμαν κα.

6 Οι ομοιότητες με τις αντίστοιχες σκέψεις του Χορκχάιμερ στην «Καταστροφή του Λόγου» είναι αξιοσημείωτες (Χορκχάιμερ 1987: κεφ. 4). Είναι επίσης χαρακτηριστικό ως προς τον συμπλησιασμό της σχολής της Φρανκφούρτης με μία ορισμένη συντηρητική κριτική της τεχνολογίας και του εργαλειακού λόγου, ότι ο Gehlen αναφέρεται στην σύγχρονη κουλτούρα ως «μεταδιαφωτιστική» και θεωρεί ότι ο Διαφωτισμός «έχει τελειώσει» (Gehlen 1980: 53, 102).

επίπεδο πριμιτιβισμού (απλοϊκή γλώσσα των μαζικών μέσων, ηδονισμός, αναυθεντικές από «δεύτερο χέρι» εμπειρίες, Gehlen 1980: 40-43, κεφ. 4). Στις αυτοματοποιημένες κοινωνικές διαδικασίες που χρειάζονται τον άνθρωπο, αυτός δεν μπορεί πλέον να είναι παρά ο λήπτης ενός συγκεκριμένου ρόλου.

Η τρίτη τέλος στάση από την οποία διαχωρίζεται η οπτική που υιοθετούμε εδώ, αναφέρεται στην τεχνοσκεπτικιστική στάση που στέκεται απέναντι στην αυτονόμηση του τεχνητού μέσου, καταγγέλλοντας την παραφθορά ενός «ορθολογικού», «διαφωτιστικού» ιδανικού. Πρόκειται για την κριτική στάση που θα συναντήσουμε ως κυρίαρχη στην προβληματική της σχολής της Φρανκφούρτης. Από τον Χορκχάιμερ μέχρι τον Χάμπερμας (με εξαίρεση τον Μπένγιαμιν και κάποιες πλευρές της σκέψης του Μαρκούζε), το τεχνητό μέσο κατατασσόταν στη σφαίρα του εργαλειοκρατικού τεχνοεπιστημονικού λόγου, του οποίου η συνέπεια ήταν η ανορθολογική κυριαρχία πάνω στη δυνατότητα του ανθρώπου να επιτύχει μία έλλογη ηθική/επικοινωνιακή κοινότητα. Αποτέλεσμα ήταν ο δυϊσμός⁷ μεταξύ ενός εργαλειακού μέσου και μιας αργιστικής έλλογης κανονιστικότητας, μίας κοινωνικότητας του ανθρώπου που «οφείλει να πραγματοποιηθεί» πέραν των μέσων. Η «κριτική» αυτή στάση χάνει από την οπτική της τις εγγενείς *τελεολογικές κοινωνικές δυνατότητες που ενσωματώνονται στα ίδια τα μέσα*, την ουσιώδη με άλλα λόγια ένταξή τους σε μία κοινωνικο-ιστορική δυναμική της οποίας τα τεχνητά μέσα είναι αποτέλεσμα αλλά ταυτόχρονα και φορέας επιτάχυνσης και πολυπλοκοποίησής της (βλ. το σχετικό κεφάλαιο για το Χέγκελ και την τεχνική).

Απέναντι στις παραπάνω θεωρητικές στάσεις, ο κριτικός αντιανθρωπισμός που υιοθετούμε ως οπτική θα ακολουθούσε με συνέπεια την «προτεραιότητα του αντικειμένου»: είναι η ίδια η εμμενής δυναμική του αντικειμένου των υψηλά τεχνητών μέσων κοινωνικής επικοινωνίας που απορρίπτει την ιδέα της στήριξης της κοινωνικής θεωρίας στον άνθρωπο ως ολότητα, είτε αυτός θεωρηθεί ως το «πραγματικό» υποκείμενο που κρύβεται (έστω υπολειμματικά) πίσω απ' αυτά τα μέσα, είτε θεωρηθεί ως ένα ιδανικό που διαφθείρεται και κυριαρχείται. Η άμεση συνέπεια μίας τέτοιας επιστημολογικής στάσης είναι ότι αναγνωρίζει ότι το ίδιο το αντικείμενο οφείλει να μπορεί αλλάζει το

---

⁷ Αυτός ο δυϊσμός διατυπώνεται από τον Χάμπερμας με τον πλέον σαφή τρόπο ήδη από το 1968 στο δοκίμιο του «Τεχνική και Επιστήμη ως Ιδεολογία», όπου διαχωρίζει μεταξύ του στρατηγικού-εργαλειακού και του επικοινωνιακού, προετοιμάζοντας έτσι ήδη τον μετέπειτα δυϊσμό μεταξύ του συστήματος και του δυνάμει «βιοκόσμου», βλ. Χάμπερμας 1990

θεωρητικό του πλαίσιο. Αναγνωρίζει δηλαδή ότι η τομή που διαμορφώνουν τα ψηφιακά διαδικτυακά μέσα επικοινωνίας (μέσα που συνοψίζουν τις επικοινωνιακές δυνατότητες των προηγούμενων μέσων επισημαίνοντας όμως παράλληλα και τη διάνοιξη ριζικά νέων δυνατοτήτων) απαιτεί και τη διαμόρφωση ενός νέου κοινωνικο-θεωρητικού πλαισίου για την κατανόηση τους⁸. Και η απομάκρυνση από τον ανθρωποκεντρικό τρόπο σκέψης, που δεν μπορεί να συλλάβει την υβριδική υποκειμενικότητα από την ενσωμάτωση νοητικών-ενεργητικών λειτουργιών στα ίδια τα μέσα (βλ. ίντερνετ των πραγμάτων), είναι ίσως ένα από τα πλέον αποφασιστικά βήματα που πρέπει να γίνουν για τη συγκρότηση αυτού του νέου θεωρητικού πλαισίου.

Παράλληλα, ο αντιανθρωπισμός που υιοθετούμε εδώ μπορεί να ονομαστεί κριτικός, γιατί δεν ανάγει απλώς την εξαφάνιση της «πρωταγωνιστικής ολότητας» του ανθρώπου μόνο στη μεσολογική αυτονόμηση των επικοινωνιακών ενεργημάτων εντός του ρέοντος χώρου που διαμορφώνει το δίκτυο των ψηφιακών μέσων. Αντιθέτως, αναζητά τους όρους δυνατότητας αυτού του χώρου μιντιακής ροής στις *ευρύτερες κοινωνικές διαμεσολαβήσεις που ως δομή αντικειμενικών κοινωνικών οντοτήτων και σχέσεων* (οντότητες και σχέσεις που παραπέμπουν σε έννοιες όπως χρήμα, τάξεις, ανισότητες κλπ.) *έχει ήδη διαμεσολαβήσει πλήρως το πεδίο της κοινωνικής δράσης*, καθιστώντας ήδη λανθασμένη την επίκληση του ενιαίου ανθρώπινου παράγοντα ως του ολικού κοινωνικού «παραγωγού». Οι διαμεσολαβήσεις που παράγονται στον ψηφιακό χώρο των ηλεκτρονικών μέσων και οι διαμεσολαβήσεις που διαπερνούν τις ευρύτερες διαδικασίες του νεωτερικού κοινωνικού συστήματος ανήκουν στην ίδια οντολογική τάξη, αυτή του κοινωνικού, που η μεταξύ τους διάδραση οδηγεί στην *ολόένα και μεγαλύτερη αυτονόμηση του επικοινωνιακού-κοινωνικού*.

Η στάση που υιοθετούμε όμως δεν συνοδεύεται και από μία ανθρωπολογική απαισιοδοξία, ως προς τη δυνατότητα κυριαρχίας της κοινωνικής-επικοινωνιακής δομής πάνω στον ανθρώπινο παράγοντα. Ο άνθρωπος-ψυχολογικός παράγοντας διαθέτει σύμφωνα με την οπτική μας έναν εξίσου ισχυρό βαθμό αυτονομίας που, ειδικά σε νεωτερικές συνθήκες διαχωρισμού ατόμου/κοινωνίας, τον προστατεύει από την άμεση και

---

⁸ Για το βαθμό στον οποίο οι καινοτομίες του διαδικτύου ως επιστημολογικού αντικειμένου είναι ανάγκη να συγκεκριαλιώνουν αλλά να αλλάζουν τις μέχρι τώρα μεθοδολογικές και θεωρητικές προσεγγίσεις των κοινωνικών επιστημών, βλ. Jensen 2011.

ολική κυριαρχία της επικοινωνιακής-κοινωνικής δομής. Ο βαθμός κυριαρχικότητας που ενέχεται κατά συνέπεια στον τρόπο επικοινωνίας της σύγχρονης καπιταλιστικής κοινωνίας, δεν ασκείται πρωτίστως με την επιβολή στην «ανθρώπινη οικολογία», όσο με την κυριαρχία κοινωνικών παραγόντων πάνω σε κοινωνικούς παράγοντες (κοινωνικών μορφών πάνω σε κοινωνικές μορφές, κοινωνικών τάξεων πάνω σε κοινωνικές τάξεις κλπ.).

Η έννοια της αυτόνομης επικοινωνίας και η σχέση της με την υποκειμενικότητα στη σύγχρονη θεωρητική συζήτηση: μία πρώτη προσέγγιση του προβλήματος.

Μας απασχολεί καταρχάς το στοιχείο της επικοινωνίας ως η κοινή αναφορά διαδικασιών που αφορούν υψηλά διαφοροποιημένα και αυτόνομα κοινωνικά συστήματα. Εδώ συναντάμε το «παράδοξο» της επικοινωνίας ως τρόπου κοινωνικής διαμεσολάβησης των σύγχρονων καπιταλιστικών κοινωνιών: Η επικοινωνία εμφανίζεται ως ένα στοιχείο ενοποίησης αυτόνομων μερών, το οποίο όμως πραγματοποιείται όχι ως ένας ρητός υποστασιακός δεσμός. Πρόκειται μ' άλλα λόγια για μία *ενοποίηση δια της διαφοράς*. Το παράδοξο αυτό είχε ήδη επισημανθεί και αναπτυχθεί από τον Χέγκελ ως συγκρότηση ενός συστήματος ακριβώς *διαμέσου των διαφορών του* και όχι διαμέσου μίας προδεδομένης υποστασιακής ταυτότητας (McCumber 1993, Reid 2007, βλ. και Serres 2009). Αυτή την εγγεγραμμένη διάσταση της συστηματοποίησης φαίνεται να υιοθετεί η σύγχρονη συστημική κοινωνική θεωρία που διασπά την ενοποιημένη διάσταση της επικοινωνίας σε *επιμέρους εσωτερικούς κώδικες* των αυτονομημένων κοινωνικών συστημάτων (Luhmann 1984)⁹. Η επικοινωνία παρουσιάζεται έτσι υπό το πρίσμα της επιλογής/διάπλασης της κατάλληλης κοινωνικής *σημαντικής* (semantics) που θα καταστήσει το κάθε αυτόνομο σύστημα εσωτερικά αυτοαναφορικό (Luhmann 1986 και Luhmann 1990). Όπως ισχυριζόμαστε όμως, αναδεικνύοντας ήδη μια βασική θέση της έρευνάς μας, ακολουθώντας έναν τέτοιο τρόπο πραγμάτευσης η συστημική κοινωνική θεωρία *απωθεί* από τον ορίζοντά της τη δυνατότητα εννοιολόγησης της γενικά *ενοποιητικής για την κοινωνία ιδεολογικής διάστασης* της επικοινωνίας, μολονότι η ίδια δείχνει να προϋποθέτει συνεχώς, υπόρρητα, αυτή την ενοποιητική διάσταση. Αυτή η απόθεση οφείλεται, κατά την οπτική μας, στην

---

⁹ Για συστηματικότερη ανάπτυξη όσων εδώ προσεγγίζονται εισαγωγικά βλ. το κεφάλαιο για τον Λούμαν παρακάτω.

προσπάθεια της συστημικής κοινωνικής θεωρίας να κρατήσει την έννοια της επικοινωνίας μακριά από εννοιολογικά σχήματα που σχετίζονται με την *έννοια της ιδεολογίας* και θα μπορούσαν να εισάγουν μία *διάσταση κυριαρχίας* στην κοινωνική θεωρία. Και ασφαλώς η έννοια της κυριαρχικότητας της επικοινωνίας, όπως αυτή εκφράζεται στα νέα μαζικά μέσα δικτυακής επικοινωνίας, θα έθετε εδώ ένα προνομιακό τέτοιο εννοιολογικό πλαίσιο σύλληψης, το οποίο όμως απωθείται *expressis verbis* από τη συστημική κοινωνική θεωρία (Luhmann 1990).

Παράλληλα, στη βάση των παραπάνω η έρευνά μας εμπεριέχει και μία παρέμβαση στο χώρο της *θεωρίας της υποκειμενικότητας*, έχοντας ως σκοπό να πάψει πλέον να τη θεωρεί μόνο στο επίπεδο των επιδράσεων είτε ενός λόγου (discourse) είτε ενός ιδιόμορφου ιδεαλιστικού υλισμού του σώματος, ο οποίος όπως θα δούμε μοιάζει να τοποθετεί αμεσοκρατικά το σώμα εκτός των κοινωνικών σχέσεων και των υλικά επικοινωνιακών τους αποτελεσμάτων. Αντιθέτως, θέλουμε να αντιληφθούμε την παραγωγή υποκειμενικότητας στα «νέα μέσα επικοινωνίας» δια της λειτουργίας της επικοινωνίας σ' αυτά ως πραγματικό κοινωνικό «κοινωνικό πνεύμα/φάντασμα» (για να θυμηθούμε την ανάλυση του Ντερριντά). Μέσα δηλαδή από την αυτόνομη σε σχέση με τα υποκείμενα λειτουργία μίας *αντικειμενικής σημασιολογίας*, η οποία υλοποιείται κυριαρχικά στην καθημερινή, «πραγματική» επικοινωνιακή πρακτική του κοινωνικού συστήματος των νέων μέσων (Van Dijck 2013: 156)¹⁰. Ο πλέον αποτελεσματικός τρόπος ώστε αυτή η αντικειμενική σημασιολογία να μπορεί να λειτουργεί ως τέτοια (ως «αντικειμενική») είναι ο τρόπος εμφάνισής της να μην εμπλέκει κανέναν υποκειμενικό σκοπό, αντίθετα να αποτελεί μία ουδέτερη πλατφόρμα ή καλύτερα ένα ουδέτερο σύνολο από αυτόνομες και ταυτόχρονα αλληλοδιαμοιράζουσες πλατφόρμες (με αλγοριθμικούς προγραμματισμούς ώστε η μία να διευκολύνει την παραπομπή στην άλλη). Προκύπτει ένα σύνολο το οποίο δίνει την ανοικτή δυνατότητα πραγμάτωσης οποιωνδήποτε υποκειμενικών σκοπών και ταυτόχρονα κανενός εξ αυτών ως μονοπωλίου νοήματος. Υπ' αυτή τη σκοπιά για παράδειγμα, το περίφημο ζήτημα της net neutrality (της ουδετερότητας πρόσβασης στο διαδίκτυο απέναντι σε μεμονωμένα «συμφέροντα») παύει να εμφανίζεται ως ένα νομικό ζήτημα: η απουσία υποστασιακού υποκειμενικού αποτελεί τον ίδιο τον όρο δυνατότητας

---

¹⁰ Και την οποία ως θεωρητική πρόταση θα τη δούμε στη συνέχεια να αναδύεται με σαφή τρόπο στο «δίκτυο των σημαιόντων» του Λακάν.

της αυτόνομης διαμορφωτικής υποκειμενικότητας του δικτύου επικοινωνίας σε σχέση με τα περατά υποκείμενα που το «χειρίζονται». Το «φιλικό ως προς το χρήστη» περιβάλλον δεν είναι παρά ο παραστασιακός τρόπος του lock-in που επιτυγχάνει το διαδικτυακό μέσο, διανοίγοντας ένα χώρο εκδήλωσης επιθυμιών, φόβων, σωματικών εμφανίσεων, πειθαρχιών και κυρίως τέλος σημασιοδοτήσεων. Διανοίγοντας, αλλιώς, ένα περιβάλλον υποκειμενοποίησης που στη συνεχή παρατήρηση και αυτοπαρατήρηση που επιφυλάσσει για τους χρήστες, γίνεται πολύ περισσότερο απαιτητικό και αποτελεσματικό από τις σωματικές τεχνολογίες υποκειμενοποίησης που ανέλυσε ο Φουκώ.

Σε ένα μεγάλο μέρος των σύγχρονων κριτικών θεωριών το ζήτημα της συστημικής αυτονομίας της επικοινωνίας είναι ακριβώς αυτό που ουδετεροποιείται. Οι συνέπειες της ουδετεροποίησης της έννοιας της επικοινωνίας όσον αφορά τις κυριαρχικές της συνέπειες σε σχέση με την παραγωγή υποκειμενικότητας, εμφανίζονται με σαφήνεια λοιπόν σ' αυτές τις κριτικές θεωρίες: αρνούμενες να αναδείξουν το ιδεολογικό-κυριαρχικό στοιχείο στο εσωτερικό των επικοινωνιακών-σημασιολογικών διαδικασιών του κοινωνικού συστήματος, παλινδρομούν τελικά σε οντολογικούς και θεμελιοκρατικούς τρόπους θεμελίωσης. Έτσι λοιπόν, ενώ εκ πρώτης όψεως η κανονιστική θεωρία της διυποκειμενικής επικοινωνίας (πρωτίστως εκφραζόμενη μέσα από τη θεωρία του Γ. Χάμπερμας) φαίνεται να βρίσκεται σε μία αντιθετική οπτική με τη συστημική θεωρία, αποτελώντας μία εξίσου καταλυτική οικειοποίηση της έννοιας της επικοινωνίας στη σύγχρονη πολιτική και κοινωνική θεωρία, θα παρατηρούσαμε ότι στην περίπτωση αυτής της «κριτικά» προσανατολισμένης διυποκειμενικής θεωρίας της επικοινωνίας, η διάσταση του συστήματος και των εσωτερικών επικοινωνιακών διαδικασιών του γίνεται αποδεκτή και αφήνεται *ανέγγιχτη* (Habermas 1987 : 153 κε.). Αντίστοιχα και στο επίπεδο της πολιτικής θεωρίας η παρέμβασή της αφορά την οικειοποίηση μίας διαδικασιακής ηθικής της πολιτικής, η οποία όμως δεν ασχολείται με τον πολιτικό μετασχηματισμό των ίδιων των διαδικασιών του κοινωνικού συστήματος, αλλά μόνο με την προστασία ενός εν γένει «κοινωνικού-βιωματικού» χώρου δικαιωμάτων και ελεύθερης έκφρασης. Ο ρόλος της κανονιστικά προσανατολισμένης επικοινωνίας περιορίζεται στο να εντοπίσει το «έλλογο δυναμικό» που θα παράσχει την κριτική (Habermas 1997), αλλά εντέλει και τη νομιμοποίηση της επέκτασης αυτών των διαδικασιών σ' έναν κανονιστικό-πολιτικό χώρο ο οποίος τοποθετείται αμεσοκρατικά ως *a priori εξωτερικός* σε σχέση με τις διαδικασίες

του συστήματος. Πρόκειται για τον χώρο που επικράτησε να ονομάζεται ως ο χώρος της βιωματικής ζωής (ο «βιό-κοσμος») των υποκειμένων, εκφράζοντας κατά την οπτική αυτής της θεωρίας τον χώρο των ελεύθερων διϋποκειμενικών διαδράσεων.

Σ' αυτό το σημείο η κανονιστική διϋποκειμενική θεωρία της επικοινωνίας συναντά τις τάσεις της «ριζοσπαστικής» κοινωνικής θεωρίας, οι οποίες επίσης τοποθετούν τον «τόπο» της κριτικής τους σκοπιάς *έξω από την εμπλοκή τους με τις εσωτερικές διαδικασίες του ίδιου του συστήματος*, και μάλιστα με ανάλογο τρόπο τον τοποθετούν σε μία οντότητα που ανάγεται σε αναφορά στο μη αναγώγιμο της ζωής, η οποία λαμβάνει και εδώ ως προσδιορισμό της το πρόθεμα «βίο» (βιο-πολιτική, βίο-εξουσία κλπ.)¹¹. Η υπερβατική διάσταση ενός υπολείμματος που «αντιστέκεται» στο σύστημα (όπως για παράδειγμα το «σώμα» στην περίπτωση του Φουκώ ή της «γυμνής ζωής» στην περίπτωση του Αγκάμπεν) τίθεται σε αυτές τις θεωρητικές τάσεις ως η οντολογική πηγή της κριτικής, καθιστώντας και εδώ την κριτική ανακατασκευή του ίδιου του συστήματος εν πολλοίς *αδύνατη*. Ενδιαφερόμαστε επομένως, σε ένα πρώτο επίπεδο, να διαπιστώσουμε κατά πόσον η ίδια η κατασκευή της έννοιας της επικοινωνίας στη σύγχρονη ριζοσπαστική θεωρία, *καθιστά αδύνατη* την εμμενή κριτική της συστημικής κοινωνικής αναφοράς της, με αντίστοιχες συνέπειες ως προς την περιορισμένη εμβέλεια και αποτελεσματικότητα ως προς τις δυνατότητες κριτικής των σύγχρονων κρατικών και δικαιοδικών μορφών (Ladueur 2015).

Όσο όμως η κριτική του Φουκώ βρίσκει τα όριά της στη συμπερίληψη της ανάλυσης της ίδιας της μορφής των νομικών διαμεσολαβήσεων, άλλο τόσο αδυνατεί να θεματοποιήσει την μορφική δυναμική των τεχνητών αναπαραγωγικών μέσων επικοινωνίας ως κυριαρχικότητα¹², ακόμα και στην υλικότητά της. Τα κριτικά όρια της αρχαιολογίας του Φουκώ δεν μπορούσαν κατά συνέπεια παρά να σταματούν γύρω στο 1850-60, όταν και η λογική του γραπτού «αρχείου» έφτανε στην κορύφωση δίνοντας στο πρωτείο της γραπτής αποθήκευσης μία αίσθηση παντοδυναμίας, η οποία επρόκειτο να αμφισβητηθεί

11 Για μία αναλυτική κριτική των αμεσοκρατικών τάσεων στις προσεγγίσεις της βιοπολιτικής και της βιοεξουσίας, βλ. Toscano 2007.

12 Βλ. το σημείο εκείνο στο *Επιτήρηση και Τιμωρία*, όπου ο Φουκώ αντιπαράθετε την «πληροφορία» στην οποία υπόκειται εξουσιαστικά κρατούμενος με την «επικοινωνία» ως έναν κανονιστικό πόρο στον οποίο δεν έχει πρόσβαση (Φουκώ 1989: 265). Πρόκειται για έναν διϋσμό που, θυμίζοντας τον αντίστοιχο του Χάμπερμας, μοιάζει να ανάγει την επικοινωνία σε μία μόνο κανονιστική έννοια. Σημειώνουμε δε ότι όταν η επικοινωνία εμφανίζεται ελάχιστα ως μέρος του πειθαρχικού συστήματος, έχει έναν ρόλο εργαλειακό και δευτερεύοντα ως «υποστύλωμα» για «μια ολόκληρη τακτική που αφορά τις δυνάμεις και τα σώματα» (Φουκώ 1989: 285).

ισχυρά όταν τα μηχανικά «νέα μέσα» θα άρχιζαν να μπαίνουν δυναμικά στο πεδίο της «αρχαιοθέτησης» των κοινωνικών πράξεων αλλά και της διαμόρφωσης της υποκειμενικότητας. Αντίστοιχα τα κριτικά όρια της γενεαλογίας του για την εξουσία δεν μπορούσαν παρά να επικεντρώνονται στο (ανθρώπινο) σώμα ως πεδίο των τεχνολογιών της πειθάρχησης και ως ύστατη, οντολογικά «υπολειμματική» γραμμή αντίστασης. Η εμμονή στην ανθρώπινη σωματικότητα και την πειθάρχησή της έχει ως τίμημα την παραμέληση του κώδικα, και των πειθαρχικών υποκειμενοποιητικών συνεπειών που μπορεί αυτός να παράγει: «Πρόκειται για ένα σύστημα καταναγκασμού, που φαίνεται να το δίνει ο κώδικας, αλλά που στην πραγματικότητα βασίζεται μονάχα στην πειθαρχία» (Φουκώ 1989: 382), μας βεβαιώνει ο Φουκώ.

Έχουμε λοιπόν ως αφετηριακό ερέθισμα την ανάγκη να ξεπεράσουμε τα όρια που θέτει η έμμονη ενός σημαντικού μέρους της σύγχρονης ριζοσπαστικής θεωρίας με τις υπολειμματικές υλικότητες/σωματικότητες ως μονάδες αντίστασης και ακόμα περισσότερο ως πεδία δυνητικής ελευθερίας (καταλήγοντας εντέλει σε νέο-φουερμαχιανές ανθρωπιστικές κανονιστικές οπτικές, όπου η συμπερίληψη των αποκλεισμένων στο ενιαίο κοινωνικό σώμα, λαμβάνει είτε σε περισσότερο φιλελεύθερες προσεγγίσεις την εκδοχή της αναγνώρισης των πολλαπλών ταυτοτήτων, είτε σε περισσότερο ριζοσπαστικές την εκδοχή της οικειοποίησης της παραγωγής των «κοινών»). Μία βασική σκοποθεσία που διανοίγεται από εκεί και πέρα είναι να δούμε τις αντιφατικότητες και τις δυνατότητες υπερπλήρωσης που γέννα το ίδιο το επικοινωνιακό σύστημα των σύγχρονων καπιταλιστικών κοινωνιών και των μέσων που το διαπερνούν. Με άλλα λόγια το ενδιαφέρον μας επικεντρώνεται στις αντιφάσεις που γεννά *η ίδια η εσωτερική λειτουργία του κώδικα* και όχι οι αντιστάσεις που παρατηρούνται στα υπολείμματα που μένουν έξω απ' αυτόν. Αυτή η προκειμένη έχει όπως ήδη αναφέραμε μία σημαντική συνέπεια ως προς τη ρήξη που πραγματοποιεί με το ανθρωπιστικό πρότυπο σκέψης (ακόμη και όταν αυτό δεν έχει ως κινητήριο άξονά του την ανθρώπινη συνείδηση αλλά το ανθρώπινο σώμα).

Με δεδομένη αυτή τη θέση μπορεί να γίνει κατανοητή η αναγκαστικά σχηματική επιλογή των θεωρητικών με αναφορά τους οποίους επιδιώκουμε να συγκροτήσουμε το θεωρητικό πλαίσιο στο **πρώτο μέρος** της μελέτης: πρόκειται με άλλα λόγια για θεωρητικούς που προσπάθησαν συστηματικά να σκεφτούν την τεχνητότητα του μέσου και

της αυτονομίας του στα όρια του ανθρωπιστικού παραδείγματος και πέραν απ'αυτό. Στο **δεύτερο μέρος** στρεφόμαστε στην ίδια την κοινωνικά *συνθετική* διάσταση του συστήματος επιχειρώντας να δείξουμε την δραστικότητα της αυξημένης τεχνητότητας των νέων μέσω των επικοινωνίας στην «πραγματικότητα» των συστημάτων της οικονομίας και της πολιτικής και της τάσης αυξημένης μεσοποίησής τους, καθώς και στις μορφές υποκειμενικότητας που αυτά απαιτούν για την αναπαραγωγή τους.

Μέρος 1^ο Ανάλυση

«Προς τη Συγκρότηση μίας Θεωρητικής οπτικής για την αυτονομία του τεχνητού μέσου και τις προοπτικές της ανθρώπινης υποκειμενικότητας εντός της»

1. Ο Χέγκελ και η Τεχνική ή οι εγελιανές φιλοσοφικές προϋποθέσεις σύλληψης οποιασδήποτε αυτονομίας του τεχνητού μέσου.

Ο Χέγκελ θα μπορούσε να θεωρηθεί ο πρώτος θεωρητικός που θέτει καθαρά το ζήτημα της αυτονομίας του τεχνητού μέσου, και της ταυτόχρονης υλικής πλαισίωσής του. Δύο από τις βασικές έννοιες που συχνά υποτιμούνται κατά τη συζήτηση της φιλοσοφίας του Χέγκελ (ακόμη και από ειδικούς της εγελιανής φιλοσοφίας) είναι οι δύο έννοιες που κατεξοχήν χρησιμοποίησε ο ίδιος για να (αυτό)περιγράψει τη φιλοσοφία του: πνεύμα και σύστημα. Ίσως μάλιστα δεν είναι τυχαίο ότι αυτές οι έννοιες θα έπρεπε να τίθενται ως κεντρικές στη μελέτη του παραμελημένου θέματος της σχέσης που διατηρεί η εγελιανή φιλοσοφία με την τεχνική, η οποία μας ανοίγει το δρόμο για να σκεφτούμε την αυτονομία του μέσου σε ένα διαλεκτικό πλαίσιο, σε ένα πλαίσιο το οποίο θέτει ταυτόχρονα και τους συνεχείς όρους αυτής της αυτονομίας. Ο Χέγκελ είναι πρωτίστως ένας φιλόσοφος (της δραστηριότητας) του πνεύματος. Και όπως ο ίδιος εκθέτει στη *Φιλοσοφία του Πνεύματος της Εγκυκλοπαίδειας των φιλοσοφικών επιστημών*, το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του πνεύματος είναι η δυναμική της δραστηριότητάς του (Χέγκελ 1993: παρ. 440 και 442), η τάση του να αυτονομείται συνεχώς από την καταγωγή του, από αυτό που το ίδιο ορίζει ως φύση, να μεταβαίνει με άλλα λόγια σε ολοένα και υψηλότερα επίπεδα αυτού που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε τεχνητότητα, εντασσόμενο και εξαρτώμενο όμως κάθε φορά, όπως θα δούμε, από τις δομές ενός ιστορικού (δηλαδή μη φυσικού) κόσμου. Απ' αυτή τη σκοπιά κατανοούμε σε ένα πρώτο επίπεδο γιατί η σχέση του Χέγκελ με την τεχνική είναι ένα θέμα που δεν έχει τραβήξει ιδιαίτερα την προσοχή: ο Χέγκελ εμβαπτίζει την αυτονόμηση τεχνικής (μέσα από την αυτονόμηση του πνεύματος) εντός ενός ιστορικού κόσμου τον οποίο δυναμικοποιεί και από τον οποίο αποκλειστικά τροφοδοτείται. Η οπτική του Χέγκελ παρέχει έτσι μία δύσκολη και σύνθετη εικόνα της υποτιθέμενης «αυτονόμησης» της τεχνικής που απέχει τόσο από την θετικιστική, ιστορικό-κοινωνικά ουδέτερη, λογική της «τεχνολογίας» ως εφαρμογή της επιστήμης, η οποία απολήγει στην αντίληψη της βήμα-βήμα εφαρμογής της «κοινωνικής μηχανικής» à la Popper, όσο και από την χαιντεγκεριανής εμπνεύσεως, την οποία θα δούμε στη συνέχεια, αντίληψη αντιδραστικού μοντερνισμού, ο οποίος συλλαμβάνει την αυτονόμηση της τεχνικής σε σχέση με τον «άνθρωπο εν γένει» εντός μίας προαιώνιας πορείας επικάλυψης μίας

ορισμένης αυθεντικότητας, απολήγοντας με τη σειρά του στο πολιτικό αίτημα οικειοποίησης της τεχνικής πέραν του «παρηκμασμένου και διεφθαρμένου» καπιταλιστικού πολιτισμού, ευαγγελιζόμενος ένα νέο πολιτισμό της αρχεγονοσύνης. Για τον Χέγκελ η τεχνική δεν μπορεί να είναι ούτε ουδέτερη με την έννοια του θετικισμού, ούτε αυτόνομη με την έννοια του αντιδραστικού μοντερνισμού. Η δυναμική της τεχνικής μπορεί να κατανοηθεί μόνο μέσα από τη συστηματική εννοιολόγηση του ιστορικού κόσμου που την παράγει.

Τεχνική και Πνεύμα: η ιστορική πνευματοποίηση του κόσμου ως προϋπόθεση της Αυτονόμησης του τεχνητού μέσου

Σε αντίθεση με την ξεπερασμένη πλέον αντίληψη που ισχυρίζεται ότι ο Χέγκελ είναι ένας θεωρητικός της απολυτότητας του κράτους ή της υπερβατικής ιστορικής τελεολογίας, ο Χέγκελ πρωτίστως είναι ένας φιλόσοφος που επιδιώκει να συλλάβει εννοιακά τον ιστορικό σχηματισμό της νεωτερικότητας ως ένα διαφοροποιημένο σύστημα, ως ένα σύστημα που αυτονομείται από τη φυσική αμεσότητα και αναπαράγεται δυναμικά, χωρίς κανένα επιμέρους στοιχείο να *μην μπορεί να αμεσοποιηθεί ως θεμέλιο, καθιστάμενο απόλυτο*. Ένα τέτοιο σύστημα προϋποθέτει από τη μεριά του έναν αντίστοιχο κόσμο εντός του οποίου μπορεί να υπάρξει, έναν κόσμο στον οποίο η αποκοπή από αυτό που ο Χέγκελ ονομάζει «αδυναμία της φύσης» και η αυτονόμηση της παραγωγικής δραστηριότητας που χαρακτηρίζει το πνεύμα, έχουν καταστεί μέρος της πραγματικότητάς του. Το ζήτημα της τεχνικής ως κατάδειξης της πραγματικότητας και της πραγματοποίησης του πνεύματος και των πραγματικών ιστορικών προϋποθέσεων που αυτό ενσωματώνει, απασχολεί τον Χέγκελ από τα κείμενα περί της «πραγματικής φιλοσοφίας» (*Realphilosophie*), που διαμορφώνουν τη σκέψη του την περίοδο της Ιένας. Καταρχάς το πεδίο που αναδεικνύει την τεχνουργηματική δραστηριότητα του πνεύματος είναι αυτό της κατεξοχήν «φυσικής κατάστασης», αυτής του πολέμου. Η παρέμβαση του πνεύματος αναδεικνύει τη μετασχηματιστική δυναμική της τεχνικής διαμεσολάβησης ακόμη και σε αυτήν την κατά τα άλλα «φυσική κατάσταση». Όπως ισχυρίζεται ο Χέγκελ ενώ στην παραδοσιακή φυσική κατάσταση πολέμου οι πολεμιστές έρχονται σε άμεση φυσική επαφή βυθίζοντας το ξίφος ή το ακόντιο ο ένας στο σώμα του άλλου και βλέποντας το θάνατο στο βλέμμα του, από

τη στιγμή που εισάγεται η τεχνική στον πόλεμο, το όπλο, έχουμε μία ψυχρή διαμεσολάβηση. Ο θάνατος έρχεται πλέον «εξ αποστάσεως» (με το εξ αποστάσεως να σημαίνει εδώ διαμεσολαβημένα).

Επειδή όμως ο πυρήνας της φιλοσοφίας του Χέγκελ, ως φιλοσοφίας του πνεύματος και της διαλεκτικής του, βρίσκεται στο ότι δεν μπορούμε να βασιστούμε στην κάθε φορά θεωρούμενη ως φυσική καταγωγή, η καταγωγική αυτή εύρεση της τεχνικής στον πόλεμο, οδηγεί τον Χέγκελ να την αυτονομήσει από το πλαίσιο του πολέμου (σε αντίθεση με τις ντεσιζιονιστικές οντολογίες της ισχύος, όπως συναντώνται στον αντιδραστικό μοντερνισμό, που ανάγουν την τεχνική στον πόλεμο και τη φυσική σύγκρουση). Ο Χέγκελ κατά συνέπεια επικεντρώνεται στο ίδιο το τεχνικό εργαλείο, ως τη στιγμή που επιτελεί τη διαμεσολάβηση, αναιρώντας έτσι και την προοπτική να μετατραπεί το ίδιο το τεχνικό μέσο σε φυσική αμεσότητα (ένα σημείο στο οποίο οι εκπρόσωποι της σχολής της Φρανκφούρτης επέμειναν ιδιαίτερα στην κριτική τους, ένα σημείο το οποίο όπως βλέπουμε όμως η διαλεκτική του Χέγκελ μοιάζει να ενσωματώνει και να ξεπερνάει). Το ίδιο το τεχνικό εργαλείο είναι κατά συνέπεια διαμεσολαβημένο στο εσωτερικό του: Το εργαλείο είναι ένα πράγμα και ταυτόχρονα μία λειτουργία (Hegel 1975: 300). Ενώ φαίνεται να είναι μία αντικειμενοποιημένη, στατική υλικότητα, ταυτόχρονα επιτελεί και μία ενεργητική λειτουργία. Το εργαλείο συμπυκνώνει έτσι τη διαλεκτική αναίρεση του αδιαμεσολάβητου διαχωρισμού μηχανισμού και τελεολογίας (που σημαίνει και την αναίρεση της κοινωνιολογικά αφελούς διάκρισης μεταξύ μίας μηχανιστικής τεχνικής πραγματικότητας και μίας ευγενούς ένσκοπης-αξιακής δραστηριότητας). Η ίδια η ένσκοπη δραστηριότητα εξαρτάται από την τεχνικότητα και ταυτόχρονα την αξιοποιεί, υλοποιώντας σ' αυτήν τους σκοπούς της (ας σκεφτούμε για παράδειγμα ένα όπλο το οποίο ενσωματώνει στην ίδια του την κατασκευή –στο σχήμα πχ. της λαβής του- τη δυνατότητα ένσκοπης αξιοποίησής του από το ανθρώπινο είδος). Με δύο λόγια: η μηχανή ενσωματώνει στην ίδια την κατασκευή τις αυτοαναφορικές προϋποθέσεις ένσκοπης λειτουργίας, και αυτό ισχύει επειδή είναι προϊόν ενός ιστορικού κόσμου ο οποίος δημιουργεί τις προϋποθέσεις της τεχνουργηματικής αυτονόμησης, ενώ ταυτόχρονα τρέφεται από αυτήν. Αυτή η αναίρεση του δυϊσμού μεταξύ μηχανισμού και τελεολογίας, που συνοδεύεται με την σταθερή ένταξη της τεχνικής στο ιδεολογικό, αξιακό και παραστασιακό πλαίσιο ενός ιστορικού κόσμου, θα σήμαινε κατά συνέπεια ότι για παράδειγμα -και για να θυμηθούμε και τον Μαρξ- οι

μηχανές που παράγονται εντός του καπιταλισμού είναι ενδογενώς και όσον αφορά την ίδια τη λειτουργία τους, καπιταλιστικές μηχανές.

Η νεωτερικότητα: όρος και αποτέλεσμα της δυναμικής του αυτόνομου μέσου

Πρόκειται για έναν τεχνουργούμενο κόσμο πλήρως διαμεσολαβημένο από τις πράξεις και τις παραστάσεις των ανθρώπων ως φορέων δραστηριότητας του πνεύματος, το οποίο έτσι παράγει το ίδιο τις δικές του αυτοαναφορικές δομές. Διαμορφώνεται ένας κόσμος «δεύτερης τάξεως» σε σχέση με τον φυσικό κόσμο, ένας κόσμος διαμεσολαβημένος από την τεχνητότητα του πνεύματος. Η διαμόρφωση αυτού του υψηλά τεχνοποιημένου κόσμου δεν είναι χωρίς ιστορικές προϋποθέσεις, δεν είναι ιστορικά ουδέτερη: προϋποθέτει τον ιστορικό μετασχηματισμό που επιβάλλουν οι συνθήκες της νεωτερικότητας (απελευθέρωση από την θρησκευτική υπερβατικότητα, εννοιολογική-επιστημονική κατανόηση της φύσης, απελευθέρωση των κοινωνικών ανταλλαγών, ανάδυση της δυναμικής της καπιταλιστικής οικονομίας, ορθολογικοποίηση του κράτους, κριτική της υπερβατικής φιλοσοφικής μεταφυσικής) οι οποίες θέτουν τις προϋποθέσεις για την απελευθέρωση της μετασχηματιστικής δραστηριότητας του πνεύματος, ανατροφοδοτούμενες και οι ίδιες αυτές οι ιστορικές δομές από τη δυναμική του πνεύματος. Ο Χέγκελ στις *Παραδόσεις για τη Φιλοσοφία της Ιστορίας* καταδεικνύει ότι από τους προνεωτερικούς ιστορικούς σχηματισμούς, μόνο ο αρχαίος ελληνικός ήταν αυτός που έφτασε σε ένα υψηλό επίπεδο απελευθέρωσης του πνεύματος, έμεινε τελικά όμως και αυτός ένας «πολεμικός πολιτισμός», ένας κόσμος δηλαδή ενταγμένος στη φύση, εξαρτημένος από τη φυσική ισχύ. Η ιστορική-συνειδησιακή διαδικασία μέσω της οποίας διαμορφώνεται αυτός ο πλήρως πνευματοποιημένος ιστορικός κόσμος (ο οποίος δεν είναι άλλος από τον δικό μας νεωτερικό πλήρως τεχνοποιημένο πλέον κόσμο, ένας κόσμος του υλοποιημένου και υλοποιήσιμου πνεύματος) εκτίθεται στη *Φαινομενολογία του Πνεύματος*, ως η (συνειδησιακή) διαδικασία εντεινόμενης πνευματικής διαμεσολάβησης της αντικειμενικότητας (αυτού που ο Χέγκελ αποκαλεί *Gegenstaendlichkeit*, αποδίδοντας κατά την ιστορική διαδικασία συνειδησιακής διαμόρφωσής της, εξέχουσα θέση στην παραγωγή κοινών νεωτερικών αναπαραστάσεων για τον κυριαρχικό, ως προς τη διαμεσολάβηση του αντικειμένου, ρόλο της γλώσσας, Hegel 1980: 351). Ο υψηλά

πνευματοποιημένος κόσμος, την φιλοσοφική παραγωγή του οποίου συγκροτεί η *Φαινομενολογία*, τίθεται έτσι ως προϋπόθεση για την συγκρότηση ενός καθαρά εννοιολογικού, αυτόνομου από τις φυσικές αναφορές του, φιλοσοφικού συστήματος, όπως αυτό εκτίθεται στην *Εγκυκλοπαίδεια των φιλοσοφικών επιστημών*.

Κάτι τέτοιο όμως δεν σημαίνει ότι το ίδιο το σύστημα δεν ενσωματώνει έναν προωθημένο στοχασμό για την ειδική του τεχνητότητα. Ένας στοχασμός που πρωτίστως εμφανίζεται στην *Επιστήμη της Λογικής*- κυρίως στις συχνά διάχυτες στο σώμα του κειμένου της *Λογικής*, αλλά εξαιρετικά διαπεραστικές σκέψεις τις οποίες αναπτύσσει ο Χέγκελ για το ρόλο της γλώσσας, και πιο συγκεκριμένα για τη σημασία της ειδικής *γλωσσικής τεχνητότητας* που προϋποθέτει ένα πλαστικό και δυναμικό λογικό σύστημα. Η *τεχνητότητα της γλώσσας* του εγγεληανού λογικού συστήματος, φαίνεται να χρησιμοποιεί τα μέσα της φυσικής γλώσσας, τις λέξεις, όμως ο ίδιος ο τρόπος χρήσης τους τις εκκενώνει σε τέτοιο βαθμό από το φυσικό παραστασιακό τους περιεχόμενο, τις «τεχνικοποιεί» σε τέτοιο βαθμό¹³, που γίνονται τα μέσα ενός λογικού συστήματος αυστηρού ως προς τη δομή του, αλλά ταυτόχρονα δυναμικού ως προς τα πολύπλοκα εννοιολογικά περιεχόμενα που μπορεί να θεματοποιήσει. Μία πολυπλοκότητα η οποία θα χανόταν, αν αυτό το λογικό σύστημα είχε γίνει αντικείμενο μίας μαθηματικής τυποποίησης, δεδομένου ότι για τον Χέγκελ τα μαθηματικώς τυποποιημένα λογικά συστήματα συχνά αναπαράγουν τα αυτονόητα των φυσικών αναπαραστάσεων-και άρα θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι χαρακτηρίζονται από μία μορφή εμπειρισμού, ή για να το διατυπώσουμε διαφορετικά, ότι δεν είναι επαρκώς τεχνητά!

Τεχνική αυτονόμηση και καπιταλιστική νεωτερικότητα

Αναφερόμενοι στα περισσότερα συγκεκριμένα μέρη του συστήματος (σ' αυτά που ο Χέγκελ αποκαλεί «πραγματικά»-Real), δεν μπορούμε παρά να σταθούμε, στο μέρος εκείνο

---

13 Τα αποσπάσματα τα οποία ο Χέγκελ αναπτύσσει, έστω και σε ασυνεχή εκδοχή, την οπτική του ως προς την απαιτούμενη τεχνητότητα της γλώσσας (αναπτύσσοντας έτσι μία ιδιαίτερα πρωτότυπη θεωρητική φιλοσοφία της γλώσσας), βρίσκονται διάσπαρτα κυρίως στην *Επιστήμη της Λογικής* (σε αντίθεση με τα κείμενα της *Ιένα* όπου εκεί μοιάζει να έχουμε μία πραγματική φιλοσοφία της γλώσσας). Θα παραπέμψουμε εδώ μόνο σε ένα βασικό απόσπασμα, όπου ο Χέγκελ αναφέρεται στην τεχνητότητα της γλώσσας που απαιτεί μία νεωτερική Λογική ως μέσο κατανόησης και σύλληψης εννοιολογικών αντικειμένων. Στο συγκεκριμένο απόσπασμα ο Χέγκελ χαρακτηρίζει το λόγο της λογικής ως υπερ-φυσικό (Ubernaturliche) (Hegel 1969: 20), δηλαδή τεχνητό. Γενικότερα για το ζήτημα της τεχνητότητας της γλώσσας όπως αυτή κατασκευάζεται στο εσωτερικό της εγγεληανής φιλοσοφίας βλ. το καταπληκτικό βιβλίο του McCumber 1993.

της εγελιανής φιλοσοφίας που ασχολείται με τις βασικές έννοιες του νεωτερικού κόσμου (τη *Φιλοσοφία του Δικαίου* ή αυτό που ο Χέγκελ αποκαλεί αντικειμενικό πνεύμα), ένα από τα πλέον διαμεσολαβημένα και πλούσια σε προσδιορισμούς μέρη του εγελιανού συστήματος- ιδιαίτερα μάλιστα από τη στιγμή που εκεί η ιδέα της πλήρους διαμεσολάβησης από τεχνητές μορφές, και της αυτονόμησης των μέσων, έναντι μίας οποιαδήποτε καταγωγικής σταθερής φύσης, παίρνει την πλέον συστηματική της έκφραση, έχοντας ως κομβικό της σημείο τις μορφές που ο Χέγκελ θεματοποιεί υπό την εννοιολόγηση της “αστικής κοινωνίας”. Η συγκεκριμένη μορφή κοινωνίας θα μας φανερώσει με τη μεγαλύτερη δυνατή ένταση την εκδοχή αυτής της δυναμικής που ο Μαρξ αργότερα θα διακρίνει ως το ειδικό χαρακτηριστικό της καπιταλιστικής συσσώρευσης, και εντός αυτής της δυναμικής η τεχνική μας επιβάλλεται ως ενωμένη με την ολότητα της κοινωνικής διαμεσολάβησης. Πώς εκδηλώνεται αυτή η ενότητα της τεχνητής διαμεσολάβησης με την ολότητα των κοινωνικών σχέσεων της (καπιταλιστικής) αστικής κοινωνίας, αυτό με άλλα λόγια που αποκαλέσαμε πριν ως ενότητα του μηχανικού με το ένσικο; Η κοινωνική ζωή καταρχάς παύει να είναι μία φυσική ενότητα και διαφοροποιείται σε επιμέρους σφαίρες και λειτουργίες, η ανάδυση επομένως του πρωτείου της τεχνικής σε σχέση με τη φύση προβάλλει εδώ καταρχάς ως *διαφοροποίηση* και ως *καταμερισμός εργασιών*¹⁴. Σε ένα περισσότερο συγκεκριμένο επίπεδο κοινωνικών σχέσεων η ανάδυση αυτής της τεχνικής διαμεσολάβησης, επισημαίνει έναν τεράστιο μετασχηματισμό στην κοινωνική δράση των ανθρώπων, και πρωτίστως έναν μετασχηματισμό των κοινωνικών αναγκών και του τρόπου ικανοποίησής τους. Οι ανάγκες πλέον δεν είναι προσδιορισμένες και περιορισμένες σε αναφορά με τη φύση, αλλά εκδηλώνονται διαμεσολαβημένες από τις αφηρημένες *μορφές της αγοράς* -του κατεξοχήν αυτού φορέα τεχνικοποίησης των κοινωνικών σχέσεων, και του κατεξοχήν φορέα παραγωγής του καθολικού κοινωνικού μέσου, του χρήματος-, ως εμπορεύματα και ως μονάδες *χρήματος*. Είναι ίδιες οι ανάγκες (έχοντας χάσει κάθε φυσική αναφορά τους) που μετατρέπονται σε αυτοτροφοδοτούμενα μέσα εκθετικής επέκτασης της κοινωνικής

---

14 Αξίζει επομένως να υπογραμμισθεί ότι στην *Φιλοσοφία του Δικαίου* (που είναι ένα μέρος του Συστήματος, το Αντικειμενικό Πνεύμα, δηλαδή ένα καθαρά εννοιολογικό κείμενο), ο Χέγκελ εισάγει σε ρητό επίπεδο (γιατί σε άρρητο υπάρχει ήδη στο αφηρημένο δίκαιο) το τεχνικό στοιχείο δια του καταμερισμού της εργασίας (εισάγοντας την ίδια τη μορφή του καταμερισμού ως ένα πολλαπλασιαστικό δυναμικό τεχνικό μέσο), συσχετίζοντας έτσι και πάλι σε εννοιολογικό επίπεδο την αυτονομία του τεχνητού μέσου με την εννοιολογική θεματοποίηση του ευρύτερου κοινωνικο-οικονομικού συστήματος.

αναπαραγωγής. Συναντούμε έτσι ήδη εδώ μία λογική συμπερίληψης εντός της τεχνητότητας, αυτού που εμφανιζόταν ως φυσικά αδιαμεσολάβητο. Η ολότητα της κοινωνικής αναπαραγωγής μετατρέπεται σε μία μορφή “έλευθερης και αυτοαναφορικής μηχανής” υψηλής συνθετότητας και διαμεσολάβησης την οποία ο Χέγκελ ονομάζει (στη διαφοροποιημένη ενότητά του με το νεωτερικό κράτος) *απόλυτο μηχανισμό*¹⁵, ο οποίος ακριβώς προσδιορίζεται ως μηχανισμός υψηλής ελευθερίας, που ο Χέγκελ θεματοποιεί με την πυκνά αντιφατική ονοματοδοσία του « *freien Mechanismus* » (Hegel 1969: 425-426). Ένας μηχανισμός δηλαδή που είναι ταυτόχρονα και εσωτερική διαδικασία τοποθέτησης σκοπών ως *αυτοπαραγωγή δομών* (σημείο κομβικό για τη μετέπειτα θεωρία της επικοινωνίας μέχρι και στο Λούμαν, ή μάλλον κυρίως σ’ αυτόν¹⁶), εκφράζοντας με τον καλύτερο δυνατό τρόπο την εγγεληνή φιλοσοφία της τεχνικής ως αναίρεση του διπόλου μηχανισμός-τελεολογία. Αυτή η φιλοσοφική προσέγγιση της τεχνικής εμπεριέχει όμως ταυτόχρονα και μία ιδιαίτερης σημασίας αποτίμηση του βαθμού οργανικής συνθετότητας της καπιταλιστικής νεωτερικότητας, (που μεταξύ άλλων ο Μαρξ αξιοποίησε εντατικά στην εννοιολόγησή του για το κεφάλαιο) και θα ήταν απαραίτητο να επαναπροσεγγίσουμε ακόμη στο σύγχρονο πλαίσιο της δικτυακά οριζόμενης επικοινωνίας, εάν θέλουμε να κατανοήσουμε τη δυναμική των μέσων της.

---

15 Απ’ αυτή τη σκοπιά η φιλοσοφία του Χέγκελ αναδεικνύεται ως μία φιλοσοφία κατεξοχήν νεωτερικής συμφιλίωσης με το μηχανικό στοιχείο, ερχόμενος έτσι σε ρήξη με την μάλλον αρνητική στάση των αρχαίων φιλοσόφων απέναντι στη μηχανή, βλ. Κογιέ 1971 . Για τον ίδιο λόγο θα σημειώσουμε ότι έχει συγκεκριμένα όρια (που έχουν να κάνουν με την πραγματική αδυναμία του Χέγκελ να εντάξει στο εσωτερικό της σκέψης τη μηχανή εσωτερικής καύσεως που καταναλώνει κυρίως ενέργεια) η απόφαση του Λακάν, σύμφωνα με τον οποίο αυτό που χωρίζει το Χέγκελ από τη σκέψη του 20ου αί.(και τον Φρόντ) είναι η μηχανή (Lacan 1991: 74)

16 Ο ίδιος άλλωστε αναγνωρίζει ρητά το χρέος του στο Χέγκελ, βλ. Λούμαν 1995: 100.

2. Ο Χάιντεγκερ και η αυτονομία του τεχνητού μέσου ως “πεπρωμένο” τεθειμένο από το Είναι.

Τοποθέτηση του Χάιντεγκερ απέναντι στην αυτονομία του μέσου: φιλοσοφικές και ιδεολογικές προϋποθέσεις.

Η συμπερίληψη ενός υποκεφαλαίου για τον Χάιντεγκερ σε μία ανασυγκρότηση των βασικότερων θεωρητικών-φιλοσοφικών οπτικών για την αυτονομία του μέσου, κρίνεται ως απαραίτητη από τη στιγμή που το όνομα του Χάιντεγκερ αναφέρεται συχνά τόσο από τους κατεξοχήν θεωρητικούς των μέσων (βλ. Κίττλερ) όσο και εντός του πλαισίου της προβληματικής της αυτονομίας-αυτονόμησης της τεχνικής. Πράγματι η φιλοσοφική οπτική του Χάιντεγκερ φανερώνει για τη λογική των μέσων, ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς η σκέψη του συνάπτει το ερώτημα για τη θέση του υποκειμένου με αυτό που στο ύστερο κυρίως έργο του μπορεί να αναφερθεί ως σκέψη της “αυτονόμησης του Είναι”. Στοιχείο που γίνεται σαφέστερο όταν αυτό το αυτονομούμενο Είναι αποκτά μία ιδιαίτερη σχέση με την αντίστοιχη αυτόνομηση της τεχνικής. Ο Χάιντεγκερ εντάσσει την αδυναμία της φιλοσοφίας μπροστά στην τεχνική ως απότοκο της εν γένει αδυναμίας της δυτικής μεταφυσικής να θεματοποιήσει *μη υποκειμενοκεντρικές* μορφές σκέψης και δεν ασχολείται ιδιαίτερα βέβαια, όπως θα δούμε, με τις επιπτώσεις της τεχνικής στην συμβολική διάσταση της κοινωνικότητας. Καθ' αυτόν τον τρόπο δεν θεματοποιεί με ιδιαίτερο ζήλο και τις διαμεσολαβήσεις της τεχνικής στον μετασχηματισμό της καθημερινής ζωής, θεωρώντας τη στάση των “απλών ανθρώπων” που βρίσκονται πέραν από τα μέσα επικοινωνίας των «πολλών»¹⁷, ως ευρισκόμενη κοντύτερα στη δυνατότητα της αυθεντικής ύπαρξης και συνάντησης με το Είναι¹⁸. Η στάση αυτή οφείλεται στην εν ολίγοις συντηρητική στάση που εντέλει λαμβάνει ο Χάιντεγκερ απέναντι στην αυτονομία του μέσου, και λέγοντας εδώ συντηρητική δεν αναφερόμαστε τόσο στην καθαυτό ιδεολογική του στάση (χωρίς εντέλει να την αποκλείουμε) όσο στη στάση απέναντι στην αυτονομία του ίδιου του μέσου. Στο

17 Βλ. τη σχετική παρατήρηση για τη γλώσσα και τα σύγχρονα μαζικά μέσα επικοινωνίας των «πολλών» ως δικτατορία που επιβάλλει έναν «μέσο όρο» και οδηγεί στην ισοπέδωση των δυνατοτήτων σύλληψης του Είναι, βλ. Χάιντεγκερ 1978: 213-214.

18 Οι παρατηρήσεις για την τέχνη, στο δοκίμιο του Προέλευση του έργου τέχνης είναι εδώ χαρακτηριστικές, βλ. Χάιντεγκερ 1986.

γεγονός δηλαδή ότι πάντοτε, ακόμα και στο ύστερο έργο του, το μέσο αντιμετωπίζεται ως συνάρτηση του Είναι και της *σχέσης που διατηρεί αυτό με το ανθρώπινο υποκείμενο*¹⁹, έστω και αν η εν λόγω σχέση πρόκειται να καταλήξει στην απαξίωση αυτού του υποκειμένου. Η θέση της γλώσσας για να αναφέρουμε ένα καίριο παράδειγμα αντιμετωπίζεται ως οδός «άγγελσης»/αυτό-μετάδοσης /ανακοίνωσης του Είναι (ο Χάιντεγκερ μιλάει για την *Sich-melden* του Είναι μέσα από τα φαινόμενα, Χάιντεγκερ 1978: 67), όπου η γλώσσα εμφανίζεται ως *υποστήριγμα (Träger)* της έκφρασής του. Στην ύστερη φάση του έργου του χρησιμοποιεί με ακόμη μεγαλύτερη σαφήνεια ως προς την πρόθεση εργαλειοποίησης της γλώσσας από το Είναι, την *οικοδομική* μεταφορά της γλώσσας ως “οικίας του Είναι”²⁰. Η παρατήρηση αυτή δεν ακυρώνει τη σημασία της συμπερίληψης της σκέψης του Χάιντεγκερ σε μία προβληματική αυτονομίας του μέσου, μας υπενθυμίζει όμως και τα όρια του.

Η αντίληψη του Χάιντεγκερ για την αυτονομία του τεχνικού μέσου εντάσσεται σε αυτό που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε “αντιδραστικός μοντερνισμός”. Το ιδεολογικό ρεύμα σκέψης που αναφέρεται στη γερμανική συντηρητική πολιτική μορφή σκέψης που κυριάρχησε κατά την περίοδο της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης. Βασικό περιεχόμενο του τρόπου αυτού σκέψης ήταν το αίτημα για διατήρηση των επιτευγμάτων της τεχνικής που έχουν προκύψει εντός του νεωτερικού πολιτισμού, με την ταυτόχρονη εγκατάλειψη των βασικών αξιακών και κανονιστικών παραδοχών ενός πολιτισμού, ο οποίος αντιμετωπίζεται ως “παρηκμασμένος”, “υλιστικός”, “καπιταλιστικός”. Σκοπός είναι λοιπόν η απελευθέρωση της τεχνικής από τα δεσμά της νεωτερικότητας, η επαν-εμβάπτιση της τεχνικής εντός ενός πολιτισμού του “αρχέγονου” και της ισχύος που αυτό ενέχει. Κεντρικό ρόλο στο μοτίβο αυτό παίζει η απαξίωση του “μαζικού πολιτισμού” και των μαζικών μέσων επικοινωνίας, τα οποία όμως μπορεί να γίνουν αντικείμενο ορθής καθοδήγησης για τις μάζες από μία ισχυρή ομάδα διανοούμενων και πολιτικών ακτιβιστών, που θα χρησιμοποιήσουν τις δυνατότητες της τεχνικής υπέρ μίας “αυθεντικής” πολιτισμικής έκφρασης του αρχέγονου (βλ. εδώ και υπέρ μίας αυθεντικής πολιτικής πέραν από τη φιλελεύθερη λογική της διαχείρισης- στοιχείο που με έμφαση απόδωσε στη σκέψη του ο

19 Βλ. και Ξηροπαϊδης 1987.

20 Βλ. σχετικά στην *Επιστολή για τον Ανθρωπισμό*, Heidegger 1987: 165.

Κάρλ Σμιτ²¹). Ο Χάιντεγκερ εντάσσεται σαφώς σ'αυτόν τον τρόπο αντιμετώπισης της σχέσης της τεχνικής με τον νεωτερικό πολιτισμό και της ένταξης των μαζών εντός του. Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1930 έχει μάλιστα μία κατά βάση αντιτεχνολογική ρομαντική απόσταση από την τεχνολογία (Herf 1996: 139), θεωρώντας ότι η μέριμνα της ριζοσπαστικής πολιτικής, απέναντι στην κυριαρχία του εργαλειοκεντρικού υποκειμένου και της νεωτερικής μεταφυσικής που το θεμελιώνει, θα πρέπει να βρίσκεται πρωτίστως σε μία πολιτισμική αλλαγή που θα επέστρεφε στην αυθεντικότητα του προτεχνικού, “φυσικού” υποκειμένου. Η στάση αυτή του Χάιντεγκερ και η λειτουργία της εντός του κινήματος του αντιδραστικού μοντερνισμού δεν θα πρέπει να αγνοηθεί, δεδομένου ότι εντός του συγκεκριμένου κινήματος συνυπάρχει συμπληρωματικά με καθαρά τεχνοφιλικές τάσεις: μας υπενθυμίζει με άλλα λόγια ότι ρομαντικές αποχρώσεις μπορούν να λειτουργούν συμπληρωματικά στην αποδοχή μίας αυτονομίας του τεχνικού στοιχείου σε σχέση με την αντίδραση σ'αυτό. Παραπέμποντας έτσι στη συμπληρωματική, ως προς την «τεχνολογική έκρηξη» των νέων μέσων, λειτουργία που επιτελούν οι σύγχρονες ανορθολογικές τάσεις περί της δημιουργίας ενός χώρου αυθεντικότητας του υποκειμένου, εμφωλευόμενες στη ρητορική της “αυτοβοήθειας” του υποκειμένου, ρητορική συχνά συνοδευόμενη από το αίτημα επιστροφής στη σοφία των προνεωτερικών “ανατολικών” θρησκείων - κίνηση ομότιμη παρά την παραφθορά και την απλοποίηση που ενέχει, με το αίτημα του Χάιντεγκερ για επιστροφή στην απαρχή της σκέψης για το Είναι.

Αυτονομία της τεχνικής ως προϊόν της αυτόνομης εκτύλιξης της πορείας του Είναι

Σε κάθε περίπτωση η σκέψη του Χάιντεγκερ σχετικά με την αυτονομία του τεχνικού μέσου αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον από την λεγόμενη “στροφή” και μετά. Θα λέγαμε από εκείνο το σημείο ο Χάιντεγκερ πράγματι αποκτά μία σκέψη που προσπαθεί να συλλάβει μία αυτονόμηση πέραν της ανθρώπινης συνείδησης. Η λογική του Είναι που πλαισιώνει την ανθρώπινη ύπαρξη χωρίς να θεμελιώνεται και να εξαντλείται σε αυτή θα μπορούσε να είναι μία αφετηρία να σκεφτεί κανείς την αυτονομία του μέσου, από τη στιγμή μάλιστα που ο Χάιντεγκερ μοιάζει να αναγνωρίζει κάτι σχετικό στο κείμενό του για την *Τεχνική*. Αξίζει όμως εδώ να σημειώσουμε προκαταβολικά, όπως υπονοήσαμε ήδη, ότι η

21 Βλ. για το σχετικό στοιχείο της πολιτικής σκέψης του Σμιτ, Herf 1996: 143-145.

χαιντεγκεριανή σκέψη δεν μοιάζει να μπορεί να απαγκιστρωθεί από την βασική συσχέτιση του Είναι με την ανθρώπινη ύπαρξη, από το αρχικό ερώτημά του *Είναι και Χρόνος* ότι το ερώτημα για το Είναι μόνο άνθρωπος (ως εδώ-είναι/Dasein) “μπορεί να το θέσει”²². Μολονότι λοιπόν, σε κείμενα χαρακτηριστικά της “στροφής” όπως η *Επιστολή για τον Ανθρωπισμό*, αλλά και στο ίδιο το κείμενο για την Τεχνική, συναντούμε ισχυρές εκφράσεις ως προς την ανάγκη παραγωγής μίας σκέψης που θα μπορεί να συνομιλεί με το αυτονομούμενο Είναι πέραν των ορίων της συνείδησης (ότι επεδίωξε και συστηματοποίησε δηλαδή ο Χέγκελ στη Λογική!), το όριο της χαιντεγκεριανής σκέψης στη βάση της προνομιακής και αποκλειστικής πρόσβασης που διατηρεί η ανθρώπινη περατότητα με το Είναι παραμένει²³.

Αυτό που μας εμποδίζει να δούμε με άλλα λόγια η προβληματική του Χάιντεγκερ είναι η δυνατότητα του τεχνικού μέσου να λειτουργεί παραπέμποντας, όπως θα έλεγε ο Κίτλερ -μέσω Μακλούαν-, σε *άλλα μέσα*, δηλαδή ως ένα αυτόνομο σύστημα επικοινωνίας που αναπαράγεται δυναμικά - με τάση προς το άπειρο- δια των δικών του στοιχείων. Για να φτάσουμε σε τέτοιους τρόπους σκέψης θα πρέπει να περιμένουμε τον Λούμαν και τον Κίτλερ. Προς το παρόν θα στραφούμε στο περιεχόμενο και τα όρια του ίδιου του κειμένου όπου ο Χάιντεγκερ αγγίζει την προβληματική της αυτονομίας του τεχνικού μέσου, το κείμενό του για “Το Ερώτημα της Τεχνικής”. Αξίζει επομένως να ασχοληθούμε με το κατεξοχήν κείμενο του Χάιντεγκερ όπου τίθεται το ζήτημα της αυτονομίας/αυτονόμησης του μέσου.

Θα πρέπει καταρχάς να επαναλάβουμε την παρατήρησή μας ότι ο Χάιντεγκερ εντέλει δεν θα ενδιαφερθεί για την αυτονόμηση του μέσου ως τέτοιου –καθώς και ως αποτελέσματος ενός κοινωνικο-ιστορικού ορίζοντα-, αλλά για τη σύνδεση αυτής της αυτονομίας η οποία εκλαμβάνεται εντέλει ως δεδομένη. Αυτό που το κείμενο φανερώνει πρωτίστως ως ενδιαφέρον του, είναι η σύνδεση της αυτόνομης τεχνικής ως «πεπρωμένο» τεθειμένο από το Είναι με την ερωτηματοθεσία της ανθρώπινης περατότητας. Η απάντηση

22 Βλ. τις χαρακτηριστικές διατυπώσεις στο *Είναι και Χρόνος*, Χάιντεγκερ 1978: 39.

23 Βλ. σχετικά τα όρια που αναδεικνύει ο Ζ. Ντερντά στην κριτική του ανθρωπισμού από τον Χάιντεγκερ στο κείμενο του «Les fins de l'homme». Ο Ντερντά διαπιστώνει μία αξιοσημείωτη συνέχεια μεταξύ του Χάιντεγκερ του *Είναι και Χρόνος* και του Χάιντεγκερ της «Στροφής», την οποία εντοπίζει ακριβώς στην προνομιακή εγγύτητα που διατηρεί το ανθρώπινο «εμείς» με το Είναι (Derrida 1972: 148-154). Τέλος ονομάζει την κριτική του Χάιντεγκερ στον ανθρωπισμό ως ένα μεταφυσικό *Aufhebung*, περιλαμβάνοντας δηλαδή και τη «διατήρησή του» (Derrida 1972: 162).

που προτείνει έχει να κάνει περισσότερο με μία λογική «διάσωσης» της ανθρώπινης προοπτικής μέσα από την αποδοχή της τεχνικής αυτονομίας του Είναι ως «μοίρας» αλλά και ως «σωτηρίας». Με αυτό που δεν έχει να κάνει όπως θα δούμε είναι εντέλει με την *ενοιολογική κατανόηση* αυτής της όποιας αυτονομίας. Από μια τέτοια σκοπιά η κριτική παρατήρηση του Χάιντεγκερ, σύμφωνα με την οποία ο Χέγκελ επιστρέφει την τεχνική αποκλειστικά στην ανθρώπινη χειρωνακτική εργασία μας φαίνεται πλήρως αθεμελίωτη²⁴, με βάση όσα είδαμε ήδη για το Χέγκελ. Αντιθέτως είναι ο ίδιος ο Χάιντεγκερ ο οποίος τείνει να διαπιστώνει μία «καταγωγική», προνομιακή σχέση του ανθρώπου με την πλαισίωση (Gestell) που επιβάλλει η τεχνική, συλλαμβάνοντας αυτή τη σχέση ως το πεπρωμένο που «χρειάζεται» τους ανθρώπους και τους μετατρέπει τους ίδιους σε μέσο (διατηρώντας τους ταυτόχρονα ως συνεχές «απόθεμα»)²⁵. Η αποδοχή αυτού του πεπρωμένου, που περιλαμβάνεται στην αφήγηση της ταυτόχρονης «εκκάλυψης» και «αποκάλυψης», θα μπορούσε, σύμφωνα με τον Χάιντεγκερ, να έχει έτσι και μία αξία σωτηρίας για τον σύγχρονο άνθρωπο (Heidegger 2000: 33), ο οποίος θα ήταν από τη μεριά του σε θέση να το καταλάβει πλήρως δια μέσου μόνο της καλλιτεχνικής έκφρασης του ποιητικού λόγου, ως λόγου που «ποιεί» πέραν της τεχνικής πλαισίωσης (Heidegger 2000: 35). Θα είχε ενδιαφέρον να δούμε τη διαφορά αυτού του πλαισίου από το αντίστοιχο εγγελιανό που διερευνήσαμε προηγουμένως, όπου όπως είδαμε η αυτονόμηση του τεχνικού μέσου δεν γίνεται κατανοητή μέσα από ένα τέτοιο ανθρώπινο πεπρωμένο «ξεπεράσματος» και χρήσης του ανθρώπου από την αυτονομία του τεχνητού μέσου. Γι' αυτό το λόγο και στο εγγελιανό πλαίσιο η όποια τεχνική αυτονόμηση δεν ήταν ποτέ πλήρως αυτόνομη. Όπως είδαμε ήταν μέρος και προϋπέθετε συνεχώς τη μετάβαση σε μία δομή συνείδησης, φέρουσα τα στίγματα από τον ορίζοντα ενός ιστορικά προσδιορισμένου νεωτερικού πνεύματος. Η κατανόηση αυτής της δομής δεν μπορεί να συνδεθεί, λόγω και του ιστορικού ορίζοντα που την εγχαράζει, με μία «ποιητική» διέξοδο/επίλυση του προβλήματος της τεχνικής –μία λύση που απλώς θα παρακολουθούσε την αυτονομία του μέσου, αφήνοντάς το ως τέτοιο άθικτο. Όπως θα δούμε, την αναδόμηση του ενοιολογικού πλαισίου κατανόησης της αυτονομίας του μέσου που επιτυγχάνουν άλλα θεωρητικά σχήματα.

24 Οι παραπομπές γίνονται από M. Heidegger, « Die Frage nach der Technik », in Vorträge und Aufsätze, Gesamtausgabe, Bd. 7, Klostermann, 2000 ως Heidegger 2000: 18).

25 Heidegger 2000: 20-21, 25 και 34.

Αίτημα του πλαισίου αυτού θα ήταν η ένταξη στο εσωτερικό του και των ενεργητικών μετασχηματισμών που επέρχονται στην υποκειμενικότητα, κινούμενο όμως πέραν του παραδοσιακού ανθρωπισμού (και εδώ εννοιολογικές παρεμβάσεις όπως αυτές του Λούμαν και του Κίττλερ είναι κεντρικές για την κατανόηση της νέας αυτονομίας που προκύπτει στο σύμπαν των τεχνικών μέσων).

3. Λακάν: Η μεσοποίηση του υποκειμένου και η γλώσσα ως τεχνητό μέσο.

Η θέση του Συμβολικού στη συντακτική τριάδα Φαντασιακό, Συμβολικό, Πραγματικό

Υπάρχουν ιδιαίτεροι λόγοι ώστε να ισχυριστούμε ότι η ψυχαναλυτική θεωρία του Λακάν προσφέρει βοήθεια στη συγκρότηση μίας θεωρητικής οπτικής για την αυτονομία του τεχνικού μέσου και των μορφών υποκειμενικότητας τις οποίες εν τέλει αυτή παράγει. Το ενδιαφέρον αυτό γίνεται ακόμη περισσότερο σαφές όταν κατανοούμε ότι ο Λακάν μέσω της ψυχανάλυσης καταφέρνει να προσεγγίσει μία θεωρία της αυτονομίας του μέσου, εξαιτίας της πολύ επεξεργασμένης οπτικής του για τη συγκρότηση της τεχνητότητας της γλώσσας. Αποτέλεσμα μίας προσέγγισης που όπως θα δούμε κατά την λεγόμενη “μέση” περίοδο του έργου του (από τα μέσα της δεκαετίας του '50 έως τα μέσα της δεκαετίας του '60) είχε ως σκοπό να *περιορίσει/παρακάμψει* την εξάρτηση του θεωρητικού λόγου περί του υποκειμένου από το φαντασιακό και να αναδείξει το ρόλο του αυτόνομου *Συμβολικού*, αξιοποιώντας την εμπλοκή του ακόμη και με τη θεωρία της κυβερνητικής. Προτείνει έτσι μία ιδιαίτερα αξιόλογη μη-υποκειμενιστική, μη-παραστασιακή προσέγγιση για τη συγκρότηση του υποκειμένου, που θα μπορούσε να είναι ιδιαίτερα χρήσιμη στην κατανόηση των υψηλά τεχνικοποιημένων μέσων. Επιπλέον η σκέψη του Λακάν κρίνεται ως αναγκαίος σταθμός στο εδώ θεωρητικό πλαίσιο από τη στιγμή που συνθέτει πολλές φορές αντιφατικά και προβληματικά, σκέψεις των δύο “κλασσικών” θεωρητικών της αυτονομίας του μέσου, δηλαδή του Χέγκελ και του Χάιντεγκερ. Ο σκοπός του παρόντος υποκεφαλαίου είναι επομένως να καταδείξει πως η λακανική εκδοχή της ψυχανάλυσης επιτυγχάνει μία *μεσοποίηση* του υποκειμένου εντός του περιβάλλοντος αυτού του κλάδου της γνώσης που είναι η ψυχανάλυση-επιτυγχάνοντας έτσι εξίσου και μία σημαντική αντιουσιολογική παρέμβαση στο εσωτερικό του θεωρητικού λόγου για το μέσο και την αυτονόμηση της επικοινωνίας.

Το βασικό διακύβευμα αυτής της παρέμβασης είναι πρωτίστως η μεσοποίηση του υποκειμένου, η κατανόηση του υποκειμένου όχι ως μία συγκροτητική βάση αλλά ως μία διαδικασία συνεχών διαμεσολαβήσεων, οι οποίες έχουν ως βασική ιδιότητα ακριβώς να μην εμφανίζονται ως τέτοιες, αλλά να λειτουργούν ως «εξαφανιζόμενες»

διαμεσολαβήσεις (χρησιμοποιώντας μία ορολογία που αντιστοιχεί στην εγελιανή δραστηριότητα του θέτοντος αναστοχασμού). Για να καταλήξουμε στο συμπέρασμα αυτό, θα ξεκινήσουμε καταρχάς αναφέροντας κάποια γενικά στοιχεία περί της παρέμβασης του Λακάν στην ψυχαναλυτική θεωρία που δείχνουν σ' ένα «αρχιτεκτονικό» γενικό επίπεδο στοιχεία μετασχηματισμού των βασικών εννοιών της ψυχανάλυσης, και τον ιδιαίτερο ρόλο που κατέχει σ' αυτήν την αρχιτεκτονική, το συμβολικό. Στο δεύτερο επίπεδο θα δούμε τη σημασία της οικειοποίησης της διαλεκτικής, παρακολουθώντας ποιο περιεχόμενο έχει να συνεισφέρει στη θεώρηση της αυτονόμησης του μέσου. Τέλος, θα διαπιστώσουμε σε συγκεκριμένο πλέον επίπεδο τι σημαίνει για το (ψυχαναλυτικό) υποκείμενο αυτή η μεσοποίησή του, έχοντας ως κύριο σημείο αναφοράς τον μετασχηματισμό που θέλει να επιτύχει ο Λακάν ως προς την χρήση της γλώσσας στο θεωρητικό λόγο, δηλαδή στην υψηλή τεχνητότητα που θέλει να αποδώσει στη γλώσσα, στοιχείο κρίσιμο για τη σύλληψη αντίστοιχων υψηλά τεχνητών επικοινωνιακών συστημάτων.

Αρχικός σκοπός του Λακάν είναι να επανεπεξεργαστεί το επιστημολογικό καθεστώς της ψυχανάλυσης, αφενός με την «επιστροφή» στα ίδια τα κείμενα του Φρόυντ και αφετέρου αξιοποιώντας εργαλεία από τις άλλες επιστήμες που χρησιμοποιούνταν ευρέως την περίοδο της άνθισης του στρουκτουραλισμού, κυρίως δε από τη γλωσσολογία, αλλά και εργαλεία που βρίσκει στην εγελιανή φιλοσοφία τα οποία εισάγει για πρώτη φορά σε τέτοια έκταση ένας θεωρητικός της ψυχανάλυσης. Για το επιστημολογικό καθεστώς παρατηρούμε ότι κυρίως τον απασχολεί η θεμελίωση της ψυχανάλυσης ως μιας επιστημονικής μεθόδου, με συγκεκριμένο εννοιολογικό πλαίσιο και *αντικείμενο* (Λακάν 1982: 31-44). Το αντικείμενο αυτό ο Λακάν το εντόπισε στο ασυνείδητο, ενώ η άποψη της επιστημολογικής παράδοσης (αυτής της γαλλικής *διαλεκτικής* επιστημολογίας) στην οποία εντάσσεται θεωρούσε ότι το αντικείμενο μιας επιστήμης δεν υπάρχει από μόνο του αλλά *συν-συγκροτείται* διαμεσολαβητικά, ως επιστημονικό αντικείμενο *κατασκευάζεται* από το εννοιολογικό πλαίσιο που το στηρίζει²⁶.

---

26 Μια από τις πλέον λεπτομερείς διατυπώσεις αυτής της άποψης βρίσκεται στην Αρχαιολογία της Γνώσης του Μ.Φουκώ 1987: 63-77 «Ο σχηματισμός των αντικειμένων». Θα δούμε αυτό στο κεφάλαιο ότι αυτή η επιστημολογική προσέγγιση έχει αποφασιστικές συνέπειες στον τρόπο που ο Λακάν προσπαθεί να συλλάβει τη δυνατότητα συγκρότησης του θεωρητικού λόγου της ψυχανάλυσης ως αυτόνομης μηχανής συμβολικής αποτύπωσης, προκειμένου ακριβώς να μπορεί να συλλάβει/συν-συγκροτήσει το ασυνείδητο ως αντικείμενο της ψυχανάλυσης, ως αυτόνομης λειτουργίας της γλώσσας, στο χώρο που μας ενδιαφέρει περισσότερο στο

Η χρήση τόσο της γλωσσολογίας, όσο και της εγελιανής διαλεκτικής του μέσου -στην οποία ήδη αναφερθήκαμε- για την επανεπεξεργασία των φρουδικών εννοιών σκόπευε στην κατασκευή των κατάλληλων εργαλείων ώστε να θεωρητικοποιηθούν οι εκδηλώσεις του ασυνείδητου, *όχι ως κάτι-που-πρόκειται-να-αποκαλυφθεί, αλλά ως «επιφανειακό»/συμβολικό σύστημα σχέσεων.* Με άλλα λόγια αυτό που αναζητούσε ο Λακάν στη γλωσσολογία και την εγελιανή διαλεκτική ήταν *οι τρόποι προκειμένου να μεσοποιήσει το αντικείμενο της ψυχανάλυσης, δηλαδή το ασυνείδητο και το ψυχικό υποκείμενο που το φέρει.*

Όσον αφορά την επιρροή της γλωσσολογίας, αναφερόμαστε στη χρήση της ανάλυσης του Σωσσύρ για τη διάκριση του σημείου σε σημαίνον και σημαίνόμενο, ο ίδιος ο Λακάν χρησιμοποιεί αυτή τη διάκριση για να κωδικοποιήσει θεωρητικά τις εκφράσεις-εκδηλώσεις του ασυνείδητου, όπως τα όνειρα. Είναι γνωστό δε ότι ο ίδιος θα δώσει μια ιδιαίτερη βαρύτητα στο σημαίνον ως μέσο επικοινωνίας, στην «υλικότητα» του, στην οποία θα επανέρθουμε. Όσον αφορά την εγελιανή διαλεκτική, σημειώνουμε ότι αυτή δεν θα πρέπει να κατανοηθεί ως οικειοποίηση μίας ορισμένης υπαρξιακής-ανθρωπιστικής διαλεκτικής της ανθρώπινης εργασίας, της περατότητας και του τέλους της όπως το θέλει η εκλαΐκευση της ερμηνείας που προσέφερε ο Κοζέβ, μέσω του οποίου ο Λακάν ήρθε καταρχάς σε επαφή με τον Χέγκελ. Η εννοιολογική αξιοποίηση που φαίνεται να επιτυγχάνει ο ίδιος ο Λακάν αυτονομείται σημαντικά από το πλαίσιο του Κοζέβ. Πιο συγκεκριμένα, ο Λακάν φαίνεται να εντόπισε στο Χέγκελ όχι τόσο αυτή την ίδια τη «διαλεκτική» του κυρίου και του δούλου, όσο πολύ περισσότερο την *αυτονόμηση του ίδιου του μέσου* που καθιστά τη σχέση τους δυνατή. Επί της ουσίας την κατανόηση της διαμεσολάβησης ως αυτόνομης υποκειμενικότητας αλλά και *εμφανιζόμενης μόνο στα αποτελέσματά της.* Την υποκειμενικότητα της *ίδιας της διαμεσολάβησης,* την οποία υποκειμενικότητα τα μεμονωμένα υποκείμενα θεωρούν κατά τα άλλα ότι « καθοδηγούν».

Μία από τις κυριότερες τέτοιες αυτονομούμενες μεσολογικές υποκειμενικότητες είναι ασφαλώς η γλώσσα (μία σκέψη η οποία ήδη αναδύεται στην εγελιανή διαλεκτική κυρίου και δούλου και ακόμη περισσότερο στη συνέχεια της ανάπτυξης της *Φαινομενολογίας του Πνεύματος*). Διαπιστώνουμε επομένως όσον αφορά τη φιλοσοφική θεμελίωση της διαδικασίας μεσοποίησης του υποκειμένου από τον Λακάν μία τριπλή

παρόν πλαίσιο ως *αυτόνομη επικοινωνία.*

κίνηση: καταρχάς εκκινεί όπως ομολογεί ο ίδιος από το Υποκείμενο της καρτεσιανής βεβαιότητας, στη συνέχεια εισάγεται σχεδόν ταυτόχρονα ο Άλλος (και η δυνατότητα της αμφιβολίας μέσω του απατηλού Άλλου ως απατηλού Θεού), και τέλος (και αυτό είναι που μας ενδιαφέρει πρωτίστως εδώ) η δυνατότητα ανασυγκρότησης της υποκειμενικής βεβαιότητας *επαν-εισάγεται* (από τον Φρόντ στην *Ερμηνεία των ονείρων*) μόνο ως το *συμβολικό δίκτυο των σημαινόντων* (Λακάν 1982: 53-55, 63-64)²⁷. Αυτό που μας ενδιαφέρει εδώ είναι η αυτονομία που αποδίδει ο Λακάν στο συμβολικό δίκτυο των σημαινόντων ως τον μοναδικό δρόμο αναλυτικής/έλλογης ανακατασκευής του υποκειμένου, μέσα στην αυτονομία του αλλά και μέσα στους περιορισμούς που θέτει η υλικότητα (στην οποία θα επανέρθουμε) αυτού του δικτύου των σημαινόντων· στη σχέση της με την περατότητα της επιθυμίας των υποκειμένων (Λακάν 1982: 320).

Η σημασία που αποδίδει ο Λακάν στη γλώσσα, διαπιστώνεται πρωταρχικά από το γεγονός ότι προσπαθεί να δημιουργήσει, όπως ήδη υπονοήσαμε, μια δομική άποψη για το ασυνείδητο, και για τον προσδιορισμό του υποκειμένου εκ μέρους του, κατ' αναλογία με το γλωσσολογικό πρότυπο (είναι γνωστός ο αφορισμός ότι *το ασυνείδητο είναι δομημένο ως γλώσσα*). Το κυριότερο όμως, σε μεταθεωρητικό επίπεδο, είναι η μέριμνα που δείχνει για την εννοιολογική διασάφηση της προβληματικής της ίδιας της ψυχαναλυτικής θεωρίας μέσω μίας *συντακτικής αρχιτεκτονικής*. Στην αρχιτεκτονική αυτή θα αναφερθούμε σχηματικά τώρα προκειμένου να αναδείξουμε τη σημασία του *αυτόνομου συμβολικού*. Η δομική συστηματοποίηση εννοιολογικών ζητημάτων που ήδη υπάρχουν στο έργο του Φρόντ αφορά τις τρεις κεντρικότερες έννοιες ως προς τη θεματοποίηση του χαρακτήρα του ασυνείδητου, της δομής του Εγώ και της ένταξής του μέσα στον κόσμο: το Φαντασιακό, το Συμβολικό και το Πραγματικό.

Το Φαντασιακό προέρχεται ως έννοια από την ιστορική παράδοση της φιλοσοφικής έννοιας της φαντασίας, όμως ο Λακάν τη χρησιμοποιεί σε ψυχαναλυτικά πλαίσια για να καταδείξει τη διαδικασία λειτουργίας του ασυνείδητου και συγκρότησης της υποκειμενικότητας *μέσω των εικόνων* (άρα μολονότι το φαντασιακό θεωρείται συχνά ως ο «χώρος» του ανορθολογικού διαπιστώνουμε ήδη μία μεσοποίηση εδώ). Και δεν είναι

---

27 Μέσα σε αυτό το πλαίσιο μπορεί να κατανοηθεί και ο τρόπος με τον οποίο ο Λακάν παρουσιάζει το υποκείμενο ως διαγραμμένο S (\$), αφού το υποκείμενο πλέον συγκροτείται μόνο «ως δεύτερο σε σχέση με το σημαίνον» (Λακάν 1982: 181).

χωρίς σημασία ότι στο χώρο του φαντασιακού το υποκείμενο μοιάζει να διατηρεί μία (αίσθηση) ελέγχου και κυριαρχίας.²⁸ Το ζήτημα της εικονολογικής συγκρότησης του υποκειμένου, ξεκινάει από το λεγόμενο στάδιο του καθρέφτη, όπου το υποκείμενο στην ουσία « κατασκευάζει » τον εαυτό του μέσω της προβολής του σε έναν άλλο που εδώ είναι μία *εικόνα* του εαυτού του, το ορθοπεδικά «πλήρες» είδωλό του στον καθρέφτη. Μία αντίστοιχη προβληματική θα βρούμε αργότερα και στην έννοια του αντικειμένου με μικρό α, όπου το υποκείμενο κατά βάση *δημιουργεί το αντικείμενό του* μέσω της προβολής του εαυτού σε αυτό, για την ακρίβεια το υποκείμενο εκπίπτει τον εαυτό του σε αντικείμενο (Λακάν 1982: 104). Αυτή η φάση χαρακτηρίζεται ως μια προ-οιδιπόδεια φάση όπου δεν έχει εισαχθεί ακόμα ο καθαντό *μεσολαβητικός* Νόμος του Συμβολικού και στην φροϋδική ορολογία αντιστοιχεί στο αέναο της αρχής της ευχαρίστησης.

Μεταξύ αυτών των δυο, του Φαντασιακού και του Συμβολικού, αναδύεται το Πραγματικό, ήδη στον Φρόνυτ η έννοια της αρχής της πραγματικότητας, αντιστοιχεί στο αντιστεκόμενο στο υποκείμενο, αυτό στο οποίο *“πέφτει πάνω”* και κατά κάποιο τρόπο συντρίβεται. Από θεωρητική άποψη το Πραγματικό είναι αυτό που παραμένει μη εννοιοποιήσιμο, το *μη διαμεσολαβήσιμο*, ό,τι αντιστέκεται και υπολείπεται από μια διαδικασία ένταξης του σ’ ένα ερμηνευτικό μεσολογικό πλαίσιο.

Τέλος το στοιχείο που επιτελεί τη διαμεσολάβηση μεταξύ φαντασιακού και πραγματικού, και κατεξοχήν μας ενδιαφέρει εδώ, είναι το στοιχείο του Συμβολικού. Μέσα στο Συμβολικό το υποκείμενο εισέρχεται/αλλοτριώνεται στη γλώσσα, σε μια διαδικασία εκγλωττισμού των φαντασιακών του εννομήσεων, σε μία φάση πρωταρχικής *αναγκαστικής μεσοποίησης*. Ως φάση εντοπίζεται στην εισαγωγή του οιδιπόδειου και στην τελική λύση του μέσω της επικράτησης της Τάξης του Νόμου, δηλαδή του πατέρα που διαδραματίζει το ρόλο του μεγάλου Άλλου και τίθεται ως τρίτος μεταξύ του υποκειμένου και του φαντασιακού άλλου. Η κατοχή του φαλλού από τον πατέρα και η εκχώρηση του δικαιώματος αυτού από το γιο είναι ένδειξη *“ευνουχισμού”* που υφίσταται το

---

28 Αξίζει να σημειωθεί ότι βρέθηκαν θεωρητικοί, με κυριότερη περίπτωση αυτή του Καστοριάδη, όπου στη δική τους θεώρηση της συγκρότησης του υποκειμένου μέσω της ψυχανάλυσης, θέλησαν να στηρίξουν τον πόλο του υποκειμένου, εντοπίζοντας ακριβώς στο φαντασιακό στοιχείο αυτό το «απρόβλεπτο» «μη-ελέγξιμο» στοιχείο, που αποτελεί και το στοιχείο στήριξης της υποκειμενικής αυτονομίας, βλ. Καστοριάδης 1981: 387 κε.. Επιπλέον δεν είναι χωρίς σημασία ότι είναι κυρίως μέσω της χρήσης της έννοιας του φαντασιακού, όπου ο Αλτουσέρ προσπάθησε να θεμελιώσει, μέσω του περάσματος από την ψυχανάλυση, μία θεωρία της ιδεολογίας ακριβώς ως μία θεωρία της φαντασιακής αυτονομίας του υποκειμένου, Αλτουσέρ 1999.

υποκείμενο μέσω της αναγκαστικής ένταξης των ορμών του σε συμβολοποιημένο κώδικα επικοινωνίας.

Εντέλει οι τρεις αυτές έννοιες είναι ο τρόπος που χρησιμοποιεί ο Λακάν προκειμένου να συστηματοποιήσει το θεωρητικό αντικείμενο και την επιστημονική πρακτική της ψυχανάλυσης και να τα *θεμελιώσει αμοιβαία*. Αφενός έχουμε το αντικείμενο της ψυχανάλυσης, που τη συγκροτεί ως επιστήμη, το ασυνείδητο με τις φαντασιακές του εκφράσεις και τη σύγκρουσή του με το Πραγματικό. Αφετέρου έχουμε σε θεωρητικό επίπεδο τη διαδικασία ένταξης του υποκειμένου σ' ένα κώδικα *συμβολικής* έκφρασης, δηλαδή σε *μία διαδικασία μεσοποίησης* του, που την ίδια στιγμή είναι και η ψυχαναλυτική πρακτική, η διαδικασία εκγλωττισμού του ασυνείδητου ως αίτημα της ψυχανάλυσης. Από τη σκοπιά της αναβάθμισης της λειτουργίας του συμβολικού, το αίτημα αυτό λαμβάνει όμως μία νέα διάσταση, αφού επιτάσσει την *υλιστική αξίωση* της παραγωγής μίας αυτόνομης συμβολικής μηχανής (ο Λακάν σημειώνει με εμβληματικό τρόπο ότι το «συμβολικό ανήκει στην τάξη της μηχανής»). Μία συμβολική μηχανή που θα αντιστέκεται στα παραστασιακά όρια του φαντασιακού, εντός των οποίων εντάσσονται και τα παραστασιακά όρια των «βιολογικών» εξηγήσεων της επικοινωνίας και του νοήματος. Η στροφή του Φρόντ στην *Ερμηνεία των ονείρων*, όπως την ανακατασκευάζει ο Λακάν στο Σεμινάριο II, ως συγκροτητική κίνηση για τη δομή της συμβολικής σκέψης, δεν είναι κατάδυση στο χώρο των κρυφών/αρχετυπικών εικόνων που καλούνται να συμβολοποιηθούν και να μας «ξεκλειδώσουν» το δρόμο για το ασυνείδητο. Αντιθέτως, σύμφωνα με τον Λακάν, ο Φρόντ με την κίνηση αυτή χειραφετείται μεν από το βιολογισμό, αναζητώντας έναν χώρο «επικοινωνίας» του ασυνείδητου, το κάνει όμως δε όχι μέσω μίας «ερμηνείας» των εικόνων, αλλά παράγοντας μία μηχανή δομικής αποτύπωσης του νοήματος (όπως γράφει ο Λακάν μία «μηχανή ονείρων», Lacan 1991: 76). Μία μηχανή που, μη εξαντλούμενη από τις παραστάσεις, διανοίγει τη δυνατότητα σύλληψης του αυτόνομου πεδίου του λόγου, δηλαδή της επικοινωνίας.

Η διαλεκτική της αυτονομίας του Συμβολικού ως τεχνητότητας και η υλικότητα ως προϋπόθεση της επικοινωνίας

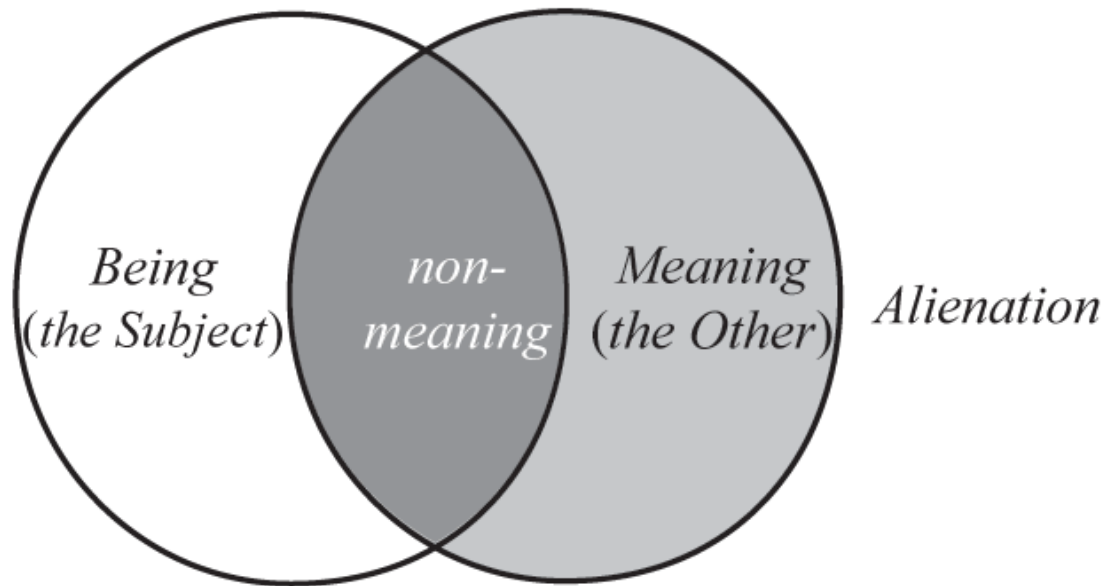
Μπορούμε τώρα να περάσουμε στην ειδικά λακανική συνεισφορά σχετικά με την αυτονομία του μέσου και τον ιδιαίτερο ρόλο που κατέχει η γλώσσα εντός της. Θα προσπαθήσουμε να αποκρυπτογραφήσουμε μία ιδιαίτερη διαλεκτική λακανική λογική του ίδιου του μέσου πλέον- η οποία αφορά έναν *αντιουσιοκρατικό μετασχηματισμό της έννοιας του υποκειμένου*, στην περίπτωση του Λακάν του ψυχαναλυτικού υποκειμένου. Προκειμένου να οργανώσουμε κατά το δυνατόν ευκολότερα τις εννοιολογικές διαδικασίες που παράγουν αυτή την ιδιαίτερη λογική του μέσου θα αναφερθούμε σε ορισμένα κομβικά σημεία:

1) Πρώτον πρόκειται για μία λογική του μέσου ως *λογική της αφάνισης*. Το μέσο στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι παρόν *δια της απουσίας του*, κάνοντας όμως ταυτόχρονα τη διϋποκειμενική σχέση δυνατή (και το είδαμε και στον τρόπο με τον οποίο καταλήγει η διαλεκτική του κυρίου και του δούλου, όπου το πραγματικό υποκείμενο είναι εν τέλει παρόν-απόν, δηλαδή εν τέλει η εργασία είναι εν τέλει παρούσα ως απύσα στην ίδια τη διαμάχη μεταξύ κυρίου και δούλου). Πρόκειται για μία ενεργητική διαμεσολάβηση του μέσου που για δανειστούμε τον όρο που αναλύει πολύ ωραία ο Ζίζεκ παίζει το ρόλο ενός, εγγελιανής «κοπής», εξαφανιζόμενου διαμεσολαβητή (*vanishing mediator*) (Zizek 1996: κεφ. 2). Σε μία ορολογία περισσότερο κοντινή στον Λακάν, μπορεί το υποκείμενο να είναι υποκείμενο μόνο ως προς ένα άλλο, αλλά ταυτόχρονα είναι και υποκείμενο *μέσω ενός σημαίνοντος* το οποίο υφίσταται ως απόν κατά τη διάρκεια της διϋποκειμενικής σχέσης. Το σημαίνον κατά την παρουσία του ως αυτή η εξαφανιζόμενη διαμεσολάβηση *αφανίζει* και το υποκείμενο ως *αυτόνομο* (για μία καθαρή διατύπωση Λακάν 1982: 277-278). Ο καλύτερος τρόπος κατανόησης αυτής της λογικής της αφάνισης είναι ασφαλώς η έννοια της γλώσσας. Η γλώσσα είναι το πρώτο μέσο (αυτό)αφάνισης, η πρώτη εξαφανιζόμενη διαμεσολάβηση που λειτουργεί ως απύσα συν-συγκροτώντας ταυτόχρονα τα υποκείμενα της διάδρασης.

2) Ταυτόχρονα έχουμε να κάνουμε ακριβώς με μία *σχεσιακή συγκρότηση*. Το μέσο αναδεικνύει αυτή τη σχεσιακή συγκρότηση περιλαμβανόμενο και αποκλειόμενο, καθιστώντας τη συγκρότηση δυνατή. Το σημείο μπορεί να αντιπροσωπεύει ένα υποκείμενο για κάποιο άλλο σημείο, είναι όμως μόνο μέσα από την παρουσία, την

υλικότητα να το επαναλάβουμε, της ύπαρξης του σημείου που ακριβώς την ίδια στιγμή τα υποκείμενα θεωρούν πως την «μεταχειρίζονται» (αυτή την υλικότητα). Στην περίπτωση αυτή θα μπορούσαμε να αναφερθούμε σ' έναν κυριολεκτικό βαθμό στην υλικότητα της γλώσσας, που υποσκάπτει την υποτιθέμενη σημασιολογική σαφήνεια της καθημερινής χρήσης της γλώσσας, και ακόμη ίσως περισσότερο στη «σαφήνεια» της ηλεκτρονικής-διαδικτυακής συμβολικής. Είναι αναγκαστικά μόνο μέσω της χρήσης του hardware, της υλικής υποδομής του, που μπορεί ένα υποκείμενο να αντιπροσωπευθεί νοηματικά για ένα άλλο υποκείμενο (σε αντίθεση με τον Βιτγκενστάιν λοιπόν εδώ, για τον Λακάν η χρήση δεν θα παρέπεμπε από μόνη της σε κάποια μορφή πλαστικότητας, αλλά μάλλον το αντίθετο, θα παρέπεμπε στο πέτρωμα). Είναι το σημείο, η υλικότητά του, που κάνει να αναδύεται το υποκείμενο της σημασιοδότησης. Κατέχοντας την υλικότητα του σημαίνοντος περιορίζει, θέτει τα όρια του υποκειμένου (Λακάν 1982: 264).

Ο Λακάν εκκινώντας από την ψυχαναλυτική θεωρία, αγγίζει ένα κομβικό σημείο της θεωρίας της αυτονομίας του μέσου, το οποίο θα το δούμε να εκτυλίσσεται στην πληρότητά του στη συστημική θεωρία του Λούμαν: η παραγωγή νοήματος στο πλαίσιο της επικοινωνίας από ένα υποκείμενο κατά την επαφή-διάδραση μ'έναν «άλλο», είναι η *συμπερίληψη ως αποκλεισμένου* ενός χώρου μη-νοήματος, ο οποίος όπως αναφέραμε εμπεριέχει ένα έντονα υλικό στίγμα, και περιλαμβάνεται χωρίς τη θέληση, χωρίς τη συνείδηση του υποκειμένου. Η επικοινωνία καθίσταται δυνατή μόνο δια της αθέλητης «αλλοτρίωσης» του υποκειμένου εντός αυτού του υλικού -για το υποκείμενο χωρίς νόημα- χώρου του σημείου. Ο Λακάν μιλάει για ένα Spaltung (split/division/σχίσμα) του υποκειμένου που καθιστά δυνατή την παραγωγή νοήματος στη σχέση με τον άλλο, μόνο μέσω της διαμεσολάβησης του υλικού μη-νοήματος. Στο πλαίσιο της παρούσας προβληματικής θα το αποκαλέσουμε το «Spaltung της επικοινωνίας», και η σχηματική αναπαράστασή του θα ήταν η ακόλουθη (βλ. επίσης Λακάν 1982: 269):

The Spaltung Diagram in Seminar XI

Πηγή: <http://cinephile.ca/files/Vol5/No2/The-Spaltung-Diagram-final.gif>

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η υλοποίηση της συγκροτητικής του υποκειμένου επικοινωνιακής-γλωσσικής πράξης, αποτελεί, ένα πέτρωμα σε σημαίνον πάνω στο οποίο «πέφτει» το υπό συγκρότηση υποκείμενο. Η συγκρότηση του νοήματος για το υποκείμενο ενέχει την αθέλητη εμπλοκή του υλικού σημαίνοντος, την αναγκαστική αλλοτρίωση σε αυτό²⁹. Σε σημαντικό βαθμό το μέσο κατέχει έτσι το κλειδί της διαδικασίας της υποκειμενοποίησης και το κατέχει μόνο κατά το βαθμό που δεν εμφανίζεται ως τέτοιο, δηλαδή ως μέσο υποκειμενικοποίησης, αλλά ως μία «αυθόρμητη» γλωσσική είτε εργασιακή είτε -μιλώντας με σημερινούς όρους- διαδικτυακή εκφορά/έκφραση/αυτοαπεικόνιση του υποκειμένου. Για να θυμηθούμε τη διαλεκτική κυρίου και δούλου, δεν θα ήταν υπερβολή να πούμε ότι το ίδιο το μέσο πλέον είναι και το Υποκείμενο της διαδικασίας, όπως το διακύβευμα της διαλεκτικής κυρίου και δούλου ήταν εν τέλει η ίδια η αυτονόμηση της εργασίας.

²⁹ Η προβληματική της αλλοτρίωσης ως προς τη συγκρότηση του υποκειμένου εμφανίζεται και στο κλασικό κείμενο για το «στάδιο του καθρέφτη», σε μία προβληματική που κυριαρχείται όμως ακόμη από την παραστασιακή προβληματική της Gestalt και δεν έχει ακόμη εγκαθίδρυση το πρωτείο του συμβολικού, το οποίο δεν έχει παραχθεί ακόμη καν σαν έννοια, βλ. Lacan 2007: 78-79.

Για να καταλάβουμε τέλος τις διαφορετικές δυνατότητες, αλλά και τις αντιστάσεις και δυσκολίες που υπάρχουν σε αυτό το εγχείρημα *διαδικασιοποίησης και μεσοποίησης* της έννοιας του υποκειμένου (είτε αυτή εκφράζεται στην περισσότερο φιλοσοφική εκδοχή της είτε στην ψυχαναλυτική εκδοχή της είτε τέλος και στην άμεσα μιντιακή-επικοινωνιακή εκδοχή της), αξίζει να αναφέρουμε την ενδιαφέρουσα κριτική του Ζίζεκ (Zizek 2012: 511-513) για την μετατόπιση, που θεωρεί ότι συμβαίνει στη σκέψη του ύστερου λακανικού έργου, προς μία υποτίμηση της διαδικασίας μεσοποίησης και την ανάδειξη μιας ροπής προς ένα βαθύ οντολογικό υποκείμενο. Μια κατά κάποιο τρόπο «χαϊντεγκεριανή» στροφή του ύστερου Λακάν.

Ο ύστερος Λακάν, κατά τον Ζίζεκ, δίνοντας υπερβολική έμφαση στην έννοια του Πραγματικού και περιφερειοποιώντας κάπως τις διαμεσολαβητικές έννοιες του φαντασιακού και κυρίως του συμβολικού, εν τέλει δείχνει να παραπέμπει σε μία εικόνα του υποκειμένου ως μίας *ηρωικής πράξης*. Μέσω αυτής *επιβάλλει* πλέον, το ίδιο το υποκείμενο, το συμβολικό στις φαντασιακές εικόνες, και πάνω απ' όλα επιβάλλει το συμβολικό κατανοώντας και οικειοποιούμενο το «Πραγματικό» του θανάτου, ερχόμενος εγγύτερα στον προβληματισμό του Χάιντεγκερ. Μία ερμηνεία που «δικαιώνεται» άλλωστε και από την οικειοποίηση του ύστερου Λακάν από την εν ολίγοις «ηρωική» πολιτική οντολογία του Αλαίν Μπαντιού (Badiou 2009). Κατά χαϊντεγκεριανό, το επαναλαμβάνουμε, τρόπο η αλήθεια μοιάζει να είναι πλέον η αναγνώριση της *πάντοτε παρούσας εκμηδένισης*. Αντίθετα θα λέγαμε ότι ο προηγούμενος δρόμος που χαράσσεται στα γραπτά της μέσης περιόδου του Λακάν, αυτός της μεσοποίησης και της διαδικασιακότητας, θα μας παρέπεμπε και πάλι όχι στην πάντοτε παρούσα εκμηδένιση, αλλά στην πάντοτε παρούσα (εγελιανού τύπου) ανταγωνιστικότητα ως το μέσο, το οποίο *είναι πάντα παρόν όντας ταυτόχρονα απόν* στη διαδικασία συγκρότησης του υποκειμένου. Μία από τις αρχές επομένως της κριτικής σκέψης, και η ψυχανάλυση πάντοτε φαίνεται να ενέχει στο πρόταγμά της αυτό το κριτικό στοιχείο. Ζητούμενο θα ήταν όχι να ανακαλύψουμε μία πάντα παρούσα πραγματική ροπή προς την εκμηδένιση, αλλά αντιθέτως να διαλευκάνουμε, να διαυγάσουμε τις άρρητες, αλλά υλικές μεσολογικές προϋποθέσεις: όσο απύσες και αν είναι, είναι ταυτόχρονα και υλικές, εμφανιζόμενες μέσα από τα συμπτωματολογικά αποτελέσματά τους, που συγκροτούν τις εντολές, τις συνθήκες υποκειμενοποίησης που υποβάλλει ο μεγάλος Άλλος.

Μπορούμε να εντοπίσουμε καταληκτικά την ακόλουθη συμβολή της λακανικής ψυχανάλυσης στη θεωρία της αυτονομίας του μέσου: η προσπάθεια του Λακάν, στη μέση περίοδό του, να ενισχύσει την αυτονομία του συμβολικού, η εμπλοκή με τον δυαδικό κώδικα της κυβερνητικής, είναι πρωτίστως και μία προσπάθεια χειραφέτησης της ψυχανάλυσης από τα *όρια των παραστασιακών* μορφών που επιβάλλει το φαντασιακό. Διανοίγεται έτσι μία δυνατότητα για τη θεωρία της αυτονομίας του μέσου, διανοίγεται η δυνατότητα της κατανόησης της αυτονομίας αυτής από τη στιγμή που το συμβολικό θα συγκροτηθεί και το ίδιο ως χώρος αυτόνομου λόγου (discours), σχετικά αυτόνομου από τα παραστασιακά όρια του φαντασιακού (Lacan 1991:306). Την περίοδο αυτή επομένως ο Λακάν φιλοδοξεί να παραγάγει μία θεωρία της δυνατότητας (ψυχαναλυτικής) επικοινωνίας/ διαύγασης, θυμίζοντας περισσότερο την αντίστοιχη «άπειρη» φιλοδοξία του Χέγκελ στην *Επιστήμη της Λογικής*, για την παραγωγή ενός μη-παραστασιακού λόγου. Απ' αυτήν την προσπάθεια του Λακάν θα άξιζε να συγκρατηθεί εντός της εδώ ανακατασκευής για τη συγκρότηση μίας θεωρίας της αυτονομίας του μέσου, είναι η αντίστοιχη απαραίτητη συγκρότηση ενός θεωρητικού λόγου που θα πηγαίνει πέραν της αναλυτικής της παράστασης, που θα συλλαμβάνει, στη συμβολική καθαρότητα τους, τη δυναμική κίνηση της αυτόνομης επικοινωνίας³⁰. Η γλώσσα περί σημειακής κωδίκευσης που αναπτύσσει η συστημική κοινωνική θεωρία, θα δούμε αμέσως, αναπτύσσει κατά πολύ αυτή τη δυνατότητα θεωρητικού λόγου, υποτιμώντας όμως σε σημαντικό βαθμό τις υλικές προϋποθέσεις και τη δυνατότητα παρέμβασης της παράστασης στην ίδια τη μορφή της επικοινωνίας.

---

30 Βέβαια εδώ θα βρούμε και την αντιθετική παρατήρηση από τον Φ. Τζέημσον, ότι σήμερα αυτό που έχει υποτιμηθεί είναι η δύναμη της αυτόνομης λειτουργίας των εικόνων του Φαντασιακού (Jameson 2015: 57). Σημειώνουμε αυτή την παρατήρηση στην οποία θα επανέρθουμε στο δεύτερο μέρος.

4. Ο Ν. Λούμαν και η επέκταση της αυτονομίας του επικοινωνιακού μέσου σε σύστημα.

Το κοινωνιολογικό υπόβαθρο της αυτονομίας της επικοινωνίας στη συστημική κοινωνική θεωρία της επικοινωνίας

Στα τελευταία υποκεφάλαια θα ασχοληθούμε με θεωρητικούς που κατεξοχήν ασχολούνται με την αυτονομία του μέσου, τον Ν. Λούμαν και τον Φ. Κίττλερ. Μολονότι ο Λούμαν θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ο κατεξοχήν θεωρητικός της αυτονομίας της (κοινωνικής) επικοινωνίας και δευτερευόντως του μέσου- θα δούμε ότι τα μέσα παίζουν και στη δική του θεωρητική οπτική κομβικό ρόλο αποτελώντας, όχι τυχαία, το «υλικό» υπόβαθρο για τη δυναμική αυτονομία της επικοινωνιακής μορφής³¹. Στο υποκεφάλαιο αυτό λοιπόν θα παρουσιάσουμε βασικά στοιχεία της συστημικής κοινωνικής θεωρίας της επικοινωνίας έχοντας ως κεντρική αναφορά το έργο του Ν. Λούμαν και σημαντικών μαθητών του. Πριν ξεκινήσουμε την έκθεση των βασικών χαρακτηριστικών αυτής της θεωρητικής προσέγγισης της επικοινωνίας αξίζει να διερευνήσουμε ποιο είναι το κοινωνιολογικό υπόβαθρο ανάδυσης μιας τέτοιας έννοιας επικοινωνίας όπως αυτή που συστηματοποιείται από τη συστημική θεωρία-και άρα το κοινωνιολογικό υπόβαθρο των μέσων που αποδίδουν την υλική δυνατότητα της αυτόνομης μορφής. Έχοντας ως βασική αφετηρία το βιβλίο του Ν. Bolz *Το Αλφαβητάρι των Μέσων*, αλλά όπως θα δούμε και το έργο του ίδιου του Λούμαν, θα εντοπίζαμε ορισμένα βασικά κοινωνικά χαρακτηριστικά: Θα εντοπίζαμε καταρχάς ότι η συστημική κοινωνική θεωρία της επικοινωνίας προϋποθέτει *ανεπτυγμένες διαφοροποιημένες κοινωνίες*. Αυτή η προϋπόθεση συγκεκριμενοποιείται σε δύο βασικούς προσδιορισμούς όπως αυτοί αναπτύσσονται στον Bolz, αλλά και στον ίδιο τον Λούμαν.

α) Αναφερόμαστε σε κοινωνίες οι οποίες δεν κυριαρχούνται από τους ισχυρούς παραδοσιακούς δεσμούς, δηλαδή δεσμούς οι οποίοι έχουν μονογραμμική και αντιστοιχιστική δομή, που αναφέρονται σε μία *αποκλειστική ποιοτική μη ανταλλάξιμη* σχέση μεταξύ δύο υποκειμένων. Τέτοιοι δεσμοί έχουν πολύ μικρές δυνατότητες

31 Δεν είναι τυχαίο ότι στην εκτεταμένη πραγμάτευση των μέσων επικοινωνίας από τον Λούμαν, εξαιρετικά σημαντική μεταξύ άλλων είναι και η πλευρά της ιστορικής ανακατασκευής της ιστορικής τους διάστασης-μεταλλαγής, βλ. Luhmann 2012: 150-187.

πολλαπλασιασμού των σχέσεων μεταξύ τους και επομένως μικρές δυνατότητες και επιλεκτικότητα. Αντιθέτως αναφερόμαστε σε κοινωνίες που χαρακτηρίζονται από την ισχύ των *αδύναμων δεσμών* (weak ties) (Bolz 2008: κεφ. 15), δεσμοί οι οποίοι αναφέρονται σε χαλαρές αφηρημένες συζεύξεις μεταξύ διαφορετικών *εναλλάξιμων υποκειμένων* με ισχυρή δυνατότητα ισομερούς επιλεξιμότητας μεταξύ τους και άρα με παρουσία αφηρημένων καθολικεύσεων (διαμεσολαβητικών φορέων ή *συμβολικών μέσων*, όπως το χρήμα) που επιτρέπουν την αναφορά τους σε *μία κοινή, αλλά επιφανειακή στον τρόπο χρήσης της*, επικοινωνιακή γλώσσα. Μια τέτοια γλώσσα, μπορεί να διαφοροποιηθεί σε *επιμέρους κώδικες* ανάλογα με τη χρήση στις διαφορετικές ομάδες αυτών των χαλαρών δεσμών. Κοινωνιολογικό χαρακτηριστικό αυτής της κατάστασης είναι η *ανάδυση του πολλαπλασιαστικού χαρακτήρα τους*, μιας πολλαπλασιαστικής δυναμικής των κοινωνικών σχέσεων που αποκόπτεται από οποιαδήποτε φυσική αναφορά. Από τον 18^ο αι. και μετά οι ανάγκες και οι όροι της κοινωνικότητας *απελευθερώνονται* από τα φυσικά ανθρωπολογικά τους όρια, και κατασκευάζονται στο εσωτερικό των κοινωνικών συστημάτων. Πρόκειται για ένα μοτίβο αυξημένης τεχνητότητας του κοινωνικού κόσμου που ωθεί προς την αυτονομία των μέσων, το οποίο συναντήσαμε ήδη στο Χέγκελ (βλ. σχετικά Luhmann 1986 :118 και Luhmann 1988: 202)³².

β) Δεύτερο στοιχείο είναι ότι πλέον σ' αυτό το πολλαπλασιαστικό κοινωνικό περιβάλλον ως σύστημα των αδύναμων δεσμών, αυτό που καθίσταται βασικός πόρος για τη διαχείριση της επικοινωνίας εκ μέρους των φορέων της είναι η *απόσπαση και η διαχείριση της προσοχής*³³ (Bolz 2008: κεφ. 2). Η προσοχή γίνεται ο εξαιρετικά πολύτιμος πόρος διότι θέτει το ζήτημα της *επιλογής* μεταξύ ενός πλουραλισμού μίας συνεχώς επεκτεινόμενης βάσης πληροφοριών και κυρίως μίας επεκτεινόμενης *βάσης επιλογών*. Η χρήση και η εξειδίκευση σε πλαίσια χρήσης ιδιαίτερων κωδίκων και θεματικών μοτίβων είναι ένα βασικό στοιχείο της προσπάθειας διαχείρισης της προσοχής εκ μέρους των μέσων επικοινωνίας. Είτε εφόσον αυτά πρόκειται για εξειδικευμένα συστημικά (το χρήμα, η εξουσία κα.) μέσα είτε για *μαζικά μέσα επικοινωνίας*.

32 Ο Λούμαν απ' αυτή τη σκοπιά βρίσκεται πολύ κοντύτερα σε κάποιον σαν τον Μπωντριγιάρ παρά σε κάποιον σαν τον Κ. Πολάνυι!

33 Για το ζήτημα της απόσπασης της προσοχής και της σχετικής «οικονομίας» που αναπτύσσεται ως προς αυτό, βλ. επίσης Ζέρη 2005:179 κε..

Εννοιολογικές θεματικές της συστημικής αυτονομίας της επικοινωνίας

Έχοντας διερευνήσει αυτό το κοινωνιολογικό υπόβαθρο της εμφάνισης μιας συστημικής προβληματικής περί της επικοινωνίας, της εμφάνισης της επικοινωνίας ως *καθολικό συστημικό χαρακτηριστικό* των αναπτυγμένων διαφοροποιημένων κοινωνιών, περνάμε τώρα στη βασική εννοιολόγηση της έννοιας της επικοινωνίας από τη συστημική θεωρία. Στη συγκεκριμένη εννοιολόγηση έχουμε ως κύριες αναφορές του βιβλίου του D. Baecker *Επικοινωνία*, όσο όμως και κυρίως το έργο του ίδιου του Ν. Λούμαν. Θα προχωρήσουμε αναφερόμενοι σε τρεις βασικές προβληματικές:

α) Η πρώτη προβληματική είναι αυτή της κατανόησης της επικοινωνίας *ως διαφοράς*. Η επικοινωνία παύει να κατανοείται πλέον ως διαδικασία μεταβίβασης ενός νοήματος από μία πλευρά σε μία άλλη, αλλά μετατρέπεται σε αυτονομημένο προϊόν μιας *ενδεχομενικής συνάντησης*, εντός ενός δικτύου συναντήσεων. Δηλαδή το προϊόν μιας *διττής τυχαιότητας* (double contingency). Έννοια που αποκτά ειδικό εννοιολογικό βάρος στη συστημική κοινωνική θεωρία. Η διπλή ενδεχομενικότητα αναφέρεται σε μια ενδεχομενική συνάντηση του alter και του ego, ως δύο υποκειμενικότητων που καταλαβαίνουν διαφορετικά την πράξη επικοινωνίας τους και εν τέλει παράγουν ένα *τρίτο* διαφορετικό αποτέλεσμα ως επικοινωνία. Η επικοινωνία λοιπόν γίνεται κάτι ανεξάρτητο από τους συμμετέχοντες της και κυρίως από τις συνειδήσεις τους. Δεν είναι χωρίς σημασία ότι η νεωτερική φιλοσοφική σκέψη ήδη από τον 18^ο αι. συλλαμβάνει «αυθόρμητα» αυτή τη νεωτερική αυτονόμηση της επικοινωνίας, καθιστώντας κεντρικό ζήτημα τον δΐυποκειμενικό συντονισμό *προσδοκιών* και «αισθήσεων» που ξεπερνούν την απλή υποκειμενική σκοπιά. Χαρακτηριστική περίπτωση είναι το καντιανό *sensus communis*, όμως ίσως ακόμη πιο χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της *θεωρίας των ηθικών συναισθημάτων* (ΘΗΣ) του Α. Σμιθ, περίπτωση στην οποία αναφέρεται και ο ίδιος ο Λούμαν. Όπως προκύπτει, μία βασική συνέπεια εδώ πρέπει να θεωρηθεί το *αόρατο χέρι* του Α. Σμιθ ως μορφή νεωτερικής κοινωνικότητας. Δεν πρέπει όμως να σκεφτούμε άμεσα το *αόρατο χέρι* με όρους που βρίσκουμε στον *Πλούτο των Εθνών*, αλλά όπως είπαμε ήδη στη ΘΗΣ, όπου έχουμε πολύ συγκεκριμένες διατυπώσεις προς αυτό που θα θεματοποιήσουμε στη συνέχεια ως *διττή τυχαιότητα*. Αυτό που απασχολεί τον Σμιθ ήδη στη ΘΗΣ είναι η *διαμόρφωση μιας αντικειμενικής τάξης συμπεριφοράς* μέσω της

ουδετεροποίησης των ηθικών συναισθημάτων (Smith 1976 : 128 και 137). Έκτοτε αυτή η στρατηγική αποτελεί κανόνα για τη συγκρότηση της αγοράς ως μία μορφή πολύπλοκης κοινωνικότητας που λειτουργεί μέσω της επιλεκτικότητας.

Η σημασία της διττής τυχαιότητας που προκύπτει στα νεωτερικά κοινωνικά συστήματα, βρίσκεται λοιπόν στο ότι δημιουργεί τάξη χωρίς κάποιο συγκροτητικό υποκείμενο. Το ενδιαφέρον για παράδειγμα για την αγορά, την οποία υπονοήσαμε στο παράδειγμα με τον Α. Σμιθ, βρίσκεται στην παραδοσιακή αναπαράσταση του αποτελέσματος των πολλαπλών συναλλαγών ως μιας «αυθόρμητης τάξης»³⁴: Σε λουμανιανούς όρους ένα κοινωνικό σύστημα το οποίο γεννιέται μέσα από την αυτονόμηση και την κωδίκευση της επικοινωνιακής διαφοράς που προκύπτει από τον προσανατολισμό του δρώντος στην *απροσδόκητη* συμπεριφορά ενός άλλου (Luhmann 1984 :166). Δεν πρόκειται επομένως για τον αποκλειστικό καθορισμό του alter και του ego, δηλαδή για μία σχέση αμοιβαιότητας που είναι ασύμβατη με υψηλά διαφοροποιημένα συστήματα, αλλά για ένα σύστημα θεμελιωμένο στην *τυχαία διάδραση*. Ούτε όμως πρόκειται και για μία απλή διάδραση αλλά για μια κοινωνική κατηγορία υπό την έννοια ότι πάντα επεκτείνεται σε ένα κοινωνικό σύστημα (βλ. διαφορά διάδρασης-κοινωνίας στο *Soziale Systeme*). Με άλλα λόγια από τη διττή τυχαιότητα αναδύεται η μετα-προοπτική του κοινωνικού πλεονάσματος που προκύπτει μέσω της επικοινωνιακής διαφοράς μεταξύ του alter και ego (μέσα από αυτή την προοπτική θα αναδυθεί άλλωστε η αυτονομία του μέσου). Η μετα-προοπτική ως κώδικας πλέον κάνει τις επιλογές των *ορίων της συμπεριφοράς* αλλά ορίζει και τα χρονικά όρια της συμπεριφοράς των δρώντων (Luhmann 1984 :176). Η ανάδυση του συστήματος ως αυτόνομη τάξη περιορισμού των προσδοκιών μέσω της σταθεροποίησης διαφορικών κωδίκων επικοινωνίας, είναι αυτό που ορίζει/περιορίζει τα όρια της πολυπλοκότητας διάδρασης των δύο ατομικών δρώντων. Καθ' αυτόν τον τρόπο η *διττή τυχαιότητα* γίνεται μέρος του συστήματος. Το σύστημα από εκεί και πέρα, στο βαθμό που έχει αναπτύξει τις σημασιολογικές του κωδικεύσεις (και αυτό είναι μία κοινωνικο-ιστορική διαδικασία), είναι *ήδη εκεί* για να υποδεχτεί τη διττή τυχαιότητα και να την κατευθύνει προς το δικό του διττό κώδικα. Ο Λούμαν μιλάει για την απορρόφηση της διττής τυχαιότητας από τη μορφή του

---

34 Δεν είναι χωρίς σημασία ότι η αγορά ως δυναμική διαδικασία συσσώρευσης γνώσης, συλλαμβάνεται στη βάση αυτού του μοτίβου, βλ. Hayek 1948 βλ. και Bolz 2008:180-184.

συστήματος ως διευκόλυνση και ταυτόχρονα ως εμπόδιο στην επικοινωνία: Την ίδια στιγμή που το σύστημα προωθεί την τυχειότητα, την ίδια στιγμή τη δομεί (Luhmann 1984 :179). Η διττή τυχειότητα ταυτίζεται έτσι τελικά με τον περιβαλλοντικό ορίζοντα, τα όρια δυνατοτήτων δράσης εντός του συστήματος και των μέσων που αυτό χρησιμοποιεί. Ως μέρος των ορίων επικοινωνιακών δυνατοτήτων δράσης είναι κατά συνέπεια και το ίδιο το μέσο αυτό που διευκολύνει και ταυτόχρονα περιορίζει την επικοινωνία (δεν θα ήταν εδώ δύσκολο να σκεφτεί κανείς τα εμπόδια και τους περιορισμούς που θέτει στην επικοινωνία η ίδια η γλώσσα, και οι σημασιολογικές εξειδικεύσεις της στα επιμέρους συστήματα).

Αυτού του είδους η αυτονόμηση σε σχέση με τους συμμετέχοντες καθιστά την επικοινωνία πλέον μία διαδικασία η οποία *αναπαράγεται αυτοποιητικά*. Αναπαράγεται *μέσω των δικών της στοιχείων*, και όχι σε αναφορά με μία εξωτερική φυσικότητα. Οι ίδιοι οι άνθρωποι ως ολότητες περιορίζονται σε αυτήν την εξωτερική φυσικότητα και συμμετέχουν πλέον στην κοινωνική επικοινωνία και τις συστημικές εξειδικεύσεις της μόνο ως επικοινωνιακά ενεργήματα. Με τον ίδιο τρόπο που η συνείδηση θα έπρεπε να θεωρείται ως μία διαδικασία αναπαραγωγής ιδεών μέσω ιδεών³⁵, ένα επικοινωνιακό σύστημα (άρα και η νεωτερική πολύπλοκη κοινωνία) δεν είναι παρά μία αναπαραγωγή *επικοινωνιακών μορφών δια μέσου επικοινωνιακών μορφών* (Luhmann 1984 : 44), όπου τα μέσα (από το χρήμα μέχρι τα ΜΜΕ) είναι αυτά που θέτουν ένα «υλικό πλαίσιο» περιορισμού και καναλιζαρίσματος του ορίζοντα των επικοινωνιακών ενεργημάτων. Ακόμη και όταν διεγείρουν -μέσω μίας λογικής «αναταραχής»- την επικοινωνία ανάμεσα στα συστήματα τα μέσα έχουν μ' αυτό τον τρόπο μία λειτουργία «σταθεροποίησης προσδοκιών», αποτελώντας τον περιορισμό/υλική δόμηση που καθιστά δυνατή τη δυναμική της αυτόνομης επικοινωνίας και ταυτόχρονα επιβάλλοντας την αναγκαστικότητα μορφών της επικοινωνίας προκειμένου να υπάρξει και να πολλαπλασιαστεί η κοινωνική διάδραση (Luhmann 1984: 194 και 220-225). Με δεδομένο ότι δεν υπάρχει «εξωτερικό» σημείο παρατήρησης της νεωτερικής κοινωνίας, τα μέσα επικοινωνίας αποτελούν λειτουργίες συνεχούς δημιουργίας *θέσεων παρατήρησης δεύτερης τάξης* (παρατήρηση των παρατηρητών), εντείνοντας την παραγωγή πληροφοριών και την πρόσληψή τους, την παραγωγή ερεθισμάτων για τη δομική σύζευξη

---

35 Βλ. Luhmann 1986: 64, με σχετική αναφορά στο Husserl.

των διαφοροποιημένων συστημάτων (Luhmann 2012: 49-56), εντείνοντας εντέλει την αναστοχαστικότητα τους σε σχέση με το πολύπλοκο περιβάλλον τους. Η εντεινόμενη επικοινωνία των πολύπλοκων κοινωνιών, χρησιμοποιώντας τα μέσα αλλά και περιοριζόμενη από την (υλική) μορφή τους, σχετίζεται με τον εαυτό της μέσω επικοινωνιακών γεγονότων ενέχουσα διαδικασίες αναδρομικότητας, *διόρθωσης* και *συμπερίληψης* προηγούμενων επικοινωνιακών πράξεων.

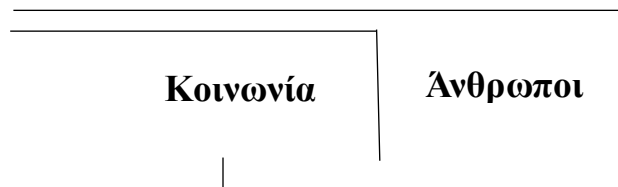
Τέλος η αυτονόμηση της επικοινωνίας μέσα από την αυτονόμηση της επικοινωνιακής διαφοράς των διαδράσεων παραπέμπει στο κοινωνικό φαινόμενο της *μετα-επικοινωνίας*, του γεγονότος ότι η επικοινωνία *παρουσιάζεται ως επικοινωνία* και όχι πλέον ως ένα εμπεριεχόμενο νόημα (Luhmann 2012: 81 και Baecker 2008: 91-92). Εδώ έγκειται και ο αυξανόμενος θεωρητικός και φιλοσοφικός προβληματισμός περί της γλώσσας ως σύστημα που συνεννοείται για τον εαυτό του.

β) Το δεύτερο στοιχείο ή καλύτερα η δεύτερη προβληματική αφορά την επικοινωνία *ως μορφή*. Εδώ η κεντρική αφετηρία της λουμανικής θεωρίας είναι η συγκρότηση της επικοινωνιακής μορφής μέσα από τη θεωρία περί μορφών του μαθηματικού Σπένσερ Μπράουν (Spencer-Brown) στο βιβλίο του *Laws of Form*. Η συγκεκριμένη θεωρία της μορφής αναπτύσσει την έννοια της ως αποκλεισμό και *επανεισαγωγή* (*re-entry*) του αποκλεισμένου. Αυτό σημαίνει ότι η αυτονομία της επικοινωνίας σε σχέση με τα υποκείμενα που τη φέρουν επιτυγχάνεται μεν στη βάση ανάδυσης και επιλογής της διαφοράς που συγκροτεί έναν ειδικό κώδικα νοήματος και άρα μίας αυτοδιαμεσολαβούμενης μορφής επικοινωνίας που τείνει να συγκροτήσει σύστημα, ταυτόχρονα όμως η επιλεγόμενη διαφορά παράγει μια νέα «διάκριση», μία *νέα διαφορά μεταξύ του έσω και του έξω*, η οποία *επανεισάγεται* στο διαφοροποιημένο πλέον μέλος, πολυπλοκοποιώντας το αρχικό νοηματικό σύστημα της διάκρισης. Σε μία γενική θεωρητική-μορφική διατύπωση στο πλαίσιο του Spencer-Brown η διαδικασία αυτή της επανεισαγωγής μπορεί να διατυπωθεί ως εξής:

$$\overline{f} = \square$$

Πηγή: Reichel 2011: 652

Ως κεντρική περίπτωση-παράδειγμα αυτής της επανεισαγωγής μπορούμε να αναλύσουμε την ίδια τη συμπερίληψη/αποκλεισμό του ανθρώπινου στοιχείου από την κοινωνία. Στη συγκεκριμένη περίπτωση της επικοινωνίας ως διαφορά που αποκλείει τα ολιστικά χαρακτηριστικά των ανθρώπινων επικοινωνιακών υποκειμένων, όπως είδαμε προηγουμένως, έχουμε να κάνουμε με χαρακτηριστική περίπτωση επανασυμπερίληψης πλέον αυτών των υποκειμένων *ως αποκλεισμένων*. Σ' αυτό έγκειται και ο λεγόμενος *αντι-ανθρωπισμός* της συστημικής κοινωνικής θεωρίας, ότι περιλαμβάνει τις ατομικές ανθρώπινες επικοινωνιακές πράξεις τοποθετώντας όμως τα ίδια αυτά υποκείμενα των επικοινωνιακών πράξεων ως *αποκλεισμένα*, στο περιβάλλον του επικοινωνιακού κοινωνικού συστήματος. Η επικοινωνία με άλλα λόγια εξαρτάται από αυτά που απαιτούνται από τα άτομα ως *φορείς επικοινωνιακών ενεργημάτων*, αλλά περιλαμβάνει μόνο τα εξειδικευμένα, διαφοροποιημένα κάθε φορά ενεργήματα και όχι την ολότητα των ατόμων (Baecker 2008: 85). Διαδικασία διάκρισης και συμπερίληψης που σχηματικά θα την παραστήσουμε ακολούθως:

Ως Επικοινωνιακά ενεργήματα (announcements)

Θα άξιζε να σημειωθεί στο πλαίσιο αυτό ότι οι αισθητικές αξίες καθ' όλη τη διάρκεια της ανάπτυξης του νεωτερικού διαφοροποιημένου κοινωνικού συστήματος έπαιξαν ακριβώς το ρόλο της θεματοποίησης αυτής της *επανεισαγωγής* του αποκλεισμένου, δηλαδή του ρομαντικού αιτήματος της επανασύλληψης του ολοκληρωμένου ανθρώπου, ο οποίος ανθίσταται στο κοινωνικό σύστημα (Baecker 2008: 58).

γ) Τέλος το τρίτο χαρακτηριστικό της επικοινωνίας είναι η *επιλογή*. Όταν αναφερόμαστε στην επικοινωνία πρόκειται πάντα για μία διαδικασία επιλογής. Το μήνυμα της επικοινωνίας δεν είναι παρά η διαφορά μεταξύ των *επιλεγμένων και των μη*

επιλεγμένων δυνατοτήτων από έναν δυνητικά άπειρο κόσμο νοηματικών δυνατοτήτων. Αυτό είναι μία σημαντική διαφορά της *τεχνικής* (όπως για παράδειγμα το μοντέλο των Shannon-Weaver) από τη συστημική *κοινωνική* θεωρία της επικοινωνίας, η *δυνητική απειρότητα* του κοινωνικού κόσμου των νοημάτων. Για το λόγο αυτό δεν πρόκειται εδώ για μία απλή κυβερνητική των input και output: στον τεχνικό κόσμο το σύνολο δυνατοτήτων των επιλογών είναι ορισμένο ενώ στον κοινοτικά κοινωνικό κόσμο δυνητικά άπειρο (Baecker 2008: 80)³⁶. Επικοινωνία ως επιλογή έχουμε λοιπόν μόνο όταν υπάρχει η *διαφορά* μεταξύ του επιλέξιμου και του μη επιλέξιμου, δηλαδή τη συγκρότηση ενός *νοηματικού κώδικα* μέσα από μια επιλογή και άρα τον αποκλεισμό με τον χαρακτηρισμό του ως « μη γνωστού », ολόκληρου του άλλου ορίζοντα δυνατοτήτων, ή μέσω αυτού που ο Λούμαν αποκαλεί *Kontextverlust* (Luhmann 1988 : 20 και Luhmann 1988 : 240)³⁷. Από αυτή τη σκοπιά στις υψηλά διαφοροποιημένες κοινωνίες το στοιχείο του *μη γνωστού* επεκτείνεται στο εσωτερικό τους. Κατά τη διεύρυνση της κοινωνικής πολυπλοκότητας, το μη γνωστό είναι αντιθέτως αυτό που διανοίγεται. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η έννοια της σπανιότητας σε μία διαφοροποιημένη αυτοαναφορικά δυναμική οικονομία: Όπως αναφέραμε, από τον 18^ο αι. και μετά οι ανάγκες απελευθερώνονται από τα ανθρωπολογικά όρια τους και κατασκευάζονται στο εσωτερικό των κοινωνικών συστημάτων, τα οποία θέτουν τα δικά τους ανθρωπολογικά όρια. Η επέκταση όμως της παραγωγής πλεονασμάτων από τον 18^ο αι. και μετά είναι ο όρος για την ύπαρξη της επιλεκτικής πολυπλοκότητας που απαιτούν τα νεωτερικά κοινωνικά συστήματα, και άρα η ανάδυση του πλεονάσματος συμβαδίζει με την ανακάλυψη του νοήματος της *ανεπάρκειάς του*. Γι' αυτό το λόγο η νεωτερική έννοια της σπανιότητας δεν συμβαδίζει με τη λογική της αυτάρκειας, αλλά με αυτή της *συνεχούς επαύξησης*. Της διάνοιξης του απροσδιόριστου πεδίου της ανάπτυξης του κοινωνικού συστήματος.

---

36 Βλ. και Morin 1977: 336-339

37 Βλ. Baecker 2008: 79. Με τον τρόπο αυτό η συστημική θεωρία θα λέγαμε ότι συμπληρώνει και ριζοσπαστικοποιεί, την ανάλυση που είδαμε προηγουμένως στον Λακάν, για τη συμπερίληψη του διαφέροντος «μη-νοήματος» ως προϋπόθεσης της επιλεγόμενης ως νοηματοφόρας επικοινωνίας.

Αυτονομία του μέσου ως δόμηση του χρόνου: η επιλογή ως μετάθεση στο μέλλον και η πολυπλοκοποίηση του χρόνου.

Η τελική αναφορά μας σ' έναν εννοιολογικό προσδιορισμό της επικοινωνίας στη συστημική θεωρία, βρίσκεται στον τρόπο με τον οποίο η τελευταία κατανοεί τη *δόμηση του χρόνου*. Η ικανότητα της επικοινωνίας να επιλέγει κάποιες πληροφορίες και άρα να αποκλείει κάποιες σημαίνει ότι τις *δυναμικοποιεί*, τις μεταθέτει με άλλα λόγια στο μέλλον απελευθερώνοντας πόρους και πληροφορίες που επιλέγει *στο παρόν*. Με αυτόν τρόπο όμως αυτή η δυναμικοποίηση απέραντων δυνατοτήτων επιλογής *αυξάνει* παρά μειώνει την πολυπλοκότητα και τη διαχείρισή της. Η παρατήρηση αυτή, που αφορά τον τρόπο διαχείρισης του χρόνου στα υψηλά διαφοροποιημένα κοινωνικά συστήματα, επισημαίνει την ανάγκη που έχουν τα τελευταία για απελευθέρωση πόρων στο παρόν μέσω της μετάθεσης στο μέλλον, και θα δούμε στο δεύτερο μέρος τον κεντρικό ρόλο που διαδραματίζει στην κοινωνική αυτονομία των μέσων. Αναιρείται έτσι ο διαδομένος τρόπος κατανόησης της συστημικής θεωρίας ως μία θεωρία της «στατικής ισορροπίας», από τη στιγμή που καταδεικνύεται ο τρόπος με τον οποίο τα υψηλά διαφοροποιημένα συστήματα διαχειρίζονται δυναμικά το χρόνο³⁸ αυξάνοντας την πολυπλοκότητα τους και εντείνοντας την ικανότητά τους να *μεταφράζουν* με αυτοναφορικό τρόπο ερεθίσματα του περιβάλλοντός τους στον εσωτερικό τους κώδικα, ο οποίος έτσι αποκτά μία ιδιαίτερη *πλαστικότητα*. Η αναστοχαστική κλειστότητα μετατρέπεται σε προϋπόθεση της ανοικτότητάς τους.

---

38 Βλ. και Esposito 2011.

5. Υλικότητα και αυτοαναφορικότητα του μέσου πέραν της επικοινωνίας : μία σημείωση για τον Κίττλερ.

Το σύμπαν των τεχνητών μέσων πέραν της βούλησης του ανθρώπινου υποκειμένου

Ο Κίττλερ μοιάζει από μία πρώτη ματιά να βρίσκεται σε μία προβληματική αρκετά συγγενή με αυτή του Λούμαν. Και πράγματι ως προς την αντι-ανθρωπιστική προκείμενη για μία θεωρία της αυτονομίας του μέσου, ο Κίττλερ δείχνει όχι μόνο να συντονίζεται αλλά και να ριζοσπαστικοποιεί έτι περαιτέρω τις ήδη ριζοσπαστικές προκείμενες της λουμανικής θεώρησης.

Με μία όμως περισσότερο αναλυτική ματιά θα βλέπαμε ότι η προσέγγιση του Κίττλερ είναι πολύ διαφορετική απ'αυτή του Λούμαν, αν όχι αντίθετη. Αν στον Λούμαν το κύριο στοιχείο ήταν ο εντατικός βαθμός της αυτονομίας των επικοινωνιακών συστημάτων σε σχέση με τα περατά υποκείμενα που τη φέρουν, και τα μέσα ήταν επί της ουσίας οι διαδικασίες αναγκαστικής δομοποίησης αυτής της επικοινωνίας στις σημασιολογικές απαιτήσεις των επιμέρους κοινωνικών υποσυστημάτων, στον Κίττλερ είναι *το ίδιο το μέσο* ως *υλικότητα* που λαμβάνει τον πρώτο ρόλο. Ο Κίττλερ θα λέγαμε ότι τραβάει στα άκρα έναν ορισμένο μιντιακό υλισμό, που είδαμε και στη μέση περίοδο του Λακάν. Ένας υλισμός που δείχνει να ανάγει το «πνεύμα» της αυτονομίας του μέσου (την παραγωγή και την αυτονόμηση του περιεχομένου) στην ίδια την υλικότητά του, μόνο που ο Κίττλερ ριζοσπαστικοποιεί ακόμη περισσότερο αυτό το ευρισκόμενο στο Λακάν πρόταγμα. Στο Λακάν αυτή η υλικότητα αφορούσε την υλικότητα του συμβολικού ως δίκτυο των σημαινόντων, ενώ στον Κίττλερ καθαρά πλέον είναι η υλικότητα του ίδιου του υλικού σώματος του μέσου³⁹. Ενός υλικού όμως που δεν λειτουργεί ως στατική δυνατότητα (όπως θέλει μία παλιά φιλοσοφική παράσταση της ύλης) αλλά μετατρέπεται το ίδιο σε μία μορφή δυναμικής υποκειμενικότητας, αφαιρώντας, αφανίζοντας για να θυμηθούμε τη λακανική ορολογία, το ίχνος του υποκειμένου. Είναι αξιοσημείωτο ότι ένα μεγάλο μέρος του ριζοσπαστικού έργου του Κίττλερ αφορά ακριβώς την εμφάνιση των μηχανικών μέσων (των μέσων αυξημένης *διακριτότητας* θα λέγαμε όπως είναι ήδη η γραφομηχανή), που

³⁹ Απ'αυτή τη σκοπιά ο Κίττλερ είναι συνεπής μαθητής του Φουκώ, ο οποίος έβλεπε στο σώμα το προνομιακό πεδίο εγγραφής των συμβάντων που καλείται να ανασυγκροτήσει η γενεαλογία (Foucault 2003: 57). Μόνο που στην περίπτωση του Κίττλερ το «σώμα» αναφέρεται στην υλική-μηχανική σύσταση του επικοινωνιακού τεχνικού μέσου.

προοιωνίζουν το σημερινό ψηφιακό σύμπαν των μέσων- ως *τρόπων αφάνισης του υποκειμένου* και της εννοιολόγησης τους ως το σύνολο μίας μηχανικής οικονομίας αλληλοαναφερόμενων μέσων, που ωθεί τον άνθρωπο στο ρόλο του χρήστη.

Η ανάδυση των μηχανικών μέσων του γραμμοφώνου, του κινηματογράφου και της γραφομηχανής αντιστοιχείται από τον Κίττλερ από την τριπλή διάσταση της εξηγητικής οικονομίας της λακανικής ψυχανάλυσης, το πραγματικό, τα φαντασιακό και το συμβολικό, ως μιντιακών υλικοτήτων *αποθήκευσης* των δεδομένων (data) της ανθρώπινης μνήμης χωρίς την ανάγκη ενεργητικής παρουσίας του ανθρώπινου υποκειμένου (Kittler 2005: 28): Έτσι το συμβολικό αντιστοιχεί στη γραφομηχανή ως καθαρά μηχανική -«διατεταγμένη και διακριτή»- γραφή χωρίς το ίχνος της ανθρώπινης κίνησης. Το φαντασιακό αντιστοιχείται στον κινηματογράφο ως ένα είδος τελειοποίησης του σταδίου του καθρέφτη, όπου η φαντασιακή αναπαράσταση του ανθρώπινου σώματος και των επεκτάσεων του γίνεται χωρίς την παρέμβαση της ανθρώπινης αυτενέργειας. Τέλος το πραγματικό αντιστοιχεί στο γραμμόφωνο ως η δυνατότητα σύλληψης του απορρίμματος των ανθρώπινων αναπαραστάσεων, που αλλιώς θα ήταν αδύνατο να συλληφθεί, του καθαρού θορύβου.

Η λειτουργία *υποκειμενοποίησης* ή καλύτερα κατασκευής ανθρώπινης ταυτότητας που αποκτούν τα υλικά μέσα στον Κίττλερ, συνδέεται ακριβώς με το σβήσιμο του ανθρώπινου ίχνους. Για προηγούμενους μελετητές των μέσων (ο Φουκώ θεωρείται από τον Κίττλερ ένας τέτοιος: ως παραγωγός μίας αρχαιολογίας των *μέσων της γραφής*, διαμένοντας στην επικράτεια της «τεχνολογίας» της γραφής ως μέσου αποθήκευσης, και αυτοπεριοριζόμενος στην υποψία που γεννάει αποκλειστικά η μελέτη αυτού του μονοπωλίου της γραφής, μέσω της επικέντρωσης στα γραπτά αρχεία, στα βιβλία, στα γραπτά ίχνη εντέλει, υποτιμώντας ακριβώς τη μετάβαση στο αυτοματοποιημένο μέσο και στο περιεχόμενο που αυτό παράγει ως πλήρη διαγραφή του ανθρώπινου υποκειμένου, Kittler 2005:17-18) στη γραφή διασώζονταν ακόμα το ίχνος της ανθρώπινης υποκειμενικότητας, στην ανάγκη της συνεχούς ροής της, κρατούμενης από το ανθρώπινο χέρι, γραφίδας πάνω στο χαρτί, αποτυπώνοντας την προσωπική «σφραγίδα» του συγγραφέα πάνω στο κείμενο, υπονοώντας τη σφραγίδα της εσωτερικής του υποκειμενικότητας⁴⁰. Με τα μηχανικά μέσα αυτή η θεωρούμενη έστω παρεμβατική

---

40 Βλ. τις αναφορές που κάνει ο Κίττλερ στην αντίληψη της γραφής από τον γερμανικό ρομαντισμό ως συμπερίληψη και μετάδοση της ανθρώπινης εσωτερικότητας, Kittler 2005:21-23.

υποκειμενικότητα αποκόπτεται: το ίδιο το μέσο λαμβάνει την αποστολή της αυτοδημιουργίας του περιεχομένου. Η μηχανική αυτοδημιουργία του περιεχομένου δεν θα πρέπει να κατανοηθεί ως καταπιεστικό πρωτείο πάνω στα «καινοτόμα» περιεχόμενα που θα μπορούσαν να παράγουν οι άνθρωποι στα «νέα μέσα» (όπως το θέλει η κυρίαρχη ρητορική των σημερινών «νέων μέσων»), αλλά, το επαναλαμβάνουμε, ως αυτονόμηση της μηχανικής υλικότητας και των δυνατοτήτων που αυτή παρέχει στον εαυτό της.

Αυτονομία του μηχανικού και μιντιακή αλληλοαναφορά

Για να κατανοήσουμε την τροπικότητα αυτής της «μεσοκεντρικής», ιδιαίτερα πρωτότυπης σκέψης του Κίττλερ, θα πρέπει να σταθούμε σε δύο κύρια σημεία:

A) Το πρωτείο της αυτονόμησης του μηχανικού στοιχείου. Η απόδοση αυτονομίας στην υλικότητα του μέσου (ακόμα και όταν αναφερόμαστε σε μία εποχή των δικτύων και ίσως κυρίως σε αυτήν, όπου η υλικότητα που μπορεί να εκκινεί από τα πρώιμα διακριτού τύπου μέσα όπως η γραφομηχανή και να φτάνει μέχρι την υλικότητα του καλωδίου, του hardware, του router) αφενός έχει να κάνει με την ισχυρή ριζοσπαστικοποίηση της *αντιανθρωπιστικής* προβληματικής στη θεωρία των μέσων, και αφετέρου με μία σύλληψη της αυτονομίας του μηχανικού που θα μας πήγαινε μέχρι τη σημερινή *μετανθρωπιστική* (posthuman) προβληματική της ενταγμένης στο ανθρώπινο σώμα μηχανικής, στη λογική των cyborgs, της αυξημένης πραγματικότητας κλπ., ζητήματα που θα τεθούν στο δεύτερο μέρος.

Τα μέσα επομένως γίνονται οι ίδιοι οι παραγωγοί, ενώ το ανθρώπινο υποκείμενο περιορίζεται στα *παραστασιακά όρια* στα οποία μπορεί να έχει πρόσβαση. Είναι χαρακτηριστικές εδώ οι επανειλημμένες αναλύσεις του Κίττλερ για τον παραστασιακό τρόπο με τον οποίο μπορεί να έρθει σε *διεπαφή* (interface) με τη μηχανή ο άνθρωπος: εμβληματική είναι εδώ η περίπτωση του περιβάλλοντος του υπολογιστή. Τα σχετικά προγράμματα «ανθρώπινης πρόσβασης» (το λεγόμενο software) στο περιβάλλον της πληροφορικής εκτέλεσης εντολών, προωθούνται από τις εταιρείες παραγωγής τους ως η δημιουργία ενός χώρου ψηφιακών μηχανών αποθήκευσης και συνδεσιμότητας⁴¹, όπου το

41 Βλ. το χαρακτηριστικό δοκίμιο του Κίττλερ με τον τίτλο «δεν υπάρχει software», ειδικά για την ανάγκη δημιουργίας επιφανειών πρόσβασης της ανθρώπινης παραστασιακότητας που αποκρύπτουν την ίδια τη λειτουργία της μηχανής βλ. Kittler 2014:224.

ανθρώπινο υποκείμενο θα αισθάνεται παραστασιακά «οικεία». Ας σκεφτούμε την περίφημη «επιφάνεια εργασίας» στα windows. Το υποκείμενο ως χρήστης διατηρείται έτσι σε παραστασιακή απόσταση ασφαλείας, από τις σκληρές (hard) μηχανικές λειτουργίες του υπολογιστή. Μηχανικές λειτουργίες, που διατηρούν τον καθοριστικό ρόλο στην παραγωγή περιεχομένου, όντας αυτές που εντέλει «τρέχουν» (run) το πρόγραμμα και τη δράση.

B) Το δεύτερο σημείο που πρέπει να τονιστεί είναι η κεντρική εννοιολογική πρόταση του Κίττλερ όσον αφορά τον υλιστικό τρόπο ανάλυσης των μέσων, σύμφωνα με τον οποίο ένα μέσο μπορεί να κατανοηθεί και να αναλυθεί μόνο εν αναφορά και σε παραπομπή «με άλλα μέσα»⁴². Ο Κίττλερ επικεντρώνεται στη διαδικασία με την οποία τα μέσα δημιουργούν έναν αυτόνομο μιντιακό χώρο επικοινωνίας, παραπέμποντας το ένα στο άλλο, βασιζόμενος στο γεγονός ότι τα νέα μηχανικά μέσα από τις αρχές του 20^{ου} αι. εμπλέκονται σε μία διαδικασία *διαφοροποίησης των λειτουργιών* που οι παλαιότεροι τρόποι αποθήκευσης μνήμης και επικοινωνίας της, τις συνέχεαν. Η διαφοροποίηση όμως, γίνεται η αφετηρία (και εδώ προφανώς οι συζεύξεις με τον Λούμαν είναι πολύ ισχυρές) της εντατικής αλληλοεπαφής και σύζευξης των μέσων, «όπου το περιεχόμενο ενός μέσου [...] είναι κάθε φορά άλλα μέσα: του συστήματος μέσων της τηλεόρασης ο κινηματογράφος και η ραδιοτηλεφωνία· του ραδιοφώνου ο δίσκος του γραμμοφώνου και η ταινία του μαγνητοφώνου· του ομιλούντος ο βουβός κινηματογράφος και το μαγνητόφωνο· και του ταχυδρομείου, αυτού του κατά το ήμισυ μονοπωλίου των μέσων, κείμενο, τηλέφωνο και τηλεγράφημα» (Kittler 2005:14). Καθ' αυτόν τον τρόπο δημιουργείται ένας παγκόσμιος χώρος αλληλοαναφοράς των μέσων (μέσα στον οποίο πρωταγωνιστικό ρόλο, όπως θα δούμε, διαδραματίζουν τα πολεμικά μέσα, ως κατεξοχήν πηγές παραγωγής μεσοποιημένων υψηλής τεχνολογίας) παράγοντας εντέλει μία ιδιόμορφη (ήδη πολύ πριν αυτή διαπιστωθεί στο χώρο της κοινωνικής θεωρίας τη δεκαετία του 1990) *παγκοσμιοποίηση των μέσων*. Είναι αξιοσημείωτη εδώ η αναφορά του Κίττλερ στο Χάιντεγκερ ως του στοχαστή αυτού, που προς το τέλος τη ζωής του, στη διάλεξή του το «Τέλος της φιλοσοφίας και η αποστολή της σκέψης» είχε κατανοήσει την τάση προς αυτήν την παγκοσμιοποίηση της τεχνικής «χωρίς τον άνθρωπο»⁴³.

42 Ιδέα, που όπως ομολογεί, λαμβάνει απευθείας από τον ΜακΛούαν, βλ. σχετικά και την εισαγωγή στο βιβλίο για την «Ιστορία των Μέσων Επικοινωνίας», την οποία προσεγγίσαμε στο Kittler 1996.

43 Βλ. το οξυδερκές, όσον αφορά την προσέγγιση της φιλοσοφίας του Χάιντεγκερ, δοκίμιο του Κίττλερ σε Kittler 2014: κεφ. 22. Αν και στο δοκίμιο αυτό ο Κίττλερ φαίνεται να παραγνωρίζει (ή έστω να μη

Ένας υλισμός του μηχανικού πέραν του νοήματος;

Ασφαλώς ανακύπτουν πολλά ερωτήματα για τον ιδιόμορφο φυσικαλισμό του Κίττλερ όσον αφορά την αυτονομία του μηχανικού στοιχείου. Μία σκοπιά που θα ήταν εγγύτερα σε μία λογική Χέγκελ-Λούμαν και θα τόνιζε περισσότερο την αυτονόμηση του περιεχομένου της επικοινωνίας ως πνεύμα, ως επικοινωνιακό νόημα, που διαφοροποιείται σε δυικούς διαλεκτικά συζευγμένους σημασιολογικούς κώδικες (σύμφωνα με το Λούμαν) θα μπορούσε να διατυπώσει αρκετά σημεία κριτικής ενάντια στο φυσικαλισμό του Κίττλερ ως προς την αναγωγική υποβάθμιση της αυτόνομησης του κοινωνικού περιεχομένου της επικοινωνίας⁴⁴. Τίθεται εντέλει το ζήτημα εάν αυτός ο αναγωγισμός στο μηχανικό, υλικό στοιχείο (που μας θυμίζει μία από τις πλέον αναγωγιστικές στιγμές του Μαρξ σύμφωνα με την οποία «ο χειροκίνητος μύλος παράγει την κοινωνία με κυρίαρχο και δούλο, ο υδρόμυλος την κοινωνία με φεουδάρχη και δουλοπάροικο, ο ατμοκίνητος μύλος την κοινωνία με βιομήχανο κεφαλαιοκράτη και μισθωτό εργάτη»), αφομοιώνει άλλες περισσότερο κοινωνικά σχεσιακές πλευρές, που εισάγουν μεταξύ άλλων και το πολιτικό στοιχείο, χωρίς κατ' ανάγκη να παλινδρομούν στον ανθρωπισμό⁴⁵. Τέλος, ως καταληκτική παρατήρηση, θα σημειώναμε ότι η επιμονή του Κίττλερ να εντοπίζει και να τονίζει, σε υπερβολικό ίσως βαθμό, την καταγωγή των μέσων στις διαδικασίες και τις απαιτήσεις της πολεμικής μηχανής⁴⁶ θέτει ένα ερώτημα κατά πόσον στην ανάλυσή του δεν υποβόσκει ένα στοιχείο ντεσιζιονιστικού κυνισμού σχετικά με τον τρόπο παραγωγής και εμφάνισης των μέσων.

Πολλά από τα ερωτήματα αυτά, που έχουν να κάνουν με τη διαλεκτική της υλικής υπόστασης του μέσου και του επικοινωνιακού νοήματος που δίνει τη δυνατότητα να παραχθεί, όντας ταυτόχρονα εν δυνάμει αυτονομούμενο θα τα δούμε, στο δεύτερο συνθετικό μέρος. Θα αναδυθούν εκ νέου σε ένα περισσότερο πραγματολογικό επίπεδο, ως ερωτήματα που αφορούν τη δικτύωση των ψηφιακών μέσων τις τελευταίες δεκαετίες.

συμμερίζεται) την άποψη, που υποστηρίξαμε και εμείς προηγουμένως, ότι οποιαδήποτε αναφορά στην αυτονομία της τεχνικής από τον Χάιντεγκερ, τίθεται εν αναφορά με τη σχέση του πεπρωμένου του Είναι με την ανθρώπινη ύπαρξη.

44 Το ζήτημα της ανάγκης αναφοράς στο νόημα και τη σημασία ως ερωτηματικό για την προσέγγιση του Κίττλερ, τίθεται εξίσου και στο Καββαθάς 2005.

45 Προς αυτήν την κατεύθυνση, και για μία προσέγγιση που επίσης σέβεται την υλικότητα του μέσου Debray 1997, μολονότι και αυτός αποδέχεται ρητά την πλήρη αυτονομία του τεχνητού μέσου βλ. Debray 1997: 277.

46 Βλ. το δοκίμιό του για την δημιουργία της ροκ μουσικής ως μία παράπλευρη συνέπεια, ως «κατάχρηση» του στρατιωτικού εξοπλισμού σε Kittler 2014: κεφ. 8

2^ο Μέρος Σύνθεση

«Οι πραγματολογικές διαστάσεις σύστασης της αυτόνομης επικοινωνίας στις συνθήκες του σύγχρονου καπιταλισμού: Αντικειμενική και Υποκειμενική Ορίζουσα»

1. Η καπιταλιστική επιταγή: Η επικοινωνιακή μεσοποίηση ως κυριαρχία ενός οικονομικού συστήματος δυναμικής συσσώρευσης κεφαλαίου

Δομή της παραγωγής του επικοινωνιακού καπιταλισμού

Θα ήταν χρήσιμο να αρχίσουμε την πραγμάτευση της προβληματικής των μετασχηματισμών που επιφέρει στο οικονομικό σύστημα η αυξημένη αυτονομία των μέσων σε κατάσταση ψηφιακότητας (κατάσταση που εντάσσει κατεξοχήν τα νέα μέσα) εκκινώντας με τη γενική διαπίστωση της *μετάβασης του προτύπου παραγωγής* πλούτου των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών κοινωνιών (οι οποίες διαπερνώνται πλέον εντατικά από τη νέα αυτονομία των μέσων) σε αυτό που συχνά αποκαλείται οικονομία της γνώσης.

Από μία ορισμένη άποψη η μετάβαση στη λογική της οικονομίας της γνώσης, θα μπορούσε να ονομαστεί σε μετάβαση στον καπιταλισμό της επικοινωνίας, έναν καπιταλισμό όπου, όπως θα διαπιστώσουμε, *το ίδιο το μήνυμα επικοινωνίας γίνεται φορέας ανταλλακτικής αξίας και συσσώρευσης* (Dean 2005). Αυτή η μορφή του καπιταλισμού έχει επιπλέον να κάνει σε ένα σημαντικό βαθμό με έναν ριζικό μετασχηματισμό του παραγωγικού μοντέλου, όπου όμως συνεχίζουν να υφίστανται, συχνά υπό νέες μορφές, ισχυρά στοιχεία που έχουν να κάνουν με αυτό που αποκαλείται καπιταλιστική εξουσία, δηλαδή με τη συσσώρευση και τη δυναμική του κεφαλαίου. Σε συνθήκες όμως που ανατρέπουν, μετασηματίζουν ριζικά τις μέχρι τώρα βιομηχανικές σχέσεις, την παραγωγική δομή που βασιζόταν στα αναλογικά θα λέγαμε μέσα (στην παραγωγή δια της φυσικής εργασίας και της εντατικοποίησής της, έστω και αν αυτή η εργασία ενισχυόταν, στη μορφή που ο Μαρξ ονομάζει «καπιταλισμό της σχετικής υπεραξίας», με τη διαμεσολαβημένη από μηχανές εντατικοποίηση της παραγωγικότητας παρά με την επέκταση του χρόνου εργασίας).

Η μετάβαση λοιπόν στην οικονομία της γνώσης είναι μία μετάβαση από ένα πρότυπο, ήδη περίπλοκο τεχνολογικά, το οποίο είχε να κάνει με τη διαχείριση υλικών πόρων (μεταξύ των οποίων και η εργατική δύναμη) για την παραγωγή εμπορευμάτων, αυτό που κάποιοι αποκαλούν (ίσως καταχρηστικά αφού υποτιμούν τη σημασία του χρήματος ήδη για το βιομηχανικό μοντέλο παραγωγής) ως *παραγωγή εμπορευμάτων μέσω εμπορευμάτων*, σε ένα πρότυπο αυξημένης αυτονομίας της διαδικασίας συσσώρευσης του

κεφαλαίου σε σχέση με τους φυσικούς όρους του, που χωρίς να ακυρώνει το βιομηχανικό πρότυπο, το περιλαμβάνει σε πιο αποτελεσματική μάλιστα μορφή. Το νέο αυτό πρότυπο παίρνει τον χαρακτήρα της παραγωγής γνώσης *δια μέσου των στοιχείων της γνώσης* (Boutang 2012: 55) (δηλαδή εμφανίζει ρητά αυτό που με λουμανικούς όρους είδαμε πριν ως το κατεξοχήν στοιχείο παραγωγής μιας αυτόνομης πολύπλοκης συστημικότητας, παραγωγή και αναπαραγωγή ενός συστήματος *δια των δικών του στοιχείων*).

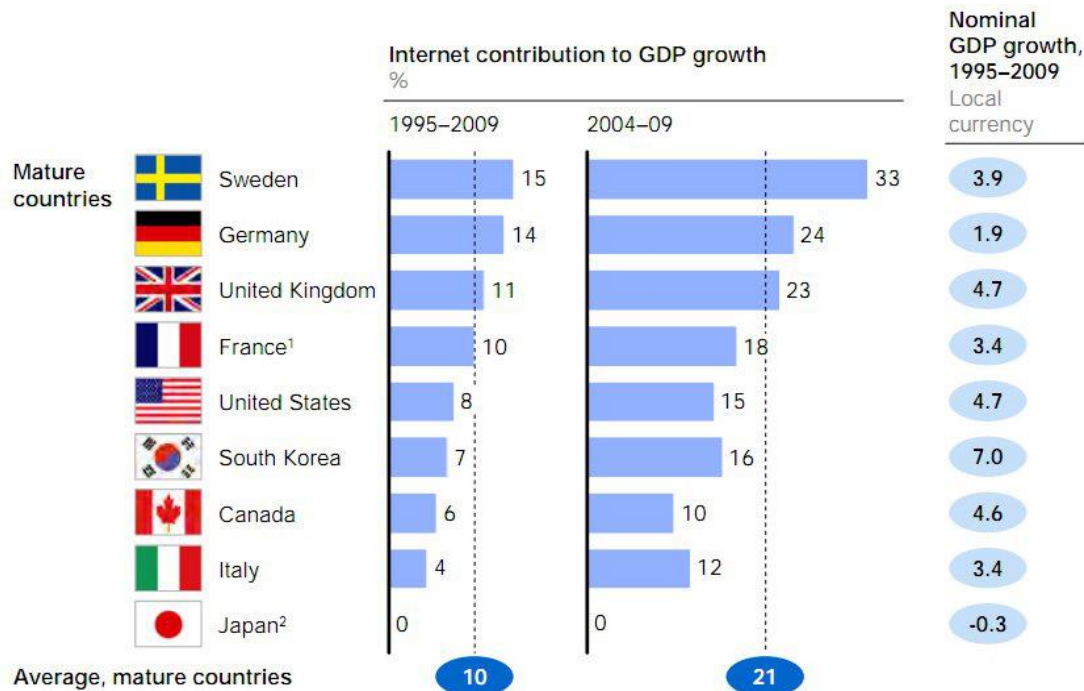
Η μετάβαση δεν σημαίνει ότι έχουμε να κάνουμε πλέον μόνο με άυλες διαδικασίες: τουναντίον παράγει μία πολύ εκτεταμένη μορφή υλικότητας που έχει να κάνει με την ίδια την πραγματοποίηση της εντατικής παραγωγής γνώσης σε υλική παραγωγική δύναμη, αλλά και σε *σύστημα καταναλώσιμων αντικειμένων*, είτε εντός της καθαρής παραγωγικής κατανάλωσης είτε στην αναπαραγωγή που συντελείται στον ελεύθερο χρόνο. Κορυφαία περίπτωση υλοποίησης της γνωστικής ισχύος στο χώρο της νέας παραγωγής είναι η σύμπραξη που έχει αρχίσει να υφίσταται, και σε μεγάλο βαθμό αναπτύσσεται ακόμη, μεταξύ του *μηχανικού και του ανθρώπινου στοιχείου*, της συνάρθρωσης της ανθρώπινης βιολογίας για την εισαγωγή περαιτέρω μηχανικών στοιχείων που μπορεί να περιλαμβάνουν από την απλή λειτουργία του πληκτρολογίου ως επέκταση της παραγωγικής δύναμης του εργαζόμενου έως πολύ πιο εντατικές μορφές⁴⁷. Οι διαδικασίες συνάρθρωσης του βιομηχανικού με το βιολογικό αφορά και την ενσωμάτωση του διαδικτυακού στοιχείου εντός τους, Internet των πραγμάτων, αυξημένη πραγματικότητα ενσωμάτωσης ίντερνετ στις νοητικές λειτουργίες μέσω ειδικών γυαλιών, κάσκας, κλπ. (βλ. την πρόσφατη εξαγορά της Oculus VR από το Facebook). Αλλαγές προκύπτουν επομένως ως επιδράσεις μετασχηματισμού ακόμη και της υποτιθέμενα offline φυσικής πραγματικότητας και την υπαγωγή της τελευταίας σε διαδικασίες εντατικής εξόρυξης γνώσης. Η λογική των φθινουσών αποδόσεων φαίνεται πλέον να βρίσκεται σε ανάσχεση, όχι τόσο γιατί διευρύνεται εκτατικά το «μέγεθος» της αγοράς (όπως το θέλει η κλασική ερμηνεία του Allyn Young για τις οικονομίες κλίμακας που δημιουργεί υπέρ του

---

47 Διαδικασίες που από τους σχολιαστές γίνονται άλλοτε μονόδρομα αποδεκτές ως επαναστατικές που θα μειώσουν δραστικά την αναγκαιότητα της ανθρώπινης εργασίας ανοίγοντας το δρόμο για μία χειραφετημένη από την εργασία κοινωνία, μη βλέποντας τις αυξημένες δυνατότητες ελέγχου των εργαζομένων μέσω των «πολύ κοντινών στο σώμα» τους μηχανών, ή και της σκοπούμενης και υπολογισμένης από το κεφάλαιο υψηλής ανεργίας. Άλλοτε πάλι οι εξελίξεις αυτές γίνονται μονόδρομα αποδεκτές ως καταστροφικές στη σύγχρονη ρομαντική ριζοσπαστική θεωρία της προστασίας της “bare life” (Agamben), για τη σχετική συζήτηση βλ. Seltin 2009.

καταμερισμού εργασίας το μέγεθος της αγοράς, Young 1928) αλλά γιατί πρωτίστως διευρύνεται εντατικά ο βαθμός ανακάλυψης αλλά και παραγωγής νέων πλευρών της πραγματικότητας (Boutang 2012 : 51-52): όσο περισσότερο γνωστικά «αυξημένη» καθιστάς την πραγματικότητα, τόσο περισσότερο παραγωγικά ανεξάντλητη γίνεται αυτή.

Ακόμα κι αν σε κάποιο βαθμό αυτές οι εξελίξεις παραμένουν ακόμα υπό ανάπτυξη, δεν θα πρέπει να αγνοήσουμε την πραγματική επίδραση που έχει η οικονομία της γνώσης και της επικοινωνίας στην υλική παραγωγή του ΑΕΠ αυτή τη στιγμή που μιλάμε. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι οικονομίες που έχουν σε σημαντικό βαθμό ενσωματώσει το στοιχείο της γνώσης και της παραγωγής γνώσης γνώρισαν αφενός σε ένα πρώτο επίπεδο μια σημαντική αύξηση του ίδιου τους του ΑΕΠ, και άρα μια πολύ υψηλή οικονομική επίδοση στο επίπεδο της παγκόσμιας ανταγωνιστικότητας των κεφαλαίων. Από τη σκοπιά της λειτουργίας των μέσων, εμφανίζεται έτσι ως εξαιρετικά μωπική η διάκριση μεταξύ μιας πραγματικής και μιας «θεωρησιακής» οικονομίας είτε χρηματική είναι αυτή είτε επικοινωνιακή οικονομία. Ο παρακάτω πίνακας διαψεύδει την εμπειρική βάση αυτής της διάκρισης. Σύμφωνα με τον πίνακα κατά την περίοδο 1990-2009, οι χώρες με τη μεγαλύτερη άυλη/επικοινωνιακή σφαίρα οικονομίας (συμμετοχή του διαδικτύου στο ΑΕΠ) ήταν οικονομίες με ταυτόχρονη σημαντική μεγέθυνση του ΑΕΠ τους:

Πηγή: McKinsey Global Institute Report (May 2011)⁴⁸

Αυτό που διαπιστώνουμε αμέσως μετά είναι ότι οι δύο πλέον δυναμικές οικονομίες με υψηλή συμμετοχή του διαδικτύου, όπως διαπιστώσαμε από τον προηγούμενο πίνακα, το Ην. Βασίλειο και τη Ν. Κορέα με ποσοστά μεγέθυνσης 4,7% και 7% την περίοδο 1990-2009, αναμένονταν να βρίσκονται στην κορυφή των οικονομιών με συμμετοχή του διαδικτύου ως μέρος του ΑΕΠ για τα αμέσως επόμενα χρόνια (2010-2016), με ποσοστό συμμετοχής του διαδικτύου 12,4% και 8% αντίστοιχα-ενώ σημαντική αναμενόταν να είναι και η παρουσία της Κίνας⁴⁹. Κατά τη διαδικασία της αύξησης του ΑΕΠ, το μερίδιο της οικονομίας του διαδικτύου (ως ο κατεξοχήν αυτόνομος φορέας της οικονομίας της γνώσης) τείνει επομένως να αποκτά μία εσωτερική αυτοτροφοδοτούμενη λογική συσσώρευσης.

Η συμβολή της γνώσης και της επικοινωνίας σε αυτό το επίπεδο έχει επιπλέον να κάνει με την ανάπτυξη των ίδιων των εργαζόμενων φορέων ως φορείς του παραγωγικού κεφαλαίου. Χαρακτηριστική είναι η επέκταση της χρήσης του όρου «ανθρώπινο

48 Ολόκληρο το Report μπορεί να βρεθεί εδώ: <http://www.mckinsey.com/industries/high-tech/our-insights/internet-matters>

49 Τα στοιχεία βασίζονται σε προβολές του Boston Consulting Group (BCG) από το ακόλουθο report <https://www.bcg.com/documents/file100409.pdf>

κεφάλαιο» τις τελευταίες δύο δεκαετίες. Εκεί πλέον έχουμε έναν μετασχηματισμό της παραδοσιακής λειτουργίας του καταμερισμού εργασίας, όπου πλέον δεν υφίσταται απλά ένας καταμερισμός σε απλές μηχανικές ενέργειες (όπως ήθελε το σμιθιανό παράδειγμα), με απαίτηση μηχανικής γνώσης από το κάθε υποκείμενο. Απαιτώντας πλέον μία εξαιρετικά εντατική συγκέντρωση προσοχής από την πλευρά του εργαζόμενου, ο νέος καταμερισμός ορίζει από το κάθε υποκείμενο να προσεγγίζει την παραγωγή ως μια πολυλειτουργική διαδικασία (multi-task), διευρύνοντας, καλλιεργώντας, καταρτίζοντας τον εαυτό του προκειμένου να ανταποκριθεί σε αυτές τις πολυλειτουργικές διαδικασίες που επιβάλλουν τα νέα μέσα της καπιταλιστικής παραγωγής (Boutang 2012: 74). Παράλληλα η εκτεταμένη χρήση του όρου «ανθρώπινο κεφάλαιο» στο πλαίσιο σημασιολογικής συγκρότησης του νέου καταμερισμού εργασίας, αποκτά την αξία μίας διεύρυνσης της αποτελεσματικότητας επιτήρησης επί του εργατικού δυναμικού, μέσα από την επέκταση της εξατομικευμένης μετρήσιμης κωδίκευσης των ικανοτήτων και των επιδόσεων του (Dardot-Laval 2010). Εδώ επανεμφανίζεται το μοτίβο που συναντήσαμε ήδη ως συμπληρωματικό σε σχέση με την αυτονόμηση της τεχνικής και την υποκειμενικότητα: η αυτονόμηση του μετρήσιμου στοιχείου συνοδεύεται με το συμπληρωματικό αίτημα της επιστροφής στην «αυθεντική» υποκειμενικότητα (το συναντήσαμε ήδη στη λογική του self-help και της «αυτοβελτίωσης»). Στο χώρο της καπιταλιστικής παραγωγής ο σημασιολογικός κώδικας της αυθεντικής/αναυθεντικής υποκειμενικότητας εμφανίζεται ως διάκριση μεταξύ δημιουργικών συνεχώς καταρτιζόμενων εργασιακών υποκειμένων vs παθητικών, καταδικασμένων στην ανεργία υποκειμένων.

Ο υψηλός βαθμός συνεχών αλλαγών και δυναμικής που επιβάλλουν οι διαδικασίες της εμπλοκής των ψηφιακών μέσων στην παραγωγή έχει ως πρώτη συνέπεια οι ίδιοι οι παρατηρητές/συμμετέχοντες (οικονομολόγοι, ινστιτούτα, στατιστικές αρχές κλπ.), της νέας οικονομικής δομής της παραγωγής να υποτιμούν πολλές φορές την επιρροή που έχει αυτή η αύξηση της παραγωγικότητας των υποκειμένων εργασίας της οικονομίας της επικοινωνίας, με συνέπεια να *συλλαμβάνονται ανεπαρκώς* οι ροές και οι «υπερπληρώσεις» γνώσης και επικοινωνίας ως αποτέλεσμα αυτής της νέας παραγωγικής δομής (Castells 2000:89, Foray 2010: κεφ. 5).

Παράλληλα, οι επιχειρήσεις ως συγκεντρώσεις κεφαλαίου που ανταγωνίζονται στο πλαίσιο μίας οικονομίας εντατικής χρήσης των τεχνικών μέσων, έχουν βρει τον πλέον

αποτελεσματικό τρόπο για την ελαχιστοποίηση του κόστους της αναβάθμισης και ανανέωσης αυτών των μέσων και άρα της διατήρησης υψηλής παραγωγικότητας: ένα μεγάλο μέρος της έρευνας για την καινοτομία αλλά και την ανανέωση των ήδη υπάρχουσών τεχνικών, εξωτερικεύεται από το εσωτερικό κόστος των επιχειρήσεων μεγάλης συγκέντρωσης κεφαλαίου και αναλαμβάνεται από ένα πλήθος μικρών ad hoc επιχειρήσεων (των λεγόμενων start up) σ' έναν χαγκελιανό περιβάλλον αγοράς οιονεί τέλειου ανταγωνισμού, όπου «λίγοι» βγαίνουν κερδισμένοι, πουλώντας καινοτομία σε μεγάλες επιχειρήσεις. Σε αυτή την εξέλιξη το ερώτημα εάν η σύγχρονη καπιταλιστική οικονομία κυριαρχείται κυρίως από τις μονοπωλιακές τάσεις μεγάλων επιχειρήσεων καθίσταται άτοπο: ακόμη και σε επίπεδο οργάνωσης επιχειρήσεων η όποια μονοπωλιακή/ολιγοπωλιακή κυριαρχία μεγάλων επιχειρήσεων εξαρτάται και συνυπάρχει όχι μόνο λόγω της γενικής λειτουργίας της αγοράς ως αποτύπωσης ανταγωνιστικότητας ως προς την αποτελεσματικότητα συσσώρευσης κεφαλαίου ακόμη και για μονοπωλιακές επιχειρήσεις. Αλλά στο πλαίσιο της αποτελεσματικότερης συσσώρευσης κεφαλαίου δια της εξωτερίκευσης κόστους, οι μονοπωλιακές τάσεις συνυπάρχουν και μ' ένα πεδίο αγοράς υψηλού ανταγωνισμού μικρών επιχειρήσεων, απαραίτητων για την χαμηλού κόστους παραγωγή γνώσης και καινοτομίας.

Ο κατακερματισμός του ανταγωνισμού των παραγωγικών επιχειρήσεων, ως μία διαδικασία ανταγωνισμού πολλών επιχειρήσεων start-up δεν σημαίνει σε καμία περίπτωση ότι δεν έχουμε ταυτόχρονα μία *συγκεντρωμένη αυτονομία* της οικονομικής συσσώρευσης ως καπιταλιστικής διαδικασίας- η όποια όλο και περισσότερο λαμβάνει με σαφήνεια μία απρόσωπη μορφή όπου όπως είδαμε το μονοπωλιακό και το ανταγωνιστικό στοιχείο συνυπάρχουν. Μεγάλα τμήματα του κεφαλαίου σήμερα επιτυγχάνουν διά των start-ups αλλά και δια της ευθείας έγκλισης των χρηστών των κοινωνικών μέσων (crowdsourcing), αυτό το φαινόμενο είναι που εν γένει ονομάζεται *εξωτερίκευση* (externalization/outsourcing) διαδικασιών παραγωγής και καινοτομίας (Fasnacht 2009: 93-95, Schröter 2016). Δηλαδή τη μεταφορά στο περιβάλλον της αγοράς παραγωγικών διαδικασιών (π.χ. διαδικασίες που άπτονται του Reasearch & Development), που υπό άλλες συνθήκες θα διενεργούνταν στο εσωτερικό των επιχειρήσεων επιβαρύνοντας το κόστος λειτουργίας τους. Η εξωτερίκευση επιφέρει *βέλτιστη επίτευξη μείωσης του κόστους παραγωγής* εξωτερικεύοντας ακριβώς διαδικασίες παραγωγής που οι κάτοχοι κεφαλαίου

θα ήταν υποχρεωμένοι να πραγματοποιήσουν με έναν συγκεντρωτικό τρόπο στο εσωτερικό της παραδοσιακής μεγάλης επιχείρησης. Ο έλεγχος της *συνολικής διαδικασίας συσσώρευσης* (πέρα την εμφάνιση μεγάλων πολυμεσικών ομίλων) καθίσταται έτσι ακόμη λιγότερο εύκολο να ελεγχθεί από λίγα «μονοπωλιακά κέντρα».

Με αυτό τον τρόπο η καπιταλιστική επιχείρηση, γίνεται φορέας αυτονομίας των νέων μέσων και μέσα από διαδικασίες βέλτιστης μείωσης κόστους, εγείρει κατά πολύ την διανοητική συσσώρευση γνώσης, όντας σε πολύ ισχυρότερο βαθμό απ' ότι οι προηγούμενες μορφές επιχείρησης συνδεδεμένη με το «έξω της» (Boutang 2012: 71): με το εξωτερικό περιβάλλον της αγοράς μέσω 1) επιτήρησης στελεχών και εργασιακών ικανοτήτων δια του Facebook, 2) δια της συμμετοχής σε προγράμματα χρηματοδότησης start-ups, 3) δια της παρακολούθησης του kick-starter και χρηματοδότησης επιλεγμένων προτάσεων και μια σειρά άλλων μηχανισμών. Η χρήση των τεχνολογιών των νέων μέσων αυξάνει την αποτελεσματικότητά της ως προς τη συσσώρευση κεφαλαίου. Η συσσώρευση αυτή όμως λαμβάνει *η ίδια τον χαρακτήρα ενός αυτόνομου μέσου* που υπέρκειται της τεχνολογικά συνδεδεμένης με τα νέα μέσα επιχείρησης, καθιστώντας και την ίδια αυτή την επιχείρηση φορέα, αλλά και αντικείμενο εντατικής παρατήρησης του κατεξοχήν μέσου αποτύπωσης της αυτόνομης επικοινωνίας στον χώρο της οικονομίας: του χρήματος και των νέων πιστωτικών μορφών του –οι οποίες όπως θα δούμε αποτελούν *πρότυπο αποτύπωσης και αποτίμησης* συμπεριφοράς και ως προς τις στενά οριζόμενες πηγές των ψηφιακών μέσων, τον χρόνο και την προσοχή. Διακρίνουμε έτσι μία κοινωνική ομολογία μεταξύ του χρήματος ως μέσου και των νέων μέσων επικοινωνίας, αποδίδοντας όμως μία *λειτουργική δυναμική προτεραιότητα* στο χρήμα ως μέσο ενοποίησης.

Το χρήμα ως κατεξοχήν αυτόνομο μέσο του επικοινωνιακού καπιταλισμού

Η αναφορά μας σε αυτή την εξαιρετικά προσαρμοστική και συνδεδεμένη με τις συζεύξεις που προσφέρει το έξω μορφή του καπιταλισμού, καθώς και της παραγωγικής δυνατότητας που αυτό προσφέρει, σε καμία περίπτωση δεν σημαίνει έναν περιορισμό της βιαιότητας και του βαθμού κυριαρχικότητας που παραδοσιακά εμπλέκει η συσσώρευση του κεφαλαίου ως διαδικασία αυτόνομη από τα υποκείμενά της. Μάλλον ακριβώς συμβαίνει το αντίθετο (Marazzi 2009): η συσσώρευση μιας τεράστιας δεξαμενής χρηματοπιστωτικών μέσων προκειμένου να επιτευχθεί αυτή η αυτονομία, προϋπέθετε τη

διατήρηση και επαύξηση μιας εντατικής μορφής ανισότητας όσον αφορά το διαμοιρασμό του πλούτου τις τελευταίες δεκαετίες, όπου το χρήμα αφενός συσσωρεύεται λόγω των τεράστιων δυνατοτήτων αποταμίευσης που δίνει στις κυρίαρχες τάξεις η επίταση των ανισοτήτων και αφετέρου παίρνει το χαρακτήρα βίαιης εισχώρησης και επιτήρησης της δράσης των υποκειμένων.

Η εντεινόμενη συσσώρευση, μέσω της αποταμίευσης που επιτρέπουν τα υψηλά εισοδήματα δημιουργεί *παγκόσμιες δεξαμενές ρευστότητας*, οι οποίες αιωρούνται ελεύθερα σε παγκόσμιο επίπεδο (Κατσούλης 2012: 92-97). Η συσσώρευση αυτή δημιουργεί τις ρευστοποιητικές προϋποθέσεις για την ανάδειξη του χρήματος ως κατεξοχήν αυτόνομου μέσου επικοινωνίας του σύγχρονου καπιταλισμού. Αυτό απολήγει σε έναν διαμοιρασμό των ιδιοτήτων της οικονομικής υποκειμενικότητας, οι οποίες μπορεί να συμπίπτουν στο ίδιο υποκείμενο ως εργαζόμενο υποκείμενο, και ταυτόχρονα ως καταναλωτικό και επενδυτικό υποκείμενο (Κατσούλης 2012: πρώτο μέρος). Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί η επενδυτική έκθεση των αποθεματικών των ασφαλιστικών ταμείων στις παγκόσμιες χρηματοπιστωτικές αγορές, συνέπεια της οποίας είναι οι ασφαλισμένοι να μετατρέπονται, πίσω από την πλάτη τους, σε «επενδυτές». Μολονότι αντιφατικές οι ιδιότητες αυτές έχουν να κάνουν με τον ίδιο τον χειρισμό της υποκειμενικότητας, με τους ίδιους τους τρόπους διαμόρφωσης της υποκειμενικότητας στον επικοινωνιακό καπιταλισμό, ακριβώς μέσα από τη διατήρηση της αντιφατικότητας των μηνυμάτων που λαμβάνουν και της ανασφάλειας που δημιουργεί -ένα ζήτημα στο οποίο θα επανέλθουμε.

Η δυναμική αιώρηση των δεξαμενών ρευστότητας διαδραματίζει έναν καίριο ρόλο στη μορφή παραγωγικότητας που ενέχει αυτή η εμπλοκή της επικοινωνίας με την υλικότητα της κατεξοχήν οικονομικής παραγωγής. Η δυναμική του χρηματοπιστωτικού τομέα τις τελευταίες δεκαετίες έχει να κάνει ακριβώς με την *πίεση* και την *επιτήρηση* που ασκεί στους παραγωγικούς φορείς λειτουργώντας μέσω μορφών εξωτερίκευσης κόστους και επιβολής αποφάσεων σε σύντομο χρονικό διάστημα⁵⁰. Αυτό έχει να κάνει τόσο με ατομικούς δρώντες (εργαζόμενους) όσο και με συλλογικούς (επιχειρήσεις) όσο τέλος και με θεσμικούς φορείς, όπως κράτη, τα οποία σε μεγάλο βαθμό είναι αναγκασμένα να επιδίδονται σε έναν ανταγωνισμό περιστολής δημόσιων δαπανών και μείωσης

---

50 Η χρηματοπιστωτική επιτήρηση εμπλουτίζει τις μορφές επιτήρησης πάνω στο εργαζόμενο υποκείμενο που εμφανίζονται στον βιομηχανικό καπιταλισμό του 19ου αι., βλ. Φουκώ 1989: 290

φορολογικών συντελεστών των επενδύσεων προκειμένου το «ευνοϊκό τους περιβάλλον» να προσελκύει τα υψηλά αυτά ρευστοποιημένα μέσα της σύγχρονης παραγωγής που αποκαλούνται χρηματοπιστωτικά προϊόντα (Σκομβούλης, 2016).

Η διαδικασία με την οποία αυτή η δυναμική επιτηρεί τους *εργαζόμενους* προκειμένου να εξειδικευθούν και να καταρτιστούν ανάλογα με τις απαιτήσεις αυτού του τύπου της παραγωγής, στη συνέχεια τις *επιχειρήσεις* προκειμένου να αναδιαρθρωθούν εσωτερικά εξωτερικεύοντας μεγάλο μέρος των παραγωγικών λειτουργιών τους στο κατακερματισμένο πεδίο των start-ups και τέλος, τα ίδια τα *κράτη* προκειμένου να προσαρμόσουν ευνοϊκά, υπέρ της κίνησης των χρηματοπιστωτικών κεφαλαίων, τη φορολογική και δημοσιονομική πολιτική τους, συγκροτεί τον πυρήνα του επικοινωνιακού καπιταλισμού ως μία μορφή *καπιταλισμού της αναταραχής* (insurgent capitalism, βλ. Κατσούλης, 2016). Εδώ βλέπουμε λοιπόν να εγχαράζεται, να αναδύεται με σαφή τρόπο στην οικονομία ένα βασικό χαρακτηριστικό που είδαμε ήδη στη λογική των μέσων. Η λογική της αυτονομίας των μέσων έχει να κάνει με τη δυνατότητά τους να *αναταράσσουν τις υπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις* (Λούμαν, 2003) και με αυτόν τον τρόπο να λειτουργούν παράγοντας κοινωνικά αποτελέσματα, από τα οποία τα ίδια τα μέσα φαίνεται να είναι απόντα. Εδώ λοιπόν, αυτή την κατεξοχήν επικοινωνιακή λειτουργία, η αυτονομία του χρηματικού μέσου την επιτυγχάνει κινητοποιώντας, τους *δύο πόρους* μέσα από τους οποίους λειτουργούν τα σύγχρονα επικοινωνιακά μέσα, τον *χρόνο* και την *προσοχή*.

Η συσσώρευση χρόνου έχει να κάνει με τη δομική, πυρηνική λειτουργία του χρήματος, της μετάθεσης μιας επιβεβλημένης υποχρέωσης και δράσης στο μέλλον και καθ' αυτόν τον τρόπο της *απελευθέρωσης πόρων στο παρόν* (Esposito, 2011). Αυτή η κατεξοχήν συσσώρευση χρόνου ως *οφειλόμενου παραγωγικού χρόνου* από την πλευρά των υποκειμενικοτήτων, είτε επιχειρήσεις είναι αυτές, είτε εργαζόμενοι, είτε κράτη, σχετίζεται ακριβώς με μία λειτουργία που θα διαπιστώσουμε ότι υφίσταται και στη λειτουργία των ψηφιακών μέσων, ως προς τη διαμόρφωση των ατομικών υποκειμενικοτήτων που τα χρησιμοποιούν, δηλαδή στην *ανάγκη δέσμευσης και επιτήρησης του χρόνου τους*. Η διασφάλιση ρευστότητας δια της υπαγωγής στην κινητικότητα των χρηματοπιστωτικών αγορών, έχει ως άμεση συνέπεια τη δέσμευση και επιτήρηση του μελλοντικού χρόνου του χρήστη αυτού του χρηματοπιστωτικού προϊόντος (μορφή δανείου κλπ.). Η δέσμευση αυτή αφορά την υποχρέωσή του ως προς τη συνέχιση του κύκλου των πληρωμών. Αντίστοιχα

η δέσμευση στη χρήση των νέων μέσων απαιτεί την αδιάπτωτη συνέχιση των επικοινωνιακών κοινοποιήσεων εκ μέρους του χρήστη, άρα και πάλι τη δέσμευση του μελλοντικού του χρόνου.

Ο δεύτερος πόρος που κινητοποιεί το χρηματικό μέσο είναι ο πόρος της προσοχής. Αναφέραμε ήδη το παράδειγμα των κρατών που «τρέχουν πίσω» από τις κινήσεις των χρηματοπιστωτικών κεφαλαίων ή αντίστοιχα των επιτηρητικών συνεπειών που γεννά η απόδοση δανειοδοτήσεων σε παραγωγικά υποκείμενα, τα οποία οφείλουν έτσι να παραμείνουν παραγωγικά. Στην εδώ περίπτωση θα μας απασχολήσει η *στροφή της προσοχής τους*, από ένα σημείο και μετά, στην εξυπηρέτηση των χρηματικών ροών, δηλαδή η στροφή της προσοχής τους στη διατήρηση της αναπαραγωγής, στη διατήρηση της δυναμικής του χρηματικού μέσου. Με ομόλογο τρόπο θα βλέπαμε ότι η ροή της ρευστοποιημένης προσοχής στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, λειτουργεί ως μονάδα συνεχούς αντικειμενοποίησης/επιτήρησης ατομικών προτιμήσεων (βλ. τα likes)⁵¹. Η «ιδιωτική» χρήση στα Νέα Μέσα (το Facebook κατεξοχήν) υπάγεται έτσι σε μία διαδικασία συσσώρευσης που είναι ομόλογη με τη διαδικασία συσσώρευσης κεφαλαίου (αυτός που έχει ήδη τραβήξει την προσοχή, θα συνεχίσει να λαμβάνει προσοχή, συσσώρευση δια της ήδη επιτευχθείσας συσσώρευσης, βλ. Ζέρη 2006: 183).

Θα πρέπει εδώ να σημειώσουμε καταληκτικά σε σχέση με τη λειτουργία του χρήματος ως αυτόνομης επικοινωνιακής μεσοποίησης, ότι θα ήταν λάθος να αποδώσουμε οποιαδήποτε ιδιότητα κέντρου κυριαρχίας στις επιχειρήσεις που διαχειρίζονται «θεσμικά» το μέσο του χρήματος στο σύγχρονο καπιταλισμό (τράπεζες, χρηματοπιστωτικές επιχειρήσεις κλπ.). Αντιθέτως, το κοινωνικό σύστημα που διαπερνάται από υψηλές μορφές αυτόνομης επικοινωνίας είναι ένα σύστημα *χωρίς κέντρο* και με κατακερματισμένες πλην συνολικά πιο αποτελεσματικές λειτουργίες συσσώρευσης, όπου το ίδιο το αίτημα/εντολή της ανταγωνιστικότητας εκπληρώνει ρητά/φανερά τη λειτουργία του συντονισμού των στοιχείων προς τον ενιαίο κώδικα του οικονομικού συστήματος: ποια μεμονωμένα καπιταλιστικά συμφέροντα προωθούνται μία συγκεκριμένη περίοδο (ποιος κλάδος ή μερίδα του κεφαλαίου αναπτύσσεται με τον πλέον δυναμικό τρόπο) έχει σ' αυτήν την

⁵¹ Για τον τρόπο με τον οποίο η εξέλιξη των εργαλείων διαφοροποίησης συσσωρευμένου περιεχομένου (κυρίως τα search engines), έχει ωθήσει τη δυνατότητα παρακολούθησης τάσεων εκ μέρους των επιχειρήσεων, μέσα από τη δυνατότητα διαφοροποιημένης παρακολούθησης ατομικών επιλογών, βλ. Boyd 2008.

προοπτική δευτερεύοντα ρόλο: το ζήτημα είναι να διασφαλίζονται εκ μέρους των συμμετεχόντων αυτές οι τεθειμένες από την αγορά ανταγωνιστικές προϋποθέσεις ώστε να συνεχιστεί η ροή των πληρωμών.

Κατά δεύτερον, η ανάγκη της επίτασης της ζήτησης για χρόνο και προσοχή συνεπάγεται την πίεση προς άμεση λήψη αποφάσεων και εντατικοποίηση των δράσεων υπέρ της άμεσης κερδοφόρας λειτουργίας δημιουργώντας ένα μοντέλο παραγωγής άμεσου χρονικού ορίζοντα και τάσης προς το υπερβολικό ρίσκο. Δημιουργείται ένα περιβάλλον αγοράς που δεν κινητοποιείται από μακροχρόνια δεδομένα, αλλά από κύματα μιμητισμού που ωθούν τη χρηματική ρευστότητα των ατομικών επενδυτών στην κατεύθυνση που επιτάσσει η διαμόρφωση μίας μέσης επικοινωνιακής πρόβλεψης, υπό την έννοια ότι αυτή η πρόβλεψη έχει περισσότερο να κάνει με την επικράτηση μίας τάσης ως προς τον επενδυτικά ελκυστικό χώρο παρά με μία μακροχρόνια γνωσιολογική βεβαιότητα⁵². Πρόκειται για το μοντέλο επιχειρηματικής λειτουργίας που αποκαλείται συχνά *shorttermism*, και διατηρεί ιδιαίτερα υψηλή αποτελεσματικότητα όσον αφορά την πίεση που ασκεί στα μετοχικά συμβούλια των επιχειρήσεων για αναδιαρθρώσεις με σκοπό την άμεση μετοχικά αποτιμήσιμη κερδοφορία⁵³. Κυρίως όμως από τη σκοπιά που μας ενδιαφέρει εδώ συνεπάγεται μία εντατική πίεση στα διευθυντικά (managers, εκκαθαριστές κλπ.) αλλά και εργασιακά υποκείμενα για άμεση παραγωγικότητα. Θα ήταν εύκολο να δει κανείς εδώ την «ανορθολογική» εμμονή του επικοινωνιακά διαμεσολαβημένου καπιταλισμού υπέρ ενός βραχυχρόνιου ορίζοντα, καθοριζόμενου από την εξάπλωση τάσεων ως κυμάτων που διαμορφώνουν κάθε φορά μία «μέση κοινή γνώμη», στη βάση αβέβαιων γνώσεων για την αντικειμενική αποτίμηση των επενδυτικών στόχων. Με τον τρόπο αυτό όμως, μία τέτοια οπτική, δεν θα μπορούσε να δει ότι η διάχυση ασύμμετρης και μερικής πληροφόρησης σε μία απειρία ατομικών υποκειμένων, και ο συντονισμός μέσα από βραχυχρόνιες επικοινωνιακές τάσεις, είναι ένας εξαιρετικά αποτελεσματικός τρόπος δημιουργίας ενός χώρου συνεχούς αμοιβαίας παρατήρησης της απειρίας αυτών των ατομικότητων, που ωθεί την αμοιβαία πίεσή τους για ανταγωνιστικότητα και παραγωγικότητα. Οι πληροφοριακά «ατελείς» εκτιμήσεις των ατομικών δρώντων στον

⁵² Για τη λειτουργία των επενδυτών μέσα από ένα πρότυπο επικοινωνιακών τάσεων ως προς το ποια είναι η κάθε φορά ελκυστική βραχυχρόνια επένδυση, βλ. Eatwell-Taylor 2001: 39-42.

⁵³ Για το *shorttermism* και την πίεση προς την άμεση μετοχικά αποτιμήσιμη κερδοφορία, βλ. το άρθρο των Lazonic, W. & O'Sullivan, M. (2000).

χώρο αμοιβαίας παρατήρησης των αγορών, γίνονται *αναστοχαστικά* οι ίδιες μέρος του περισσότερο αποτελεσματικού συντονισμού πραγματικής παραγωγικότητας του συστήματος, δηλαδή της δυναμικής αναπαραγωγής της συσσώρευσης κεφαλαίου.

Ταυτόχρονα δεν θα πρέπει να αγνοηθεί ότι η επικέντρωση στον άμεσο ορίζοντα της μετοχικά αποτιμήσιμης κερδοφορίας, δημιουργεί διαλεκτικά τη προβληματική μίας έλλειψης ενδιαφέροντος όσον αφορά τις επενδύσεις στη μακροχρόνια υλική υποδομή (Thurow 1997: 415 κε.), και άρα όσον αφορά τις ίδιες τις *μακροχρόνιες προϋποθέσεις διατήρησης και επέκτασης της αυτονομίας των μέσων*. Μολονότι ο επικοινωνιακός καπιταλισμός μοιάζει να ευαγγελίζεται μέσω των ιδεολόγων του (των θεωρητικών της καπιταλιστικής οικονομίας ως κατάσταση «μετασπάνεως», βλ. P. Romer, J. Rifkin κα.), μία αέναη παραγωγικότητα στο «τώρα» βλέπουμε ότι η έλευσή του σε καμία περίπτωση δεν σημαίνει, όπως είπαμε ήδη, την άρση της κυριαρχικότητας από την πλευρά της δυναμικής του κεφαλαίου, της εκμετάλλευσης των υλικών όρων του. Ο επικοινωνιακός καπιταλισμός παραμένει καπιταλισμός και στο βαθμό αυτό μπορεί να αναπτύσσει τις υλικές προϋποθέσεις του μόνο στο βαθμό που αυτές δεν εμποδίζουν την επιταγή της κεφαλαιακής συσσώρευσης δια του ανταγωνισμού της αγοράς. Η ανάπτυξη της τεχνολογίας έχει ως μορφικό όριο της τον επικοινωνιακό συντονισμό με τον ορίζοντα της συσσώρευσης, οποιοδήποτε τεχνολογικό «υλικό» παραχθεί πρέπει να μπορεί να νοηματοδοτηθεί από τη μορφή αυτή. Τα υλικά των επικοινωνιακών μέσων τίθενται/παράγονται σύμφωνα με τις απαιτήσεις αυτών των μορφών. Είναι ακριβώς στην ανάγκη αναδρομής, στις συνθήκες υλικής παραγωγής των όρων του επικοινωνιακού καπιταλισμού, στην οποία ερχόμαστε αμέσως τώρα.

Επιστροφή στην υλικότητα της παραγωγής των όρων της επικοινωνίας

Η επιστροφή στην υλικότητα των μέσων επικοινωνίας δεν μπορεί παρά να αφορά καταρχάς την ίδια την υλικότητα της διαδικασίας της παραγωγής των στοιχείων τους. Θα διακρίνουμε *τρία επίπεδα* που έχουν να κάνουν με την υλικότητα της παραγωγής και το κατεξοχήν στοιχείο συνοχής αυτής της υλικότητας, δηλαδή το υλικό στοιχείο της εκμετάλλευσης⁵⁴, εντός ενός δικτύου αυτόνομης επικοινωνίας που έχει ως χαρακτηριστικό

⁵⁴ Για τα παρακάτω αντλούμε από Brophy-de Peuter 2015.

του τον συντονισμό του, όπως σημειώσαμε, με την αυτονομία της συσσώρευσης του κεφαλαίου.

Σε πρώτο επίπεδο διαπιστώνουμε την υλικότητα της εξόρυξης των πρώτων υλών για την παραγωγή των πολύπλοκων και ισχυρών, σε επίπεδο επεξεργαστή και μεταφοράς δεδομένων, μέσων επικοινωνίας, ένα στοιχείο που έχει να κάνει με την εξόρυξη του *κολτανίου*. Το κολτάνιο είναι η βασική πρώτη ύλη για την κατασκευή των brandnames των smartphones (Nokia, LG, iPhones, Blackberries κα.) και έχει αποτελέσει τον κύκλο μιας αιματηρής, καθόλα υλικής, διαδικασίας εξόρυξης στο Κογκό κατά κύριο λόγο⁵⁵. Η αναφορά αυτής της υψηλής τεχνολογίας σε επίπεδα κατώτερης υλικότητας που έχουν να κάνουν με τη σύνδεσή της με ένα γεωγραφικό πλάτος (την Αφρική), όπου η εισχώρηση της υψηλής επικοινωνιακότητας συναντά όρια οικονομικού αποκλεισμού μας φέρνει κατεξοχήν στο προσκήνιο αυτή την υλικότητα του μέσου επικοινωνίας.

Σε ένα δεύτερο επίπεδο έχουμε την υλικότητα που προκύπτει κατά τη μαζική εργοστασιακή διαδικασία της συναρμολόγησής των μέσων της επικοινωνίας. Η διαδικασία αυτή μας παραπέμπει στο καθόλα εργοστασιακό πρότυπο βιομηχανικής οργάνωσης που έχει να κάνει με στοιχεία αυτού που ο Μαρξ ονόμαζε απόλυτη υπεραξία. Συνθήκες απόλυτης υπεραξίας που συναντώνται σήμερα πλέον στα εργοστάσια της Ανατολικής Ασίας, Κίνα, Ταϊβάν. Εντός εργοστασίων-στρατοπέδων κολοσσιαίων διαστάσεων, καλά οργανωμένων από τεράστια εταιρικά συμπλέγματα⁵⁶, έχουμε απόσπαση δεκάδων ωρών υπερεργασίας προκειμένου να συγκροτηθούν σε μία ενιαία γραμμή παραγωγής οι απαιτήσεις της τεχνικά διαμεσολαβημένης υλικότητας των νέων μέσων, προκειμένου με άλλα λόγια να παραχθούν οι hi-tech συσκευές που θα αποτελέσουν τα τερματικά εισαγωγής των χρηστών στο διαδίκτυο και τα νέα μέσα. Οι αντιδράσεις του «υλικού» των εργαζομένων που δουλεύουν σε συνθήκες απόλυτης υπεραξίας μπορεί να εκτείνονται από την προσωπική «διέξοδο» από τον κύκλο εργασιών της επικοινωνιακής αλυσίδας (μέσω της αυτοκτονίας), έως τις εκδηλώσεις των συλλογικών βίαιων και σπασμωδικών

55Βλ. σχετικές δημοσιογραφικές πληροφορίες και φωτογραφίες <http://www.iefimerida.gr/news/160308/τα-ματωμένα-μέταλλα-του-κονγκό-εκεί-που-γεννιούνται-τα-smartphones-και-χάνονται-εκατοντά#>
<http://www.metalleiachalkidikis.gr/blog/2013/08/metalleiachalkidikis-coltan/>
<http://www.windwater.gr/life/people-style/stories/12-fotografies-apo-ti-viomichania-tis-technologias-pou-i-eteries-den-theloun-na-dite/>

56 Η ταϊβανέζικης προέλευσης εταιρεία Foxconn και οι πρακτικές συνεχούς επιτήρησης και υπερεκμετάλλευσης που φτάνουν στις αυτοκτονίες εργατών σε εργοστασιακά συμπλέγματα σε Κίνα και Ταϊβάν, είναι η πλέον χαρακτηριστική περίπτωση, βλ. Chan, Pun, Selden 2013.

ταυτόχρονα αντιδράσεων που θυμίζουν αντιδράσεις της εργατικής τάξης του βιομηχανικού καπιταλισμού του πρώτου μισού του 19^{ου} αι.

Η παρέμβαση αυτή του εργοστασιακού προτύπου στην παραγωγή των μέσων αυτόνομης επικοινωνίας μας υπενθυμίζει ότι το *πρότυπο του ψηφιακού καπιταλισμού* *συνυπάρχει μη γραμμικά με μορφές οικονομικής οργάνωσης που παραπέμπουν σε παλαιότερες δεκαετίες*. Μας υπενθυμίζει επομένως ότι η έμφαση στη «γνωσιακές» πλευρές του καπιταλισμού, δεν μας καθιστά ποτέ πλήρως αυτόνομους από τις σύνθετες *μη γραμμικές κοινωνικές σχέσεις των κοινωνικών όρων παραγωγής τους* και τις *συνυπάρχουσες αντιφατικά μορφές εκμετάλλευσης (συνύπαρξη του κλασσικού προλεταριάτου της Ν.Α. Ασίας με το ανασφαλές και ευέλικτο κογκνιταριάτο των start-up επιχειρήσεων)*.

Τέλος, μεταβαίνουμε στο τρίτο επίπεδο υλικά διαμεσολαβημένης παραγωγής αξίας, στο περιβάλλον που ορίζουν τα νέα μέσα αυτόνομης επικοινωνίας, και αφορά την παραγωγή και τη συσσώρευση αξίας μέσω της ίδιας της χρήσης των νέων μέσων επικοινωνίας. Εδώ έχουμε το εξαιρετικά δύσκολο και διαμεσολαβημένο ζήτημα της *ψηφιακής εργασίας* (digital labor) και του τρόπου ταυτοποίησής της. Η ψηφιακή εργασία χαρακτηρίζεται από έναν υψηλό βαθμό ρευστότητας και πλαστικότητας, και γι' αυτό μπορεί να εγγραφεί ως ένα περαιτέρω βήμα στη διαδικασία αφαιρετικοποίησης της εργασίας στη νεωτερικότητα· την ίδια στιγμή χαρακτηρίζεται και από έναν εντατικό βαθμό τεχνικής μεσοποίησης που δεν αναιρεί την αφαιρετικότητα της, αφού η παραγωγή του προϊόντος περνάει μέσα από καθολικούς κώδικες που θέτει το καθολικά διαμεσολαβών πληροφοριακό εργαλείο⁵⁷. Σε αντίθεση όμως με την παραδοσιακή εργασία που παράγει ακόμα και όταν παράγει υπηρεσίες σε έναν *ορισμένο χώρο και χρόνο*, και αμείβεται με ένα ορισμένο ποσό ακόμα και όταν αυτό το ποσό συνδέεται με ανισότητες και εκμετάλλευση, η ψηφιακή εργασία είναι *συνεχής χωρίς συγκεκριμένο χωρικό και χρονικό πλαίσιο* και απαιτεί μία *συνολική νοητική και συναισθηματική επένδυση* εκ μέρους του εργαζόμενου υποκειμένου, δηλαδή μία συνεχή απόσπαση της προσοχής και του κοινωνικού του χρόνου (μπορεί να «ακολουθεί» τον φορέα της ακόμη και όταν αυτός δεν είναι σε περιβάλλον

---

⁵⁷ Όπως σημειώνουν με ενδιαφέροντα τρόπο οι Hardt-Negri ο υπολογιστής γίνεται το *ενιαίο καθολικό εργαλείο* της ψηφιακής παραγωγής, εμβαθύνοντας τον αφηρημένο χαρακτήρα της εργασίας, με τη νοητική και συναισθηματική απαίτηση εκ μέρους του υποκειμένου, να είναι η άλλη όψη αυτής της εργασίας, Hardt-Negri 2002: 393-394.

εργασίας, βλ. απαιτήσεις εταιριών για συνεχή προσβασιμότητα στους εργαζόμενους μέσω των κινητών τηλεφώνων τους). Συχνά όμως η ψηφιακή εργασία αποδίδεται από τους παραγωγούς της στους φορείς του επικοινωνιακού κεφαλαίου *ακόμη και εντελώς δωρεάν* (crowdsourcing, data mining από τις επιχειρήσεις στις προσωπικές προτιμήσεις που έχουν αποθέσει στα κοινωνικά δίκτυα οι χρήστες κα.). Είναι η *συμβολικά προστιθέμενη υπεραξία* προς το προϊόν που πραγματοποιείται σήμερα από τους *ίδιους τους χρήστες*, χωρίς κατά κανόνα αυτοί να το γνωρίζουν: μέσω της παραγωγικής χρήσης που κάνουν στα κοινωνικά δίκτυα είτε *παράγοντας δεδομένα* μέσω των αναρτήσεων και των κοινοποιήσεών τους, είτε συμμετέχοντας σε έρευνες μέσω των επιλογών τους στο διαδίκτυο, είτε προωθώντας προϊόντα μέσω αυθόρμητων διαλόγων και ανταλλαγών, δημιουργώντας εμπορικές τάσεις (Trends) με τα like τους και όσους τους «ακολουθούν» στο Twitter (Van Dijck 2013: 158), είτε τέλος αναρτώντας φωτογραφίες και διαφημίζοντας «μέρη» που βρέθηκαν, είτε πραγματοποιώντας κοινοποιήσεις για κάτι που τους άρεσε ή που έμαθαν. Η αθέλητη παραγωγή και προώθηση συμβολικής αξίας από τους χρήστες των νέων μέσων γίνεται η επιτομή της ψηφιακής παραγωγικής κατανάλωσης, αυτό που έχει επικρατήσει να ονομάζεται *prosumption*.

Σ' αυτή τη δωρεάν εργασία προστίθεται η διανοητικά εντατική εργασία του επισφαλούς εργατικού δυναμικού των start-ups: νέου και καταρτισμένου εργατικού δυναμικού που κινείται σε ένα εξατομικευμένο πεδίο χωρίς συλλογικές διασφαλίσεις και χωρίς διάθεση συλλογικής εργασιακής ταυτότητας, αφού αυτοκατανοείται ως πρωτοπόρα «δημιουργική» εργασία, που δεν θέλει να συγχρωτιστεί με τους όρους, τις διεκδικήσεις και την κουλτούρα της εργατικής τάξης. Έχουμε εδώ τελικά τη δημιουργία των ευνοϊκών όρων για μία τεράστια προστιθέμενη και συνεχώς διογκούμενη συμβολική αξία, όπου μιλώντας με όρους κυκλώματος του κεφαλαίου και συσσώρευσής του, θα μπορούσε να θεωρηθεί ως *ενδογενές μέρος της παραγωγής προϊόντος με προστιθέμενη αξία*. Η συμβολική αυτή αξία θα μπορούσε έτσι να αναπαρασταθεί κανονικά στο παραγωγικό κύκλωμα του κεφαλαίου, τόσο στο σημείο της καθεαυτής παραγωγικής διαδικασίας (προστιθέμενο ως γνωσιακό στοιχείο στα «μέσα παραγωγής και την εργασία»), όσο και της μεταφοράς και διείσδυσής του στην αγορά (το «αυθόρμητο» marketing και προώθηση προϊόντων που διεξάγουν οι χρήστες των social media)⁵⁸.

58 Βρίσκουμε τέτοια σχήματα που εισάγουν στο κύκλωμα του κεφαλαίου τη συμβολική, γνωστική αξία που

Η παραγωγή προστιθέμενης συμβολικής υπεραξίας μας υποβάλλει την πρόταση ότι ο όρος «νέα μέσα επικοινωνίας» δεν αφορά μόνο νέα μέσα διασύνδεσης ατομικών επικοινωνιών είτε ακόμα και δημόσιων επικοινωνιακών μηνυμάτων, αλλά αφορά τη δημιουργία νέων μέσων παραγωγής⁵⁹. Τα νέα μέσα επικοινωνίας οφείλουν από αυτή τη σκοπιά να εμφανιστούν ως νέα μέσα παραγωγής εντός των οποίων το *μήνυμα επικοινωνίας συνδέει την αυτονομία του με την αυτονομία που έχει η συσσώρευση αξίας*. Ενώ επομένως έχουμε ρήξη με την παραδοσιακή καπιταλιστική εικόνα των μεγάλων μονοπωλιακών επιχειρήσεων και κατακερματισμό των φορέων συσσώρευσης υπεραξίας, η λειτουργία της συσσώρευσης και της κυριαρχικής συνέπειας η οποία αυτή έχει στην κοινωνική δόμηση των νεωτερικών κοινωνιών, όχι μόνο δεν αναστέλλεται, αλλά αναλαμβάνει πλέον μία διαπεραστική διάσταση που αφορά την ίδια τη διαχείριση του χρόνου και της προσοχής, του νοήματος εντέλει των κοινωνικών σχέσεων υπό τις οποίες πραγματοποιείται η συσσώρευση. Όπως είδαμε εξάλλου η οικονομία της προσοχής και του χρόνου ως ορίζουσα τους κοινωνικούς πόρους των νέων μέσων, λειτουργεί με μία αντίστοιχη λογική με αυτή της συσσώρευσης.

Τα στοιχεία αυτά μας επιτρέπουν να μιλήσουμε για το *δομικό ρόλο* που συνεχίζουν να παίζουν στον επικοινωνιακό καπιταλισμό οι ανισότητες και η εκμετάλλευση. Θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για τις ψηφιακές ανισότητες που συνεχίζουν να υφίστανται και σχετίζονται πολλές φορές με αυτό που αποκαλείται «ψηφιακό χάσμα» μεταξύ των ανεπτυγμένων κοινωνιών και κοινωνιών που βρίσκονται σε μη ανεπτυγμένες περιοχές παρέχοντας μειωμένη πρόσβαση στην παγκόσμια μεσόσφαιρα (Λέανδρος 2000: 152-171). Εδώ όμως θα παρατηρούσαμε ότι τα τελευταία ειδικά χρόνια τόσο με τη μείωση του κόστους για την παραγωγή φτηνών μέσων (smartphones κλπ.) όσο και με τη μείωση του κόστους συνδεσιμότητας, ένα μεγάλος μέρος αυτής της ανισότητας έχει μειωθεί εντάσσοντας τεράστια τμήματα πληθυσμού και από τις λεγόμενες τρίτες χώρες στον παγκόσμιο ιστό. Συμβάλλοντας με αυτόν τον τρόπο όμως στη δυναμική του και τη συσσώρευσή του, *αναπτύσσοντας την αναστοχαστικότητα της αυτονομίας του παγκόσμιου ιστού ως παραγωγή αξίας*.

παράγεται στα νέα μέσα, σε Fuchs 2012: 143-147 και Fuchs 2016: 9, 51.

59 Η θεώρηση των μέσων επικοινωνίας ως μέσων παραγωγής αποτέλεσε αντικείμενο εκτεταμένης εξέτασης από τον R. Williams σε σχετικό άρθρο από το 1978, το βρίσκουμε σε Williams 2005.

Άρα εδώ μπορούμε να μιλήσουμε για έναν δεύτερο τύπο πιο σύνθετης ανισότητας που έχει να κάνει όχι τόσο με την ανισότητα που αποκλείει, δηλαδή με τον αποκλεισμό σωμάτων ως μη αναγνωρισμένων έξω από το σύστημα επικοινωνίας, όπως ισχυρίζονται ορισμένες κριτικές κοινωνικές θεωρίες σήμερα. Στη λογική αυτή του αποκλεισμού σωμάτων στο περιβάλλον του επικοινωνιακού κοινωνικού συστήματος είχε προσχωρήσει άλλωστε προς το τέλος της ζωής του ο Λούμαν. Μη μπορώντας ή μη θέλοντας ακριβώς να δει την εγγενή κυριαρχικότητα που μπορεί να υπάρχει στο επικοινωνιακό κοινωνικό σύστημα, κατέφυγε στην παράπλευρη επανεισαγωγή της κυριαρχικότητας ως αποκλεισμό σωμάτων στο περιβάλλον του συστήματος, σωμάτων αδύναμων να συμμετάσχουν σε οποιαδήποτε συστημική μορφή επικοινωνιακού ενεργήματος, παρά μόνο για τη σωματική επιβίωση⁶⁰. Όπως είδαμε από τον πρόλογο ήδη αυτού του κειμένου, το μοτίβο της «αποκλεισμένης σωματικότητας» διαπερνά με πολύ πιο παιδαριώδη τρόπο τις σύγχρονες κριτικές κοινωνικές θεωρίες, καθιστώντας τον αποκλεισμό του σώματος στα σύνορα του κοινωνικού συστήματος ως τον θεμελιώδη λίθο της κοινωνικής κυριαρχικότητας μη μπορώντας να δουν όχι τον αποκλεισμό, αλλά την ένταξη ως εκδοχή της κοινωνικής κυριαρχικότητας. Αυτό που θα απασχολήσει την οπτική μας επομένως είναι η άνιση ένταξη των υποκειμενικοτήτων στο δίκτυο παραγωγής επικοινωνιακής αξίας.

Κυριαρχικότητα της παραγωγής υποκειμενικοτήτων στον ψηφιακό καπιταλισμό

Η κυριαρχικότητα ως ένταξη μας οδηγεί στη διερεύνηση της λογικής των νέων μέσων παραγωγής ως παραγωγής υποκειμενικότητας στον σύγχρονο καπιταλισμό. Αναφέραμε ήδη ότι από την εποχή της δυναμικής ανάδυσης της ψηφιοποιημένης μορφής του καπιταλισμού τη δεκαετία του '90 και την ανατίμηση του επικοινωνιακού στοιχείου εντός του (δηλαδή της μεταφοράς γνώσης και πληροφορίας), εμφανίστηκε ως συνέπεια αφενός ο κατακερματισμός της παραδοσιακής εικόνας της μεγάλης μονοπωλιακής επιχείρησης, αφετέρου η γενίκευση ενός πεδίου εξωτερίκευσης οργανωσιακά και γεωγραφικά (externalization/outsourcing) λειτουργιών των επιχειρήσεων, το οποίο έχει να

⁶⁰ Βλ. Luhmann 2013: 16-26. Σε σημαντικό βαθμό αυτή η στροφή προς την αποκλεισμένη σωματικότητα σε πλευρές του τελευταίου έργου του Λούμαν, οφείλεται σε προσωπική του εμπειρία από την επίσκεψή του στις φαβέλες της Βραζιλίας. Αυτό ίσως που δεν μπόρεσε να δει ο Λούμαν στις Φαβέλες είναι ο τρόπος που αυτές εντάσσονται στον επικοινωνιακό καπιταλισμό και όχι πως συγκροτούνται σε νησίδες «αποκλεισμένων σωμάτων».

κάνει με τη γενίκευση του μοντέλου του ανταγωνισμού της αγοράς. Πρόκειται επομένως για διαδικασία εξωτερίκευσης που γίνεται σε ένα περιβάλλον εντατικού ανταγωνισμού πολλών μικρών επιχειρήσεων και την ανάδυση της συνεχούς κινητικότητας στο εσωτερικό των μεγάλων επιχειρηματικών σχημάτων.

Αυτός ο μετασχηματισμός συσχετίστηκε και με την αλλαγή του λόγου επικοινωνίας των μάντζερς στο εσωτερικό των επιχειρήσεων συνδυάζοντας την εισαγωγή των ψηφιακών μέσων στην οικονομική παραγωγή με τη λογική της *συνεχούς κινητικότητας*, ευελιξίας και νοηματικής εμπλοκής της υποκειμενικότητας του εργαζόμενου στο εσωτερικό της επιχείρησης (Boltanski & Chiapello 1999: 93κε.). Με άλλα λόγια ενώ η κλασική καπιταλιστική επιχείρηση απλά αποζητούσε από τον εργαζόμενο να δεσμεύει ένα μέρος του χρόνου του στην εργασία, η καπιταλιστική επιχείρηση του επικοινωνιακού καπιταλισμού μπορεί μεν να ενδιαφέρεται για πιο ευέλικτα ωράρια και μειωμένο χρόνο εργασίας, απαιτεί δε ως προς τον *άρρητο χρόνο εργασίας* που εμπλέκει τη νοηματική εμπλοκή του *συνόλου της υποκειμενικότητας* των εργαζομένων εισερχόμενη σε μία πολυμέρεια ενδιαφερόντων και σχεδίων. Επιδιώκει άρα την δημιουργία μιας αφήγησης που παράγει τους εργαζόμενους ως υποκειμενικότητες στη σύζευξή τους με την επιχείρηση (Salmon 2008: κεφ. 4).

Η αφήγηση όμως ενώ απαιτεί την αφοσίωση ως μέρος της παραγωγή της υποκειμενικότητας του εργαζόμενου δεν είναι μία μονόδρομη αφήγηση αφοσίωσης. Αντιθέτως παράγει ένα συνεχές *double bind* (αμφισημία) για τον εργαζόμενο, μεταξύ της αφήγησης μίας συνεκτικής υποκειμενικότητας αφιερωμένης στην επιχείρηση και μιας αφήγησης που έχει να κάνει με τη συνεχή ευελιξία, τη συνεχή δυνατότητα αλλαγής θέσεων εργασίας, που αντιστοιχεί στη λογική του *insurgent capitalism*, λειτουργώντας με τη λογική που εγχαράσσει τη μόνιμη ευελιξία, τη δημιουργία ενός υποκειμένου συνεχώς «υπό κατάρτιση», όπου καμία αφήγηση κύκλου ζωής δεν μπορεί να συναντήσει έναν σταθερό επαγγελματικό κύκλο ζωής, με τις συνεχείς αλλαγές επαγγελματικών θέσεων να γίνονται καπιταλιστική πολιτιστική επιταγή (Sennet 2008).

Το υποκείμενο του επικοινωνιακού καπιταλισμού καλείται να πραγματοποιήσει όχι πλέον, όπως έλεγε η κλασική μαρξιστική ανάγνωση, τη συνείδησή του σε σχέση με το προϊόν που παράγει και τις κοινωνικές σχέσεις που απαιτεί αυτή η παραγωγή, αλλά καλείται πλέον να *πραγματοποιήσει τον ίδιο του τον εαυτό*, εννοώντας εδώ την ίδια του την

υλική εμφάνιση ως *πόρο κατάκτησης* μιας θέσης σε μία επιφάνεια συνεχούς ανταγωνισμού. Μια *πραγμοποίηση* που καλείται να εντάξει ταυτόχρονα στην εικόνα της τη συνεχή αφοσιωσιμότητα και ετοιμότητα ως προς τις απαιτήσεις της νέας καπιταλιστικής εργασίας και ταυτόχρονα τη συνεχή ευελιξία και «καταρτισιμότητα», ως όρο κίνησης στην ανταγωνιστική επιφάνεια. Εδώ συναντάμε επομένως ένα ζήτημα που είχαμε αφήσει ανοιχτό στη συζήτηση του θεωρητικού πλαισίου: Οι φαντασιακές εικόνες που δημιουργεί το υποκείμενο για τον εαυτό του, δεν είναι ένα αντιτιθέμενο στο συμβολικό, αφού είναι οι ίδιες φορείς ιδιοτήτων περαιτέρω διεύρυνσης της συσσώρευσης της αξίας. Γι' αυτό μία «καθαρή» θεωρία του συμβολικού δικτύου επικοινωνίας ως συμβολικής μηχανής δεν θα αρκούσε για να φανερώσει τον τρόπο λειτουργίας της κυρίαρχης σημαντικής του επικοινωνιακού καπιταλισμού. Αντιθέτως η ίδια η υλικότητα αυτών των φαντασιακών εικόνων *χρησιμοποιείται ως σήμα*. Ο επικοινωνιακός καπιταλισμός κατά τη διαδικασία αξιοποίησης των επικοινωνιακών ενεργημάτων των χρηστών *αναμεταφράζει* τις εικόνες που αυτοπαρουσιάζουν τα υποκείμενα στο συμβολικό δίκτυο της ψηφιακά παραγόμενης αξίας. Η νοηματική αφήγηση που συμπυκνώνεται στις εικόνες είναι το ίδιο ένα υλικό σήμα του συμβολικού δικτύου διευρυμένης αναπαραγωγής του επικοινωνιακού καπιταλισμού.

2. Αποτελεσματικότητα της επικοινωνιακής προσαρμογής και νομιμοποίηση: Το πολιτικό σύστημα απέναντι στην αυτόνομη επικοινωνία.

Η ανάλυση του προηγούμενου κεφαλαίου κατέδειξε ότι η αυξανόμενη τεχνικοποίηση των μέσων του οικονομικού συστήματος, που εντείνει την αυτόνομη επικοινωνιακή διαμεσολάβηση στο εσωτερικό του και ωθεί τη δομοποιητική του λειτουργία, δεν είναι σε καμία περίπτωση κυριαρχικά ουδέτερη. Σκοπός του υποκεφαλαίου αυτού είναι η περαιτέρω διερεύνηση των κυριαρχικών διαμεσολαβήσεων όπως αυτές επιδρούν στο κοινωνικό σύστημα επικοινωνίας, που καλείται να τις νομιμοποιήσει εν αναφορά με τα υποκείμενα, δηλαδή στο πολιτικό σύστημα εντός του οποίου τα άτομα λογίζονται/και επικοινωνούν εδώ ως πολίτες, εντός μίας “κοινωνίας πολιτών”. Σε ένα πρώτο επίπεδο που αφορά την *κοινωνιολογική διάσταση* της κυριαρχικότητας της επικοινωνίας στο πολιτικό σύστημα θα διαπιστώσουμε πως η αντικειμενική αυτονομία των επικοινωνιακών μέσων συστημικής άρθρωσης της κοινωνικής ζωής, επιδρά στην κυριαρχική δόμηση των κωδικευμένων νοημάτων επικοινωνίας στον πολιτικό χώρο. Πρόκειται, όπως θα διαπιστώσουμε στο δεύτερο επίπεδο, που αφορά την *κυρίως συστημική διάσταση*, για τον επικοινωνιακό χώρο ενός κοινωνικού συστήματος (του πολιτικού) που η νοηματική κωδίκευση απαιτεί την παραγωγή υποκειμενικότητας με αυξημένες αξιώσεις ελευθερίας και ηθικής ορθολογικότητας. Αντιπαραθέτει / κωδικεύει έννοιες υψηλής ηθικής-κανονιστικής φόρτισης όπως “υπευθυνότητα”/ “ανευθυνότητα”, “συμμετοχή”/ “αδιαφορία” “ορθολογική συζήτηση”/ “βία”, συναρθρώνοντάς τις με την δυνατότητα αποτελεσματικής προσαρμογής της αυτοποίησης του πολιτικού συστήματος σε σχέση με κοινωνικά συστήματα ταχύτερης χρονικότητας και αποτελεσματικότητας, όπως κυρίως το οικονομικό (ζητήματα που θέτουμε σε δεύτερο επίπεδο).

Ο ίδιος ο πυρηνικός θεσμός του πολιτικού συστήματος, το νεωτερικό κράτος, βρίσκεται μπροστά στην καθαρή εκδήλωση της αντίφασης που εγείρουν τα νέα μέσα επικοινωνίας στο πολιτικό σύστημα, της αντίφασης της ταυτόχρονης λειτουργίας της *νομιμοποίησης* στους πολίτες και της *αποτελεσματικότητας* στις δυναμικές προσαρμοστικές απαιτήσεις που θέτουν τα άλλα, περισσότερα δυναμικά ως προς την αυτοποίηση τους, συστήματα. Από τη μία μεριά το κράτος ως συνεκτική ισχύς εμφανίζεται να κινδυνεύει από τον πληθωρισμό επικοινωνιακών ενεργημάτων που επιτρέπουν τα νέα μέσα. Το κράτος

φαίνεται να κινδυνεύει να υπερφορτωθεί με περιττά δεδομένα ή να “χάσει δεδομένα” στην παγκόσμια ροή των bits⁶¹. Από τις συνεχείς χρηματοπιστωτικές συναλλαγές και τον δύσκολα φορολογήσιμο χαρακτήρα τους μέχρι τις κυβερνοεπιθέσεις, ένα σημαντικό μέρος αυτής της ροής διαφεύγει της κρατικής εποπτείας. Το κράτος εμφανίζεται να κυνηγάει τη ροή της παγκόσμιας επικοινωνίας προσπαθώντας συνεχώς να την ρυθμίσει αλλά και να συμμετάσχει στη διευκόλυνσή της μέσω περισσότερο της ρυθμιστικής εποπτείας της παρά της ίδιας της κατασκευής των τεχνικών υποδομών των δικτύων (οι οποίες υποδομές όλο και περισσότερο γίνονται μέρος του κύκλου του ιδιωτικού κεφαλαίου, καλωδίαση κλπ.). Αυτή η εικόνα ήδη μας υποβάλλει εδώ την έννοια συστημάτων (κατεξοχήν το οικονομικό) που αυτοποιοούνται με πολύ μεγαλύτερη πλαστικότητα από το πολιτικό σύστημα εντός της ροής επικοινωνίας -το κράτος συνεχίζει να διατηρεί σ' αυτή την περίπτωση την ισχύ στο βαθμό που μπορεί να διασφαλίσει «την τεχνική και νομική υποδομή της παγκοσμιοποίησης» (Σάσεν 2009: 115).

Από την άλλη μεριά η ίδια η παραδοσιακή εποπτική/επιτηρητική λειτουργία του κράτους πάνω στην κοινωνική επικοινωνία φαίνεται να διευρύνεται από τα νέα μέσα. Αυτή άλλωστε είναι και η διαδεδομένη στη δημόσια συζήτηση ερμηνεία για τους κινδύνους αυξημένης επιτήρησης των πολιτών που επιφυλάσσουν οι δυνατότητες των νέων ψηφιακών συστημάτων επικοινωνίας⁶². Συνήθως δε αυτή η κοινωνιολογική παράσταση της επιτηρητικότητας του τεχνολογικού κράτους αφορά τη σύνδεσή της με ένα εθνικό κράτος αυξημένης παγκόσμιας ισχύος (την Κίνα ή τις ΗΠΑ). Οι κοινωνιολογικές αυτές παραστάσεις για τη σχέση του κράτους και ευρύτερα του πολιτικού συστήματος με τα ψηφιακά μέσα επικοινωνίας δεν υπολείπονται ασφαλώς εμπειρικών ερεισμάτων, όντας αντικείμενο εκτεταμένων κοινωνιολογικών μελετών που διερευνούν τόσο τις αδυναμίες του κράτους όσο και τις νέες επιτηρητικές του δυνατότητες. Προοπτική που μετά τις αποκαλύψεις των τελευταίων ετών για τις μαζικές παρακολουθήσεις από την NSA και τη μαρτυρία Snowden ασφαλώς αναβαθμίζεται ως πεδίο μελέτης⁶³. Σκοπός μας όμως εδώ δεν είναι πρωτίστως να μείνουμε σε μία μόνο κοινωνιολογική οπτική απέναντι στη σχέση του

61 Στοιχείο που για τη σύγχρονη μελέτη της πολιτικής επιστήμης θεωρείται πλέον μία σταθερή πρόκληση των σύγχρονων κρατών, βλ. Aronson 2007.

62 Για μία σύνοψη αυτών των ανησυχιών βλ. το τελευταίο βιβλίο του Ιγνάσιο Ραμονέ (Ραμονέ 2017).

63 Η οποία θα έπρεπε να προσθέσουμε ότι πρέπει να κατανοηθεί εντός της πολύχρονης ιστορικής διαδρομής εξέλιξης των τεχνολογιών επιτήρησης, βλ. Lyon 2014.

κράτους με τα νέα μέσα επικοινωνίας, αλλά να κατανοήσουμε την ίδια αυτή τη σχέση ως *ενδογενή* στη μορφή αυτονόμησης της επικοινωνίας και των κυριαρχικών συνεπειών στο σύγχρονο κοινωνικό σύστημα. Υιοθετούμε λοιπόν μία οπτική που εισάγει το συστημικο-θεωρητικό στοιχείο βλέποντας την υποδοχή των νέων μέσων από το πολιτικό σύστημα ως μέρος *συστημικών απαιτήσεων νομιμοποιητικής προσαρμογής σε επικοινωνιακά πιο γρήγορα και αποτελεσματικά συγκροτημένα συστήματα.*

Κοινωνιολογική Διάσταση

Η Γέννηση της έννοιας της κοινωνίας πολιτών και η σταδιακή «ουδετεροποίηση» της

Αναφερόμενοι στην ύπαρξη των κυριαρχικών διαμεσολαβήσεων που τα μέσα επικοινωνίας επιτελούν εντός του πολιτικού συστήματος θα πρέπει καταρχάς να διερευνηθεί η συγκρότηση και η εσωτερική εξέλιξη της εννοιολόγησης του κατεξοχόν επικοινωνιακού “δέκτη” του πολιτικού συστήματος, της κοινωνίας πολιτών. Δεν μπορούμε, παρά να σταθούμε καταρχάς στο πώς διαμορφώθηκε η σύγχρονη *ουδετεροποιημένη* έννοια της κοινωνίας πολιτών, και ποια πορεία μεσολάβησε μέχρι αυτή τη διαμόρφωση. Αξίζει να σημειώσουμε ότι λέγοντας *ουδετεροποιημένη* εννοούμε την αντίληψη που έχει επικρατήσει κυρίως από τη δεκαετία του 1980 και μετά, ότι η κοινωνία πολιτών αναδεικνύεται ως αυτός ο χώρος ο οποίος είναι *από-ιδεολογικοποιημένος, από-πολιτικοποιημένος, και ταυτόχρονα από-οικονομικοποιημένος*⁶⁴. Δεν αποτελεί χώρο έκφρασης επίσημων πολιτικών φορέων, π.χ. κομμάτων, αλλά ταυτόχρονα είναι και ένας χώρος ελεύθερος από τη διαμεσολάβηση των μεγάλων κεφαλαιοκρατικών επιχειρήσεων και του οικονομικού ατομικισμού.

Η αρχική εμφάνιση της έννοιας κοινωνίας πολιτών στην κοινωνική θεωρία δεν βρισκόταν καθόλου όμως κοντά σε αυτή την κατεύθυνση. Η έννοια της κοινωνίας πολιτών ήταν εννοιακά δεμένη με την έννοια της *αστικής κοινωνίας*, της κοινωνίας των διαμεσολαβούμενων από το οικονομικό συμφέρον αστών. Στον πρώτο που θεματοποίησε συστηματικά αυτόν τον χώρο και τον συνέδεσε με τον νεωτερικό χωρισμό κράτους και κοινωνίας, στον Χέγκελ, η έννοια αυτή ονομάστηκε με πολύ ενδιαφέρον τρόπο ως *buergerliche Gesellschaft* (αστική κοινωνία πολιτών), ως *αστική και ταυτόχρονα κοινωνία των πολιτών*. Ο Χέγκελ με αυτόν τον τρόπο ήθελε να δείξει ότι αφενός βέβαια η κοινωνία

---

64 Βλ. Cohen J.-Arato A. 1994

πολιτών αποτελεί έναν ελεύθερο χώρο έκφρασης των ατόμων, αλλά αυτός ο ελεύθερος χώρος υπάρχει αφετέρου επειδή ακριβώς ρητά θεματοποιούνται στο εσωτερικό του οι *διαμεσολαβήσεις της αγοράς*, αλλά και οι *εξουσιαστικές προϋποθέσεις του κράτους* ως απαραίτητων θεσμικών όρων και όχι επειδή υποτίθεται ότι η κοινωνία πολιτών είναι ελεύθερη από αυτούς τους όρους. Στον Χέγκελ λοιπόν η αστική κοινωνία πολιτών είναι ένας χώρος μεγάλων αντιφάσεων και συγκρούσεων, χαρακτηριστικών της καπιταλιστικής νεωτερικότητας. Αυτό το συγκρουσιακό στοιχείο της αστικής κοινωνίας πολιτών θα γίνει με ακόμα πιο έντονο τρόπο σαφές στην περίπτωση του Μαρξ, όπου πλέον η αστική κοινωνία αφαιρεί από το εσωτερικό της σχεδόν πλήρως το στοιχείο της ύπαρξης των ελεύθερων πολιτών. Η έννοια της κοινωνίας πολιτών γίνεται περισσότερο μία *ιδεολογική βάση απόκρυψης της δομικής ανισότητας* που υπάρχει στον χώρο της παραγωγής. Άρα ο ρόλος της αστικής κοινωνίας πολιτών είναι πλέον η παρουσίαση των εξουσιαστικών σχέσεων της αγοράς ως ιδεολογικές σχέσεις « μεταξύ ίσων ». Η αστική κοινωνία για τον Μαρξ όχι μόνο δεν θα ήταν μία ουδετεροποιημένη ζώνη που θα βρισκόταν εκτός κεντρικής πολιτικής σύγκρουσης, αλλά αντιθέτως θα ήταν στο εσωτερικό της που θα γεννιόντουσαν τα βασικά υποκείμενα της πολιτικής σύγκρουσης, δηλαδή η αστική τάξη και το προλεταριάτο.

Η σταδιακή επικράτηση μιας τάσης αντι-ιδεολογισμού που αποδέχεται την ιδέα της τεχνικής ως τέλος των ιδεολογιών (à la Bell) και παράλληλα η έμφαση στην εν γένει κριτική των στοιχείων εξουσίας των θεσμών μέσα από μία ορισμένη πρόσληψη του έργου του Φουκώ, βοήθησε στην ανάδυση ενός ενδιάμεσου χώρου, ο οποίος θα παρουσιαζόταν κανονιστικά ως ελεύθερος τόσο από εξουσιαστικές όσο και από παραγωγιστικές-εργαλειακές διαμεσολαβήσεις. Η κριτική των θεωρητικών της κοινωνίας πολιτών στον παραγωγισμό του Μαρξ είναι εδώ ενδεικτική. Τα παραδείγματα πρωτίστως της Χάννα Άρεντ (σύμφωνα με την οποία ο χώρος της «εργασίας» δεν μπορεί να είναι χώρος δημιουργίας «ελεύθερης» πολιτικής⁶⁵) και εν συνεχεία οι αναπτύξεις του Χάμπερμας για την «παλαίωση του παραδείγματος της παραγωγής» είναι ίσως οι πλέον επιδραστικές περιπτώσεις (Habermas 1993:102-111).

⁶⁵ Για τη φθορά των όρων της ελεύθερης πολιτικής μέσα από την επικράτηση του μόχθου στο νεωτερικό κόσμο, και την τελική αποθέωσή του δια της αυτονομίας της εργασίας, βλ. Άρεντ 1986 : κεφ. III και IV

Η αποπολιτικοποίηση της κοινωνίας πολιτών στα πλαίσια αυτά, έχει να κάνει περισσότερο με μια απόρριψη παρέμβασης στην κεντρική πολιτική σκηνή και στις πολιτικές του κράτους *μέσα από τα κόμματα*. Απόρριψη η οποία συνοδεύεται από μία σχεδόν αποκλειστική επικέντρωση στα *κινήματα δικαιωμάτων* που δεν διεκδικούν τίποτα παραπάνω από την εκπλήρωση ακριβώς ενός αιτήματος δικαιώματος ατομικής εν τέλει έκφρασης και αναγνώρισης μίας πολιτισμικής κατά κύριο λόγο *ταυτότητας*.

Βασικός πυλώνας για την κριτική του πρωτείου της «εργαλειακότητας» της εργασίας και την εξαιτίας του αδυναμίας συγκρότησης ενός χώρου πολιτικής ελευθερίας ήταν ακριβώς όπως το αναφέραμε ήδη το έργο της Χάννα Άρεντ. Στην *Ανθρώπινη Κατάσταση*, το στοιχείο μίας πολιτικής αυθορμησίας ελεύθερης από οικονομικούς-εργασιακούς προσδιορισμούς αναδεικνύεται με έμφαση, παραπέμποντας σε μία έννοια καθαρής πολιτικής έκφρασης που βρίσκουμε αντίστοιχα στην Αρχαία Ελλάδα. Την κριτική ακριβώς της Άρεντ παρέλαβε ο Χάμπερμας προσπαθώντας να συνδέσει την έννοια της κοινωνίας πολιτών ως του χώρου της ελεύθερης πολιτικής έκφρασης των ατόμων με την έννοια του βιωμένου κόσμου, όπου ακριβώς ο τρόπος κατασκευής της έννοιας του βιωμένου αυτού χώρου, προσπαθούσε να απομονώσει τις συστημικές διαμεσολαβήσεις του χρήματος και της εξουσίας⁶⁶. Αποσκοπούσε άρα τελικά στην παρουσίασή του ως ενός «κόσμου» ελεύθερου από οικονομικές και πολιτικές/κρατικές διαμεσολαβήσεις.

Η κοινωνία πολιτών ως η θεσμική θα λέγαμε έκφραση του βιωμένου κόσμου αποτελούσε ακριβώς τον χώρο αυτό όπου θα αναδεικνύονταν ο ελεύθερος διάλογος, για τη διαμόρφωση της ορθολογικότητας της δημοκρατίας, αλλά και την ατομική αυτοπραγμάτωση μέσα από ό,τι ο Χάμπερμας ονομάζει έλλογο δυναμικό της επικοινωνίας. Ιδανικό που θα οδηγούσε στη διαμόρφωση ενός χώρου επικράτησης του πλέον δημοκρατικού και κανονιστικά ορθολογικού επιχειρήματος, ως χαρακτηριστικό τρόπο διαμόρφωσης της κανονιστικότητας στις σύγχρονες ελεύθερες κοινωνίες. Όπως θα δούμε αυτό δεν ήταν εντέλει παρά ουτοπική κανονιστική προσδοκία. Η ανάδειξη των εξουσιαστικών διαμεσολαβήσεων της «ελεύθερης συνεννόησης» της κοινωνίας πολιτών, εμπλέκει με σαφή τρόπο την κυριαρχικότητα της αυτονομίας των μέσων επικοινωνίας και

---

66 Βλ. Χάμπερμας 1996:211-216. Βέβαια και ο ίδιος ο Χάμπερμας παραδέχεται σε άλλο σημείο ότι χωρίς τη δυνατότητα παρέμβασης στον πυρήνα των προγραμμάτων του κράτους, οι συνέπειες μίας τέτοιας δικαιωματικής πολιτικής κινητοποίησης στο χώρο της κοινωνίας πολιτών παραμένουν χωρίς ιδιαίτερη ισχύ, Χάμπερμας 1996: 492.

τη δομική σύζευξή τους με μία νομιμοποιητική λειτουργία του πολιτικού συστήματος, που μάλλον δεν παραπέμπει στο χώρο μίας επικοινωνιακά ουδέτερης, ελεύθερης ανταλλαγής μίας διϋποκειμενικά συγκροτούμενης ορθολογικότητας.

Περνώντας στις συγκεκριμένες εξουσιαστικές διαμεσολαβήσεις, θα τις χωρίζαμε σε τρεις τύπους τέτοιων διαμεσολαβήσεων.

Οι μορφές των εξουσιαστικών διαμεσολαβήσεων

Οικονομικές εξουσιαστικές διαμεσολαβήσεις.

Οι οικονομικές εξουσιαστικές διαμεσολαβήσεις σε μεγάλο βαθμό προέρχονται από τον συντονισμό της ιδεολογικά ουδετεροποιημένης έννοιας της κοινωνίας πολιτών (η οποία αφαιρεί από το *ανήκειν* σε πολιτικές *ολότητες* και σε συλλογικά υποκείμενα με πολιτικά συμφέροντα) με την εξατομικευμένη έκφραση. Αυτό το στοιχείο είναι ακριβώς που συντονίζεται σε σημαντικό βαθμό με την έξαρση του ατομικισμού που παρατηρείται στις νεοφιλελεύθερες συνθήκες, και αυτό είναι το σημείο που βοήθησε ουσιωδώς στο να καταστεί θεμιτός ο λόγος της κοινωνίας πολιτών ως το *κανονιστικό πλαίσιο* που συμβαδίζει με την ελεύθερη λειτουργία της *αγοράς* (Bihr 2007: 199-208). Με αυτόν τον τρόπο όμως αποκρύβεται το γεγονός ότι στην κοινωνία πολιτών οι αυτόνομες αυθόρμητες εκφράσεις είναι υποκείμενες -πολλές φορές με έναν αυθόρμητο τρόπο- στη *συμβολική οργάνωση που επιτελεί το κεφάλαιο και η αγορά*, δηλαδή στην παρουσίαση της κοινωνίας πολιτών ως ενός χώρου ατομικοποιημένων ελεύθερα-εκφραζόμενων υποκειμένων που δεν συνδέουν τη δράση τους με μια ευρύτερη ιδεολογική θέση. Η επικέντρωση στη φουκωική κριτική της εξουσιαστικότητας των θεσμών είχε ως αποτέλεσμα σε αυτό το πλαίσιο να παραμεληθεί η ανάγκη, ώστε η ελεύθερη δράση εντός της κοινωνίας πολιτών να πλαισιώνεται και να συνδέεται με συγκεκριμένες θεσμικές διεκδικήσεις (κοινωνικό κράτος/ πολιτική πλήρους απασχόλησης, τάση εξίσωσης της κατανομής του εισοδήματος κλπ.). Το άμεσο κοινωνικό-οικονομικό αποτέλεσμα είναι οι όποιες δυνατότητες διεκδίκησης της κοινωνίας πολιτών να αφορούν *συγκεκριμένα δικαιώματα*, πάντοτε απομονωμένους συγκεκριμένους αγώνες δικαιωμάτων.

Κρατικές θεσμικές εξουσιαστικές διαμεσολαβήσεις

Αυτό το είδος των εξουσιαστικών δομών έγινε αντικείμενο ισχυρής κριτικής, όμως το περιεχόμενο των κριτικών αυτών αποσύρθηκε σε σημαντικό βαθμό από τη σημασία που όφειλε να αποδίδει στις εναλλακτικές (κρατικές) θεσμικές διαμεσολαβήσεις που προτείνει: όπως το αίτημα που αναδείχθηκε τη δεκαετία του '70 ως αίτημα για λαϊκές/μαζικές μορφές επικοινωνίας πέραν των κυρίαρχων θεσμών. Κυρίως όμως το αίτημα για τη δημιουργία μίας δημοσιότητας που θα οργανωνόταν από τις ίδιες τις υποτελείς τάξεις-βλ. την προβληματική του O. Negt. Συνακόλουθα το αίτημα που αναδύθηκε από τη δεκαετία του '80 και μετά, κυρίως μέσα από τις διαμαρτυρίες στην Ανατολική Ευρώπη σχετικά με την καταπίεση της κοινωνίας από το κράτος (όπως το 1980 στην Πολωνία με το κίνημα της «Αλληλεγγύης» και κυρίως με την πρόσληψη από τα δυτικά μέσα), είχε ως αποτέλεσμα να υποτιμηθεί ο *ενδοφύης* βαθμός εξουσιαστικών ιδεολογιών που μπορούν να γεννηθούν *στο εσωτερικό της ίδιας της δραστηριότητας της κοινωνίας των πολιτών*. Θα μπορούσαμε να αναφέρουμε εδώ το παράδειγμα των κοινωνιών της Ανατολικής Ευρώπης, όπου μετά την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού αναδύθηκαν πολύ ισχυρές εξουσιαστικές ρατσιστικές και εθνικιστικές τάσεις, οι οποίες δεν προήλθαν απευθείας από τις επίσημες κρατικές δομές, έτσι όπως ήταν οργανωμένες στη σοσιαλιστική τους μορφή, αλλά αναδύθηκαν ως καταπιεσμένες «αντισυστημικές» τάσεις από την υποτιθέμενα από-ιδεολογικοποιημένη ελεύθερη δράση της κοινωνίας πολιτών. Το αποτέλεσμα είναι ότι σήμερα τέτοιου τύπου ιδεολογίες κυριαρχούν πολιτικά σε αυτές τις κοινωνίες της ανατολικής Ευρώπης (βλ. τις περιπτώσεις εθνικιστικά ηγεμονευόμενης δημοσιότητας που έχουν προκύψει σήμερα σε χώρες όπως η Ουγγαρία, η Πολωνία κλπ.).

Ένα δεύτερο σημείο άρρητης εισχώρησης της εξουσιαστικής διαμεσολάβησης που έχει ιδιαίτερη σημασία αναφορικά με τη σχέση της κοινωνίας πολιτών με την κρατική εξουσία, σχετίζεται με τον τρόπο με τον οποίο η ιδεολογία της ουδετερότητας της κοινωνίας πολιτών οδήγησε και σε μία παρουσίαση της δράσης του κράτους ως εξίσου *ουδέτερης δράσης*. Αυτό το αποτέλεσμα επισυνέβη μέσω της εν τέλει κυρίαρχησης του *τεχνοκρατικού λόγου* των «ειδικών» ως ενός από-ιδεολογικοποιημένου λόγου, ο οποίος προσεγγίζει εξατομικευμένα προβλήματα, όπως αυτά αναδύονται μέσα από τη συζήτηση και τα αιτήματα της κοινής γνώμης. Το αποτέλεσμα ήταν η εμφάνιση θεσμικών μορφών οργάνωσης οι οποίες, ενώ ήταν σαφέστατα κρατικά διαμεσολαβημένες, ενδύονταν τη

μορφή της άμεσης επιρροής της κοινωνίας πολιτών στις αποφάσεις του κράτους και της μη εξουσιαστικής ταυτότητας. Στην ουσία όμως ήταν, το επαναλαμβάνουμε, εκφράσεις πλήρως συντονισμένες με τη θεσμική έκφραση του κράτους στην *τεχνοκρατική* του μάλιστα διάσταση. Αναφερόμαστε κατεξοχήν στην περίπτωση των *Ανεξάρτητων Αρχών*, οι οποίες σε μεγάλο βαθμό έχουν προβληθεί ως ο σύνδεσμος μεταξύ της ελευθερίας της κοινωνίας πολιτών και της άμεσης εξατομικευμένης πρόσβασης του πολίτη σε ουδέτερους μηχανισμούς επίλυσης θεσμικών προβλημάτων. Με αυτόν τον τρόπο, εντείνεται τόσο η αφαίρεση από τις συλλογικές παραστάσεις και τις συλλογικές διαδικασίες, όπως ήδη αναφέρθηκε, όσο και η εν γένει παρουσίαση των πολιτικών προβλημάτων ως από-ϊδεολογικοποιημένων (για παράδειγμα η έννοια του Δημόσιου Χρέους εμφανίζεται ως μία αφηρημένη «ποσοτική έννοια», ενώ αντίθετα όπως έδειξε πρόσφατα και ο W. Streeck, χρησιμοποιείται συνήθως ως μέσο άσκησης ταξικής πολιτικής-Streeck 2014).

Μιντιακή εξουσιαστική διαμεσολάβηση

Τέλος όσον αφορά τις καθεαυτές μιντιακές διαμεσολαβήσεις, αφενός έχουμε σε ένα πιο αφηρημένο επίπεδο τα δύο βασικά συστημικά μέσα, τα οποία, χρησιμοποιώντας την ορολογία του Γ. Χάμπερμας, «αποικειοποιούν» τον βιωμένο κόσμο των υποκειμένων και της ελεύθερης διυποκειμενικής επικοινωνίας, η οποία μπορεί να γεννήσει την έλλογη κανονιστικότητα εντός της κοινωνίας πολιτών. Τα δύο αυτά εξουσιαστικά μέσα, τα *medium* της αυθορμησίας της κοινωνίας πολιτών, είναι όπως γνωρίζουμε η *εξουσία* και το *χρήμα* (τις διαστάσεις του οποίου ως αναστοχαστικού επικοινωνιακού μέσου αναλύσαμε ήδη). Όμως στο συγκεκριμένο πλαίσιο που αφορά το πολιτικό σύστημα, θα μας ενδιέφερε περισσότερο να επικεντρωθούμε και στην περισσότερο *ρητά μιντιακή* εξουσιαστική διαμεσολάβηση που εκπροσωπούν κυρίως οι μεγάλες οικονομικές ολοκληρώσεις που παρατηρούνται στον χώρο των ΜΜΕ, τα τελευταία 30 χρόνια⁶⁷. Μία τάση η οποία βέβαια βρίσκεται σε μία διαλεκτική αντίφασης και σύγκρουσης με τη *διάχυση της επικοινωνίας*

⁶⁷ Για τις ολοκληρώσεις αυτές που έλαβαν χώρα κυρίως κατά τις δεκαετίες του '80 και του '90 και ανέδειξαν διεθνή μιντιακά ολιγοπώλια, βλ. Prokop 1997: 389-394, 408-412, για μία ιστορική επισκόπηση της διαδικασίας συγκεντροποίησης στα ΜΜΕ, βλ. Σεραφετινίδου 1987:164 κε.. Ενώ η ίδια κίνηση προς την ολιγοπώληση της επιχειρηματικής δομής αγοράς και του διαδικτύου, με τεράστιες συγκεντρώσεις (κοντσέρν) να ολιγοπωλούν τόσο τις πλατφόρμες σερφαρίσματος στο διαδίκτυο (browsers) (πχ. Windows, Google), όσο και τις πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης (πχ. Facebook), όσο τέλος και τις εμπορευματικές υπηρεσίες (πχ. Amazon).

που μπορεί να επιτελέσει το διαδίκτυο. Η ολιγοπωλιακή συγκέντρωση του κεφαλαίου από τη σκοπιά της επιχειρηματικής δομής του κεφαλαίου δεν αναιρεί την έκκεντρη διάχυση του επικοινωνιακού συντονισμού σε μία πληθώρα ανταγωνιζόμενων ατομικότητων, που δεν συντονίζονται στη βάση μίας λογιστικής συγκέντρωσης κεφαλαίου από ορισμένα «κέντρα», αλλά στη βάση συγκρότησης κυρίαρχων επικοινωνιακών κωδικεύσεων σε σημαντικό βαθμό ανεξάρτητων από τις δυνατότητες συνειδητού σχεδιασμού των ολιγοπωλιακών εταιρικών συγκεντρώσεων.

Δεν θα πρέπει επομένως να υπερτιμήσουμε το βαθμό ανεξαρτησίας και σχεδιοποίησης των μεγάλων συγκεντρώσεων σε ένα επικοινωνιακό σύμπαν που δεν επιβάλλει την αυτονομία του και την κυριαρχικότητά του επειδή εκφράζει κάποιες «μεγάλες» επιχειρήσεις (στα παραδοσιακά ή τα διαδικτυακά μέσα), αλλά αντιθέτως επειδή μπορεί να επιβάλλει και σε αυτές τις επιχειρήσεις τη σημασιολογία ενός επικοινωνιακού κώδικα⁶⁸. Η επιτυχία των μεγάλων μιντιακών συγκεντρώσεων στο πεδίο του ανταγωνισμού ως προς την προσέλκυση των διαδραστικών ενεργημάτων των χρηστών κρίνεται επομένως από το ακόλουθο: το βαθμό στον οποίο αυτοί οι μεγάλοι πυλωροί έκφρασης της κοινής γνώμης των χρηστών, μπορούν να ενσταλάζουν και να οργανώνουν⁶⁹ εντός τους τις σημασίες των εκατομμυρίων ατομικών επικοινωνιακών ενεργημάτων, με βάση αυτό που ονομάσαμε ως *συμβολική του κεφαλαίου και της αγοράς*. Μία οργάνωση βέβαια που συναντά διαφορετικούς βαθμούς πρόσληψης και αντίστασης εκ μέρους των χρηστών (Κόρνερ 2001, Giraud 2015), και αυτό λόγω των διαφορετικών θεσμικών και ταξικών τους προσδιορισμών, δηλαδή εντέλει λόγω των διαφορετικών ευρύτερων κοινωνικών τους μεσοποιήσεων, μέσα στις οποίες και μόνο αποκτά δραστηριότητα η όποια αυτόνομη δυναμική των μέσων επικοινωνίας, παραδοσιακών και «νέων» (ένα στοιχείο στο οποίο θα επανέλθουμε στο τέλος).

Αυτό που τονίζεται πολλές φορές από τους οπαδούς της κοινωνίας πολιτών ως νέα πηγή δημοκρατικής κανονιστικότητας οφείλει να αποτελέσει αντικείμενο κριτικής ανάλυσης όχι μόνο ως διερεύνηση της «αποικιοποίησης» μιας κατά τα άλλα άμεσης

⁶⁸ Θα ήταν σωστό επομένως να μιλήσουμε για μία «σχετική ταξική αυτονομία των μέσων μαζικής επικοινωνίας», Σεραφετινίδου 1987: 429 κε.

⁶⁹ Η θεσμική έκφραση της διαδικασίας παίρνει το όνομα, στις σπουδές επικοινωνίας και δημοσιογραφίας, του agenda setting, βλ. Δεμερτζής 2002: 100κε. Είναι μία διαδικασία που αφορούσε καταρχάς κυρίως την επιδραστικότητα των τηλεοπτικών μέσων, όμως αρχίζει να αφορά σταδιακά και τον τρόπο οργάνωσης και επίδρασης και κεντρικών διαδικτυακών κόμβων.

δημοκρατικής έκφρασης, αλλά ακόμη πιο ουσιωδώς: κατά πόσο *εν τη γενέσει* της, αυτή η παρουσιαζόμενη ως άμεση δημοκρατική έκφραση είναι ήδη διαμεσολαβημένη από μιντιακές διαδικασίες, που έχουν να κάνουν με τον συντονισμό της συζήτησης προς μία ορισμένη συμβολική έκφραση και ακόμη περισσότερο με μία σημασιολογία του κεφαλαίου και της αγοράς. Το στοιχείο αυτό εισέρχεται με ιδιαίτερη έμφαση όσον αφορά την κατάδειξη της κυριαρχικότητας που προκύπτει από τα «νέα μέσα»: Εάν για μία παραδοσιακή κριτική περί της εγκαθίδρυσης μίας μαζικής κουλτούρας από τα μη διαδραστικά μαζικά μέσα, αρκούσε η ανάδειξη της εικόνας ενός παθητικού θεατή (που εντασσόταν σε μία «βιομηχανία της συνείδησης») με την ανάπτυξη της επικράτειας των διαδραστικών δικτυακών μέσων αυτό που θα πρέπει να αποτελέσει αντικείμενο εκτεταμένης μελέτης είναι ο τρόπος με τον οποίο η κουλτούρα του καπιταλισμού των δικτύων σχετίζει και εγκαθιδρύει τον εαυτό της στην *ενεργητική συμμετοχή και συναισθηματική εμπλοκή/έκθεση των χρηστών*. Δεν θα ήταν υπερβολή να μιλήσουμε για ένα κανονιστικό/ηθικό πρόταγμα που θα έθετε το «κοινοποιήστε, κοινοποιήστε!» (share, share!), σε ένα αντίστοιχο επίπεδο με το καπιταλιστικό πρόταγμα «συσσωρεύστε, συσσωρεύστε!» στο οποίο αναφέρεται ο Μαρξ.

Πολλές από τις εκφράσεις που αναπαράγονται από τη συζήτηση περί της κοινωνίας πολιτών, όπως καινοτομία, δημιουργικότητα, κλπ., λαμβάνουν το σημασιολογικό περιεχόμενό τους εντός αυτής της ενεργητικής συμμετοχής των χρηστών στη μιντιακή συμβολική που ήδη αναφέραμε. Το ζήτημα δεν είναι μόνο λοιπόν να δούμε τους ρητούς στόχους των μεγάλων μιντιακών ολοκληρώσεων που αποτελούν ένα αντικείμενο της παραδοσιακής κριτικής πολιτικής οικονομίας των ΜΜΕ, αλλά εν τέλει να προχωρήσουμε και όσον αφορά την επικοινωνιακή συγκρότηση του νοήματος εντός της κοινωνίας πολιτών. Το κύριο ζήτημά μας επομένως δεν μπορεί να εξαντλείται σε αυτή την πολιτική οικονομία των ΜΜΕ, αλλά να θέτει στο κέντρο της προβληματικής και τη διαμεσολάβηση της συμβολικής κυριαρχίας που επιτελούν αυτές οι μιντιακές εξουσιαστικές διαμεσολαβήσεις.

Ο περιορισμός των δυνατοτήτων της ριζοσπαστικής πολιτικής

Όσον αφορά το ζήτημα της κοινωνιολογικής συγκρότησης του πολιτικού συστήματος από τα μέσα επικοινωνίας, αποφασιστικής σημασίας είναι ο περιορισμός των δυνατοτήτων της ριζοσπαστικής πολιτικής που θα μπορούσε να προκαλέσει ρήξη στο δίκτυο επικοινωνιακής ροής μηνυμάτων “δημόσιου-κρατικού” χαρακτήρα. Ο περιορισμός αυτός είναι εγγενής, όπως υποστηρίζουμε, στην κυριαρχική αυτονομία των νέων μέσων, αφού αυτός επιδιώκει την αναγκαστική συμπερίληψη, στο παγκόσμιο δίκτυο επικοινωνίας, όλων των επικοινωνιακών ενεργημάτων (ακόμη και των αντισυστημικών), δεδομένου ότι όπως είδαμε σύμφωνα με το συμπεριληπτικό πρόσταγμα του επικοινωνιακού καπιταλισμού αυτό που μετράει είναι «η συνεισφορά». Στοιχείο που συνάπτεται με τη συγκρότηση της πολιτικής εντός της ουδετεροποιημένης ιδεολογικά ιστορικής προοπτικής που διαμορφώνεται από τη δεκαετία του '70. Ιστορική προοπτική που, όπως είδαμε, διαμεσολαβείται από την εντεινόμενη μιντιακή συγκρότηση του πολιτικού συστήματος και την ταυτόχρονη απομάκρυνση των αντικειμενικών κοινωνικών δυνάμεων του σύγχρονου καπιταλισμού από την προοπτική μίας “συστημικής επαναστατικής προοπτικής”, όπως αυτή εμφανίστηκε κατεξοχήν τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αι., επισημαίνοντας τη στροφή σε διεκδικήσεις δικαιωμάτων εξατομικευμένων ταυτοτήτων. Πρόκειται για διεκδικήσεις που μπορούν να κατανοηθούν ως εκφράσεις του ενιαίου μιντιακά διαμεσολαβημένου χώρου της κοινωνίας πολιτών. Από τη στιγμή που διαπιστώνουμε τις εκτεταμένες εξουσιαστικές διαμεσολαβήσεις στις οποίες υπόκειται η κοινωνία πολιτών θα δώσουμε απαντήσεις σε δύο σκέλη. Απέναντι σε αυτόν τον ιστορικό περιορισμό διακρίνονται, λοιπόν, μέχρι στιγμής δύο αντιδράσεις διατήρησης του επαναστατικού προτάγματος που θα μπορούσαν να νοηθούν και ως προτάγματα διακοπής/παρενόχλησης της μιντιακής ροής εντός του πολιτικού συστήματος, με εξαιρετικά περιορισμένες και εντάξιμες, όπως θα δούμε, δυνατότητες :

Αφενός στο πρώτο σκέλος θα λέγαμε ότι μια χειραφετητική πολιτική στο πλαίσιο της υπάρχουσας ιστορικής δομής της κοινωνίας πολιτών, θέλει να εμφανίζεται ως πρόταγμα της εν γένει λαϊκής συμμετοχής, αγκαλιάζοντας την ουδετεροποιημένη νοηματοδότηση που αποκρύπτει τις εξουσιαστικές διαμεσολαβήσεις. Μία τέτοια πολιτική, παρουσιάζεται εντός της κοινωνίας πολιτών ως κίνημα που η πολιτική και ιδεολογική

δέσμευσή του είναι η «άμεση συμμετοχή» (χωρίς αυτό να σημαίνει μία εμφάνιση ως κομματικά δεσμευμένο κίνημα). Η πολιτική επιδίωξη είναι να παρέμβει κριτικά και ανατρεπτικά στην ανάδειξη των εξουσιαστικών, ιδεολογικών, πολιτικών και οικονομικών διαμεσολαβήσεων της κοινωνίας υπέρ της κανονιστικής υπεράσπισης της δημοκρατικής συζήτησης και της αυθεντικά «πλουραλιστικής» και «αγωνιστικής» συζήτησης. Τέλος αναφέρεται ρητά στα δικαιώματα τα οποία παρέχονται μέσα από τη θεσμική προστασία του κράτους στην κοινωνία πολιτών ως αποτέλεσμα των πολύμορφων «αγώνων» δικαιωμάτων. Η μορφή αυτή δράσης χαρακτηρίζεται σε τελική ανάλυση από ένα έντονο στοιχείο πολιτικού ρομαντισμού ή και λαϊκισμού, αφού επιδιώκει την κατάδειξη εκείνων των στοιχείων που συνιστούν την αμεσοκρατική λαϊκή έκφραση ως ανεξάρτητη από τις κοινωνικές μεσοποιήσεις (πράγμα που σημαίνει εντέλει ανεξάρτητη και από τις ταξικές μεσοποιήσεις). Η αυθεντική μορφή αυτής της έκφρασης μπορεί να βρεθεί σε λαϊκές πρωτοβουλίες που ανατρέπουν τα υπάρχοντα θεσμικά όρια της κοινωνίας πολιτών (κατεξοχήν παράδειγμα είναι εδώ η πίστη στην αυθεντική αμεσοδημοκρατική έκφραση του λαϊκού στοιχείου που εντοπίζεται «καθαρά», πέραν των διαμεσολαβήσεων του, στα κινήματα όπως αυτά των “πλατειών” στην Ελλάδα και την Ισπανία). Στις περιπτώσεις αυτές τα όρια του ριζοσπαστισμού της συγκεκριμένης πολιτικής στάσης αναδεικνύονται είτε στην καλύτερη περίπτωση όταν υπογραμμίζεται ο ρομαντικός χαρακτήρας τους, που περιορίζεται σε τοπικές πρωτοβουλίες ελευθερίας χαμηλής ή και μηδενικής μιντιακής ισχύος και ακόμη χειρότερα όταν μορφές πολιτικής κεφαλαιοποίησης αμεσοδημοκρατικών προταγμάτων και αγώνων γίνονται το μιντιακό όχημα για θεσμοποιημένες ομάδες που επιδιώκουν να κατακτήσουν και να διαχειριστούν την κεντρική εξουσία.

Το δεύτερο σκέλος μιας χειραφετητικής δράσης στο πλαίσιο της παρούσας δομής της κοινωνίας των πολιτών, θα ήταν η ανάδειξη των αντιφάσεων, των πολλαπλών αντιτιθέμενων όψεων και των κενών της επικοινωνιακής διαπέρασης του συστήματος που αναδεικνύονται με στιγμιαίες/ τοπικές ακτιβιστικές πράξεις πρόκλησης και εσωτερικής υπονόμησης της διαπέρασης αυτής (hacking, trolling, open source λογισμικά/πλατφόρμες, μορφές ακτιβισμού κατά συγκεκριμένων προσώπων, “πρωτοποριακά” κείμενα στο διαδίκτυο που σχετίζονται με μορφές αντισυστημικής ήπιας

τρομοκρατικής δράσης⁷⁰, αλλά και η «σιωπή» όσων απέχουν από το να είναι χρήστες κλπ.). Μία πολιτική επιλογή που μοιάζει να ακολουθεί τη λογική της “πρόκλησης” απέναντι στην κυρίαρχη επικοινωνιακή διαμεσολάβηση, και της διαστρέβλωσης του μηνύματός της, μία λογική που ήδη αναδείχθηκε από ριζοσπάστες στοχαστές την επαύριο των κινημάτων της δεκαετίας του '60⁷¹. Και πάλι όμως αυτές οι πολιτικές πράξεις υπονόμησης έχουν πολύ συγκεκριμένα όρια: Ενώ στους φορείς αυτών των πολιτικών στάσεων υποβόσκει μία επιθυμία εσωτερικής υπονόμησης των έντονων τάσεων εξατομίκευσης των παραστάσεων της επικοινωνίας (και γι’ αυτό επιδιώκουν, παρά τη μικρή κλίμακα των ενεργειών τους, να λάβουν αυτές όσο το δυνατόν μεγαλύτερη δημοσιότητα), οι ακτιβιστικές ενέργειές του είναι εξίσου εξαιρετικά εξατομικευμένες. Δεν αγγίζουν παρά “οριακές” πλευρές του όγκου επικοινωνίας και της εμφανιζόμενης ουδετερότητας του λόγου περί της κοινωνίας πολιτών στον σύγχρονο νεοφιλελεύθερο καπιταλισμό. Σ’ αυτό το σκηνικό εμφανίζονται περισσότερο ως δημιουργία «παρασίτων». Από θεσμική πλευρά δείχνει να είναι μία πολύ εύκολα “εντάξιμη” στο κράτος πολιτική στάση, όπως δείχνουν οι πολλές ιστορίες φορέων ενοχλητικών “θορύβων” στην κυρίαρχη πολιτική επικοινωνία, οι οποίοι τελικά κατέληξαν οι ίδιοι υπάλληλοι του κράτους και των μηχανισμών του (νεαροί hackers που τελικά προσλαμβάνονται στο FBI κλπ.). Το κυριότερο όμως στοιχείο αυτής της στάσης που την καθιστά εξαιρετικά αδύναμη από συστημικο-θεωρητική πλευρά βρίσκεται στη θεμελιώδη για κοινωνική συστημική θεωρία πρόταση ότι *και η διακοπή ή επιδίωξη αποτυχίας μίας επικοινωνίας είναι και η ίδια ένα επικοινωνιακό ενέργημα που χρησιμοποιεί τον κώδικα, είναι η συνέχιση της επικοινωνίας ούτε καν με “άλλα μέσα” (όπως θέλει ο σχετικός κοινός τόπος), αλλά με τα ίδια.*

⁷⁰ Βλ. τα κείμενα που είδαν το φως της δημοσιότητας όπως το «Μανιφέστο των Χάκερ» και το «Η εξέγερση που έρχεται».

⁷¹ Βλ. Μπώντριγιάρ 1991, Ντεμπόρ 2000.

Συστημική Διάσταση

Η απαίτηση προσαρμοστικής συστημοποίησης της πολιτικής μέσα από την ενσωμάτωση των τεχνητών μέσων

Η ενσωμάτωση των τεχνητών μέσων μαζικής επικοινωνίας στον τρόπο λειτουργίας του πολιτικού συστήματος, θεωρείται κατά κανόνα ως μία έκφραση «τεχνικοποίησης της πολιτικής». Θα άξιζε να σημειώσουμε αρχικά τη γενική συνέπεια για τον χαρακτήρα της πολιτικής, που υποκρύπτεται στην έκφραση “τεχνικοποίηση της πολιτικής” κυρίως ως προς τον περιορισμό των δυνατοτήτων υποκειμενικής παρέμβασης εντός της. Η τεχνικοποίηση της πολιτικής δεν αφορά μόνο τις διαδικασίες ενσωμάτωσης μέσων “μαζικής καθοδήγησης”, κάτι το οποίο επισυμβαίνει σε ένα δεύτερο επίπεδο και θα το δούμε σε λίγο, αλλά αφορά την ενσωμάτωση του εν γένει τεχνικού μέσου στις διαδικασίες λήψης, νομιμοποίησης και αποτελεσματικής εκτέλεσης μίας πολιτικής απόφασης. Μία οδός που χωρίς αμφιβολία περνάει καταρχάς μέσα από την ενσωμάτωση της τεχνικοποίησης του πολέμου, από αυτό το “οριακό” σημείο της πολιτικής που είναι ο πόλεμος. Η ενσωμάτωση τεχνικών μέσων στις διαδικασίες του πολέμου (διαδικασίες διαπραγματεύσεων και κήρυξης πολέμου, αλλά και στις ίδιες τις πολεμικές πράξεις) αφορά τη δυνατότητα “οικονομικοποίησης” της εκδήλωσης της δύναμης πυρός, δηλαδή *συμπύκνωσης της ισχύος σε περιορισμένη, “οικονομική” κλίμακα ενεργειών* και της με αυτόν τον τρόπο αύξησης της αποτελεσματικότητάς τους: μία και μόνο απειλή από μία πολεμική μηχανή που συμπυκνώνει μία τεράστια δύναμη πυρός αρκεί για να τερματίσει μία μακρόχρονη και σπάταλη διαδικασία είτε πολεμικών αντιπαραθέσεων είτε διαπραγματεύσεων (ας σκεφτούμε την περίπτωση της πυρηνικής βόμβας).

Στις συνθήκες του σύγχρονου πολύπλοκου καπιταλιστικού κοινωνικού συστήματος θα πρέπει να αναγνωριστεί αυτή η εγγύτητα μεταξύ της οικονομίας και της επέκτασης των τεχνικών μέσων, μία εγγύτητα που αποδίδει στο οικονομικό σύστημα μία ιδιαίτερη προσαρμοστική δυναμική: Στο οικονομικό σύστημα θα πρέπει να αναγνωριστεί η εντεινόμενη προσαρμοστικότητά του ως προς την εισαγωγή νέων περισσότερο πολύπλοκων τεχνικών μέσων, που ενδυναμώνουν την ταχύτητα και την αποτελεσματικότητα του αυτοαναφορικού κλεισίματος του οικονομικού συστήματος –η πολυπλοκοποίηση των χρηματοπιστωτικών προϊόντων και η εντεινόμενη προσαρμοστική

αναστοχαστικότητα των χρηματαγορών είναι εδώ δύο καίρια παραδείγματα⁷². Όντας περισσότερο αυτοαναφορικό *λόγω ακριβώς της αυξημένης τεχνητότητάς του*, το οικονομικό σύστημα διευρύνει τη δυνατότητά του για αναμετάφραση στον κώδικά του (η κλειστότητά του είναι προϋπόθεση της ανοικτότητάς του), των περιβαλλοντολογικών ερεθισμάτων, με άλλα λόγια διευρύνει τη δυνατότητά του για επέκταση στο έξω του. Απ' αυτή τη σκοπιά, δεν θα πρέπει να αναρωτιόμαστε μόνο για την πιθανή «αποτυχία» ή «ανορθολογικότητα» του οικονομικού συστήματος λόγω της υπερβολικής διάχυσης του συστημικού ρίσκου και των ανεξέλεγκτων αποτελεσμάτων που αυτή ενέχει (όπως γίνεται προδήλως φανερό από την κρίση του 2008). Θα πρέπει επιπλέον να γίνει αντικείμενο αναστοχασμού η ταχύτητα και ο βαθμός *προσαρμοστικότητας* και *συνέχειας* του οικονομικού συστήματος, που οφείλεται σε σημαντικό βαθμό -κάτι που μας ενδιαφέρει πρωτίστως στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας- στην αυξημένη παρουσία τεχνητών μορφών, στην *αυξημένη τεχνητότητα του οικονομικού συστήματος*. Η δυναμική και ταχεία προσαρμοστικότητα του οικονομικού συστήματος όταν δεν κατανοείται μέσα από τις δυνατότητες που δίνει η αυξημένη τεχνητή μεσοποίησή του, εμφανίζεται στις παραστάσεις των κοινωνικών επιστημών ως «ανορθολογική» κυριαρχία: είτε στην καλύτερη περίπτωση ως ανορθολογική κυριαρχία ενός υποσυστήματος (του χρηματοπιστωτικού) πάνω στο οικονομικό σύστημα και εντέλει πάνω στο συνολικό κοινωνικό σύστημα (Jessop 2010), είτε στη χειρότερη ως κυριαρχία ορισμένων μεγάλων εταιρειών που διασφαλίζουν την αναπαραγωγή μίας ορισμένης ιδεολογίας (του νεοφιλελευθερισμού), σε πείσμα της διάγνωσης της ορθολογικότητάς της από την κρίση (Crouch 2014).

Η ενσωμάτωση του τεχνικού στοιχείου στην πολιτική έχει λοιπόν να κάνει με μία απαίτηση «οικονομικής» *επιτάχυνσης αποφάσεων* και αποτελεσμάτων, άρα και επιτάχυνσης των δυνατοτήτων δράσης και της πολιτικής. Η πολιτική, από αυτή τη σκοπιά, όχι μόνο δεν εξαφανίζεται λόγω της εισαγωγής της τεχνικής εντός της (όπως θέλει ένας ρομαντικός κοινός τόπος), αλλά στο εσωτερικό ενός πολύπλοκου διαφοροποιημένου κοινωνικού συστήματος (όπου πρωτίστως το *οικονομικό σύστημα* ενσωματώνει τα τεχνητά μέσα, αυξάνοντας την ταχύτητα της εσωτερικής του αυτοποίησης) η εντατική εισαγωγή

⁷² Για τη σημασία των χρηματοπιστωτικών μορφών στην αυτοαναφορικότητα του οικονομικού συστήματος, αλλά και για την επιβολή της «επιδημιολογικής» επιρροής του στα υπόλοιπα συστήματα και κυρίως στην πολιτική, βλ. Stäheli 2011

τεχνητών μέσων από την πλευρά της πολιτικής στις διαδικασίες συγκρότησης των αποφάσεων της, εμφανίζεται ως η μόνη ελπίδα ώστε η πολιτική να διευρύνει την αποτελεσματικότητα και την ταχύτητα των αποφάσεών της, και έτσι να *διατηρήσει την επιδραστική της εμβέλεια* ως κοινωνικό σύστημα. Επομένως, η εισαγωγή των μαζικών μέσων στην πολιτική διαδικασία δεν πρέπει να ιδωθεί ως η απαλλοτρίωση της δύναμης της πολιτικής, αλλά μάλλον το αντίθετο, ως η βασική προοπτική διατήρησης αυτής της δύναμης. Και αυτό γιατί το πολιτικό σύστημα δεν καλείται απλά να «αντιγράψει» το οικονομικό σύστημα, και ακόμη περισσότερο δεν καλείται απλά να εξυπηρετήσει τα «οικονομικά συμφέροντα» όπως θα ήθελε μία εύκολη οικονομίστικη εξήγηση⁷³. Το ερώτημα για πολιτικό σύστημα είναι να εφεύρει και να εισάγει τις δικές του αυτοαναφορικές τεχνητές μορφές, που θα επιτρέψουν να αναπτύξει τη δική του δυναμική και πολυπλοκότητα, και άρα τη δική του ενεργητική παρέμβαση/προσαρμογή (ηνιόχηση με τους όρους της συστημικής θεωρίας), στις προκλήσεις που θέτει το οικονομικό σύστημα. Η επιτέλεση της λειτουργικότητας της κοινωνίας πολιτών μέσω από την εισαγωγή των τεχνητών μέσων καθιστά, αυτόν τον κατεξοχήν μεσοποιημένο χώρο, τον πιο ευαίσθητο «δέκτη» εξωτερικών, ως προς το πολιτικό σύστημα, ερεθισμάτων που οφείλουν να αναμεταφραστούν αυξάνοντας την αποτελεσματικότητα της πολιτικής (Κατσούλης 2002). Πρόκειται, λοιπόν, για την απόκριση στην ανάγκη επιδραστικής παρουσίας της πολιτικής σε ένα πολύπλοκο κοινωνικό σύστημα και όχι για την άρση κάποιου θεμελιώδους «δημοκρατικού-πολιτικού» ελέγχου πάνω στην οικονομία, ο οποίος κατά την ανάπτυξη της καπιταλιστικής νεωτερικότητας ουδέποτε υπήρξε ιστορική πραγματικότητα με διάρκεια.

Ασφαλώς βέβαια μετά από αυτή την εισαγωγή η πολιτική πλέον δεν αξιολογείται στη βάση της αναφοράς σε βαθιές συλλογικές υποστασιακές αναπαραστάσεις ενός συλλογικού υποκειμένου, αλλά με βάση την *ταχύτητα* και την *αποτελεσματικότητα* των αποφάσεων αυτών. Το πολιτικό σύστημα και οι δημοκρατικές διαδικασίες νομιμοποίησής του βρίσκονται υπό την πίεση της προσαρμογής της ταχύτητας και της αποτελεσματικότητας ως προς τη δυνατότητά τους για διαχείριση περιβαλλοντολογικών επικοινωνιακών

⁷³ Για μία κατάδειξη πως κατά τη συστημική κοινωνική θεωρία καθ' όλη την ιστορική ανάπτυξη της νεωτερικότητας, η δυναμική και η πολυπλοκοποίηση του οικονομικού συστήματος, έχει οδηγήσει, όχι σε μία αποδυνάμωση, αλλά σε μία αντίστοιχη πολυπλοκοποίηση του πολιτικού συστήματος, βλ. Arato 1994

ερεθισμάτων που προκύπτουν από πιο γρήγορες εξελίξεις, από πιο γρήγορες χρονικότητες που διαπερνούν πρωτίστως το οικονομικό σύστημα, το σύστημα όπως είδαμε, με την πλέον πιο γρήγορη διαδικασία αυτοποίησης στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες. Αυτή η πίεση προσαρμογής γεννά ερωτήματα και προβληματισμούς ως προς τους μετασχηματισμούς που πρέπει να υποστεί η δημοκρατία για την επιβίωσή της στις συνθήκες γρήγορης χρονικότητας που θέτει το τεχνικο-οικονομικό σύστημα (Hassan 2009). Αυτό σημαίνει ότι οι δημοκρατικές διαδικασίες νομιμοποίησης (που κατά τον Debray είναι εγγραμμμένες και προσαρμοσμένες στην πρώιμα νεωτερική σφαίρα της γραφόσφαιρας, και όχι σε συνθήκες που διαπερνώνται από τα μέσα υψηλής τεχνητότητας, Debray 1997), χρησιμοποιώντας τον κατεξοχήν επικοινωνιακό χώρο τους, τη δημόσια σφαίρα και την κοινωνία πολιτών, οφείλουν όλο και περισσότερο να επαν-εισάγουν στο πολιτικό σύστημα τα *τεχνητά ερεθίσματα* σχετικά με τα τεχνητά μέσα που πρωτίστως λειτουργούν στα ταχύτερα κοινωνικά συστήματα. Αυτό όπως θα δούμε έχει τη συνέπεια (ή το τίμημα) ότι το περιβάλλον της δημόσιας σφαίρας αποκτά όλο και περισσότερο τα χαρακτηριστικά της αγοράς του πολιτικού συστήματος, έχοντας τις αντίστοιχες «τεχνικές».

Η πολιτική μέσω της διαχείρισης της αποτελεσματικότητας των αποφάσεών της, καλείται να διαχειριστεί πρωτίστως τα ρίσκα που προκύπτουν από τη λειτουργία πιο γρήγορων από αυτήν συστημάτων επικοινωνίας και η παρουσία των τεχνητών μέσων στο εσωτερικό της είναι, το επαναλαμβάνουμε, η μοναδική ελπίδα για τη σύγχρονη πολιτική να πετύχει αυτές τις διαδικασίες προσαρμογής. Όμως οι επικοινωνιακές διαδικασίες προσαρμογής στα περιβαλλοντολογικά ρίσκα που μπορεί να αναμεταφράσει το πολιτικό σύστημα επικοινωνιακά μέσω των τεχνητών μέσων υποδοχής τέτοιων μηνυμάτων, εμπεριέχουν ένα σημαντικό βαθμό *ουδετεροποίησης αντικειμενικών κοινωνικών ομαδοποιήσεων* που προκύπτουν από τις κυριαρχικές συνέπειες της επικοινωνιακής λειτουργίας κυρίως στο οικονομικό επίπεδο. Η λειτουργία μεσοποίησης της πολιτικής προκειμένου να είναι αποτελεσματική στη σύζευξή της με το οικονομικό σύστημα οφείλει να επιτελεί, σε αυτό το επίπεδο, μία διαδικασία ουδετεροποίησης της κοινωνικής αντικειμενικότητας που προκύπτει στο οικονομικό σύστημα. Δεδομένου ότι ενδογενώς και αυθορμήτως αυτή η κοινωνική αντικειμενικότητα μπορεί να παραπέμπει σε κοινωνικές οντότητες όπως οι τάξεις, δηλαδή σε κοινωνικές οντότητες που είναι *ετερογενείς ως προς*

τον εξατομικευμένο χαρακτήρα της επικοινωνίας που κυριαρχεί στο σύγχρονο επικοινωνιακό καπιταλισμό, η πολιτική επαναφέρει την επικοινωνία στο επίπεδο της εξατομίκευσης: Η πολιτική αναμετατρέπει τέτοια λανθάνοντα νοήματα που αναδύονται στην κοινωνική αντικειμενικότητα της οικονομίας, σε ρητές εξατομικευμένες επικλήσεις της υπευθυνότητας και της ελευθερίας του πολίτη. Ολόκληρη η κριτική φιλολογία που μιλάει για την εξατομίκευση καταρχάς των φορέων κοινωνικής δράσης και εν συνεχεία της πολιτικής συμμετοχής⁷⁴, και αναφέρεται ιδιαίτερα στον χώρο που επιτελείται η σύγχρονη εντατική πολιτική μεσολάβηση, δηλαδή η κατασκευασμένη από τα μέσα κοινή γνώμη⁷⁵, δεν σχετίζεται τόσο με την απώλεια και την αποικιοποίηση ενός ορισμένου (μηδέποτε υπάρξαντα) διαφωτιστικού χώρου «ελεύθερης» υποκειμενικότητας και «ελεύθερης» συλλογικής συζήτησης και ορθολογικής διαμόρφωσης επιχειρημάτων⁷⁶. Περισσότερο εδώ έχουμε να κάνουμε με την επιτακτική επικοινωνιακή λειτουργική απαίτηση που τίθεται για το πολιτικό σύστημα στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες να αναμεταφράζει τις επικοινωνιακές κυριαρχικότητες που προκύπτουν πρωτίστως στο οικονομικό σύστημα και αντικειμενικά εμφανίζονται ως οικονομικές ανισότητες, ως καταπιεστικές αντικειμενοποιήσεις σε κατανάλωση, ως χρηματικές παραγωγές που πρέπει να επισυμβούν· όλα τα κυρίαρχα επικοινωνιακά στοιχεία που συγκροτούν την καπιταλιστική επιταγή του οικονομικού συστήματος, όπως τα είδαμε προηγουμένως, να αναμεταφράζει σε εξατομικευμένα προβλήματα διαχείρισης ρίσκου⁷⁷. Στην καλύτερη περίπτωση τα ρίσκα των κοινωνικών αντικειμενικοτήτων που παράγονται στο τεχνο-οικονομικό σύστημα εμφανίζονται στην επικοινωνιακή σημασιολογία του πολιτικού

⁷⁴ Προς τη θέση της εξατομίκευσης των φορέων της κοινωνικής δράσης έχει στραφεί με σαφήνεια και η συστημική θεωρία (βλ. Luhmann 1985), τονίζοντας τον παράγοντα της αυξημένης απροσδιοριστίας του κοινωνικού ως επιβεβαίωση αυτής της εξατομίκευσης, βλ. επίσης και Beck 2015: κεφ. 3)

⁷⁵ Για τον τρόπο κατασκευής της εξατομικευμένης εικόνας των κοινωνικών φορέων εντός της κατασκευασμένης από τα μέσα κοινής γνώμης, είτε πρόκειται για την εξατομίκευση των καθεαυτών ατόμων, είτε για την εξατομίκευση κοινωνικών ομάδων, ως «αποδεκτών» «ομάδων συμφερόντων», βλ. Champagne 2006.

⁷⁶ Όπως θέλει το κλασικό πλέον επιχειρήμα του Χάμπερμας για τον αρχικό χώρο κριτικής δημοσιότητας την περίοδο του διαφωτισμού και τη μετέπειτα κυριαρχηση από τα συμφέροντα του «μονοπωλιακού κεφαλαίου», βλ. Χάμπερμας 1997.

⁷⁷ Ακόμα και από στοχαστές, (όπως ο U. Beck, Beck 2015: κεφ. 8) που κατανοούν τα όρια που θέτει η συνάρθρωση του πολιτικού συστήματος με τα ρίσκα από την αυξημένη επικοινωνιακή αυτοποίηση άλλων συστημάτων (του οικονομικού και του τεχνολογικού), η προσαρμογή της πολιτικής σε αυτές τις μεσολογικές απαιτήσεις θεωρείται ως «αποπληθωρισμός» της πολιτικής και ως «υποπολιτική». Αυτές οι μεσολογικές προσαρμογές, υποστηρίζουμε εμείς ότι με συστημικούς όρους, είναι ο μόνος τρόπος ώστε η πολιτική να διατηρήσει την επιδραστική ισχύ της.

συστήματος μέσα από τη συζήτηση για «ποιο κόμμα ή ποιον πολιτικό θεωρεί ο πολίτης ως πλέον κατάλληλο για την καταπολέμηση κοινωνικών προβλημάτων όπως η ανεργία, η ρύπανση, κλπ.». Στην περισσότερο φαντασιακά/ιδεολογικά κυριαρχικά διαμεσολαβημένη εμφάνιση της ιδιωτικοποίησης αυτών των μηνυμάτων στην πολιτική, το πολιτικό μήνυμα εμφανίζεται ως η ηθική εκδοχή της κυριαρχικής επικοινωνιακής πραγματοποίησης του οικονομικού μηνύματος⁷⁸: έτσι λοιπόν το σύμπαν των καταναλωτικών αντικειμένων ως κυριαρχική επικοινωνία υλικών σημείων στην οικονομία, στην πολιτική εμφανίζεται ως η εναλλάξιμη κομψότητα των προσωπικοτήτων, το ποιος πολιτικός είναι πιο όμορφος κλπ.. Η δε επιτακτικότητα του μηνύματος της εργασιακής συνοχής και ανταγωνιστικότητας μπορεί να εμφανίζεται στο πολιτικό ισοδύναμό της ως η «υπευθυνότητα του πολιτικού προσώπου», ως «μάχη κατά της διαφθοράς», κλπ.

Με βάση την παραπάνω ανάλυση μπορούμε να δούμε ότι με την αυξημένη τεχνητή μεσοποίηση της πολιτικής τόσο σε επίπεδο μεσολογικών τεχνικών, (δημοσκοπήσεις, πολιτικό μάρκετινγκ, σφυγομετρήσεις, κλπ.) όσο και σε επίπεδο μεσολογικών υποκειμένων, (δημοσκόποι, image makers, spin doctors)⁷⁹, επιτυγχάνεται πράγματι μία εξατομίκευση του κοινωνικού περιεχομένου. Κάτι τέτοιο όμως δεν οφείλεται στο ότι η εντεινόμενη μεσοποίηση έχει να κάνει με την αλλοτρίωση από τα μεγάλα συμφέροντα, από τις μεγάλες επιχειρήσεις, κλπ. του χώρου της πολιτικής ως διαφωτιστικού χώρου ορθολογικού διαλόγου των υποκειμένων, αλλά διότι *με την εισαγωγή των τεχνητών μέσων ουδετεροποιούνται αποτελεσματικά οι κοινωνικά αντικειμενικές εμφανίσεις της κοινωνικής κυριαρχικότητας της επικοινωνίας*, όπως αυτές επανεισάγονται στην πολιτική από τα άλλα κοινωνικά συστήματα και πρωτίστως από την οικονομία. Όπως είπαμε, το έκκεντρο στοιχείο της επικοινωνιακής κυριαρχικότητας είναι αυτή που την καθιστά κυριαρχική, και όχι η συγκέντρωσή της σε λίγα «μονοπωλιακά χέρια». Στην πολιτική η έκκεντρη διαφοροποίηση της επικοινωνιακής κυριαρχίας υλοποιείται ως μαζικά επικοινωνούμενη εξατομίκευση του πολιτικού μηνύματος.

Ο τρόπος εμφάνισης των κοινωνικών ρίσκων στους χώρους της κατεξοχόν πολιτικής μεσοποίησης των σύγχρονων κοινωνιών, της δημόσιας σφαίρας και της

78 Για την προσωποποιημένη ηθικοποίηση της πολιτικής μέσα από την παρέμβαση των μέσων, βλ. Δεμερτζής 2002: 230κε., επίσης Β. McNair 2005: 171-175.

79 Για μία ανάλυση των τεχνικών, βλ. Gerstlé 2007: κεφ.2.

κοινωνίας πολιτών, καθιστά ρητή έτσι μία διπλή λειτουργία. Ουδετεροποιεί τις αντικειμενικές εξουσιαστικές κοινωνικές μεσολαβήσεις δια της εξατομίκευσης του μηνύματος, και ταυτόχρονα, καθιστά *περισσότερο παραστασιακά δεκτικές για τους πολίτες* τις αποτελεσματικές αποφάσεις για την προσαρμογή του πολιτικού συστήματος και του σύγχρονου κράτους στις απαιτήσεις και τα ρίσκα που θέτουν τα κοινωνικά συστήματα με ταχύτερες χρονικότητες από το πολιτικό, δηλαδή το οικονομικό σύστημα. Η πολιτική γίνεται έτσι το *interface* για τους πολίτες σε σχέση με το πολύπλοκο και εννοιολογικά δύσκολα προσεγγίσιμο οικονομικό hardware των σύγχρονων καπιταλιστικών κοινωνιών.

Ως Συμπέρασμα: Από τη δυναμική της αυτονομίας των μέσων στα όρια της κοινωνικής πλαισίωσης τους.

Ως βασική προκείμενη της οπτικής μας κατά την ανάπτυξη της παρούσας μελέτης θέσαμε, ήδη από την εισαγωγή, την απόσταση που παίρνουμε από τις θεωρήσεις που λαμβάνουν την αυτονομία των ανθρώπινων υποκειμένων ως ένα a priori δεδομένο το οποίο «οφείλει» να πραγματωθεί. Η αυτονόμηση της επικοινωνίας μέσα από την συγκρότηση ενός χώρου «ροής» της, καθώς και η αντικειμενική πραγματική επιβολή της υλικότητας του μέσου πάνω στους χρήστες του (στοιχείο που κατεξοχήν προσεγγίσαμε εν αναφορά με τις πλατφόρμες συνδεσιμότητας των νέων διαδικτυακών μέσων) είναι επόμενο ότι μέσα από την οπτική της a priori αυτονομίας της ανθρώπινης υποκειμενικότητας, να αντιμετωπίζεται ως μία μορφή «παραφθοράς», ως μία μορφή προδοσίας απέναντι στις δυνατότητες της ανθρώπινης ελευθερίας και την καταστρατήγησή της από αλλοτριωτικές δυνάμεις «μαζοποίησης» του ανθρώπου. Η υπόσχεση των νέων μέσων και του διαδικτύου ευρύτερα, στην ανατολή της εγκαθίδρυσής τους ως μαζικών μέσων επικοινωνίας (περίοδος που θα μπορούσε να τοποθετηθεί από τα μέσα της δεκαετίας του '90 μέχρι τις αρχές αυτής του 2000, βλ. Lovink 2011), ανέδειξε από την άλλη νέες προσδοκίες για τη σκοπιά του ιδεαλισμού της ανθρώπινης φύσης: για τη χρήση του νέου μέσου επικοινωνίας ενάντια στις «μεγάλες επιχειρήσεις» και στην κουλτούρα της μαζικής κοινωνίας, για τη δυνατότητα πολλαπλής και ελεύθερης έκφρασης των υποκειμένων, για τις προοπτικές αμεσοδημοκρατικής συμμετοχής και ενημέρωσης των πολιτών, ακόμα και για έναν «νέο τρόπο παραγωγής» που θα κατευθύνεται από τις απελευθερωμένες ανάγκες των «κοινών» και όχι από το κεφάλαιο. Την ίδια στιγμή όμως, από την οπτική που βρίσκεται κοντύτερα στη σημερινή εμπορευματική/καπιταλιστική διαμεσολάβηση του διαδικτύου, αλλά και κοντύτερα στη φιλελεύθερη ατομικιστική οπτική, τα νέα μέσα αυτονομιοποιούνται ήδη ως δημοκρατικά και συμμετοχικά στη μορφή τους, στη βάση των δυνατοτήτων συμμετοχής που δίνουν στα άτομα ως «δημιουργών περιεχομένου». Η οπτική αυτή εμφανίζει ανοιχτά την δωρεάν εργασία και παραγωγή περιεχομένου που παρέχεται από τους χρήστες των μέσων ως «επανάσταση από τα κάτω». Οι χρήστες εμφανίζονται, θεωρούμενοι ως ενιαίο σύνολο, πρωτίστως ως αυτόνομοι δημιουργοί και μεταδότες περιεχομένου (broadcasters) που δημιουργούν οι

«ίδιοι» την ιστορία και έχοντας αποφασιστική δύναμη στην παραγωγή των τάσεων, εμφανίζονται πλέον ως *συνεργάτες* των επιχειρήσεων. Η οπτική αυτή παρολ'αυτά περιλαμβάνει στην άμεση ιδεολογικότητά της μία ιδιόμορφη ενσωμάτωση της κοινωνικότητας των νέων μέσων (συνοδευόμενη από την ανθρωπιστική επίκληση των λειτουργιών «κοινής ωφέλειας» που μπορεί αυτά να επιτελέσουν/υποκαταστήσουν, όπως γίνεται με τη χρήση του παραδείγματος του Ushahidi), αφού ενδογενοποιεί την υπάρχουσα κοινωνική δομή των μέσων δικτύωσης, παρουσιάζοντάς την άμεσα ως αυτονομία των χρηστών (χρηστών όμως παρολαυτά που δεν μπορούμε να αγνοήσουμε ότι τους θεωρεί «επιχειρηματικά» υποκείμενα που θα *αξιοποιούν* τον ελεύθερο χρόνο τους)⁸⁰. Το πρόβλημα του υποκειμενικού ιδεαλισμού μοιάζει επομένως να αφορά όσους θέλουν να δουν στα δικτυακά μέσα μία *άμεση δυνατότητα* μετασχηματισμού της υπάρχουσας κοινωνικότητας. Ως αντίσταση στα προβλήματα του υποκειμενικού ιδεαλισμού ως προς τις απελευθερωτικές δυνατότητες των νέων μέσων, θα ήταν σκόπιμο να τοποθετήσουμε το ερώτημα των δυνατοτήτων αυτονομίας των υποκειμένων μέσα από τις δυνατότητες παραγωγής νοήματος που παρέχει η υψηλή τεχνητότητα των ψηφιακών μέσων, σε ένα πλαίσιο που θα ενδογενοποιούσε τα *ανεπίσχετα όρια που θέτει η υπάρχουσα καπιταλιστική κοινωνική δομή των νέων μέσων*. Ένα πλαίσιο που θα ενδογενοποιούσε την αδυναμία μίας παραγωγής που θα ήταν «έξω» από την ίδια την κοινωνικά κυριαρχική παραγωγική φύση που τίθεται ήδη στη μορφή. Η δυνατότητα διαπέρασης των μέσων από νοήματα ριζικώς διαφορετικά από την κυρίαρχη σημαντική, νοήματα που θα αφορούσαν και τον μετασχηματισμό της ίδιας της μορφής των μέσων, αλλά και των κοινωνικών σχέσεων από τις οποίες αυτή προκύπτει, θα εμφανιζόταν έτσι ως μία ευρύτερη διαδικασία *κοινωνικού μετασχηματισμού*.

Για την αναζήτηση ενός τέτοιου πλαισίου θα ανατρέξουμε στον ριζοσπαστικό χαρακτήρα των δεκαετιών του '60 και του '70 και πιο συγκεκριμένα στη σκέψη του Hans-Magnus Enzensberger, ο οποίος στο δοκίμιο του «Για μία θεωρία των Μέσων Επικοινωνίας», έθεσε αυτό που χωρίς υπερβολή θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε το υπερβατολογικό πλαίσιο ενός πολιτικά ριζοσπαστικού μετασχηματισμού των μέσων, αγγίζοντας τόσο το κοινωνικό περιεχόμενο όσο και τη μορφή τους. Το πλαίσιο αυτό εμφανίζεται με την παράσταση της αντιπαράθεσης με την υπάρχουσα κυριαρχική μορφή

80 Για όλα τα παραπάνω βλ. Shirky 2016.

των μέσων (Enzensberger 1981), όπως παρακάτω:

Κυριαρχική λειτουργία	Χειραφετητική λειτουργία
Κεντρικά ελεγχόμενη	Αποκεντρωμένη
Ένας πομπός-πολλοί δέκτες	Κάθε δέκτης είναι πομπός
Απραξία των ατόμων	Κινητοποίηση των μαζών
Παθητικός καταναλωτής	Αλληλόδραση για το προϊόν
Αποπολιτικοποίηση	Διαδικασία πολιτικής μάθησης
Παραγωγή αποτελεσμάτων από ελίτ	Συλλογική παραγωγή
Κυριαρχία του ιδιοκτήτη	Κοινωνικός έλεγχος

Κάποιοι αισιόδοξοι βέβαια (όπως ο Shirky, αλλά και παραδόξως και όπως και οι εκπρόσωποι της ιταλικής ριζοσπαστική σκέψης για τον ψηφιακό καπιταλισμό, και όσους τους ακολουθούν στη λογική των κοινών και της νέας ψηφιακά διεσπαρμένης συγκρουσιακότητας⁸¹) ίσως θα αντέτεινε ότι πολλές από τις χειραφετητικές απαιτήσεις που θέτει το παραπάνω σχήμα, μοιάζουν να πραγματοποιούνται στη «διαδραστική» λογική κοινωνικού διαμοιρασμού (sharing) των νέων μέσων. Με βάση τις μέχρι τώρα επεξεργασίες της παρούσας μελέτης, ας μας επιτραπεί να απέχουμε από αυτή την αισιόδοξη, κοινωνικά ιδεαλιστική εν πολλοίς οπτική: Η διαδραστική λογική των νέων μέσων, εντός των ευρύτερων κοινωνικών μορφών υπό τις οποίες υλοποιείται, διευρύνει όπως είδαμε την αποτελεσματικότητα της συσσώρευσης κεφαλαίου και την εκμεταλλευτική υπαγωγή των υποκειμενικότητων εντός της, με αυτήν να προϋποθέτει όλο και λιγότερο την ύπαρξη κάποιας χωρικής συγκέντρωσης και επιχειρηματικής μονοπώλησης, διανοίγοντας έτσι νέες παραγωγικές δυνατότητες για τους δυναμικούς δομικούς προσδιορισμούς του ανεπτυγμένου καπιταλισμού, που ο Μαρξ αποκαλούσε «συσσώρευση σχετικής υπεραξίας» και «οικονομία στη χρήση του κεφαλαίου».

Σε αυτόν τον υπερβατολογικό πίνακα του Enzensberger, που θα πρέπει να ιδωθεί ως μία ρυθμιστική ιδέα για τη δυνατότητα άρσης της κυριαρχικότητας των μέσων, θα μπορούσε κανείς από την άλλη μεριά να κάνει κριτική «από τα αριστερά». Θα μπορούσε εύκολα να προσάψει, όπως κάνει ο Μπωντριγιάρ στο «Ρέκβιεμ για Μέσα» (Baudrillard 1972), μία αφελή παραμέληση, εκ μέρους του Enzensberger, της κυριαρχικής δυναμικής

⁸¹ Βλ. Pasquinelli 2009.

του ίδιου του μεσολογικού φορέα (ένα στοιχείο που διέτρεξε ως κεντρικό στην αντιφατικότητα του και στη σύγκλισή του με τις υπόλοιπες κοινωνικές μορφές προσδιορισμού των μέσων, το σύνολο της μέχρι τώρα μελέτης μας). Θα μπορούσε επιπλέον να ισχυριστεί, όπως κάνει ο Μπωντριγιάρ, ότι εντέλει υποτάσσει την αυτονομία των μέσων στις συνθήκες «παραγωγής» τους. Μία κριτική όπως αυτή του Μπωντριγιάρ θα έχανε όμως από την οπτική της τον ανασχηματισμό που υφίσταται η λογική και η υλική εμβέλεια του μέσου στη δική της διεπαφή με το ευρύτερο στοιχείο της πολυπλοκότητας του κοινωνικού συστήματος που το πλαισιώνει. Ένα στοιχείο που δεν εκπίπτει αναγκαστικά σε ένα είδος παραδοσιακού μαρξιστικού αναγωγισμού, αφού είδαμε –κυρίως μέσα από το λουμανικό παράδειγμα- ότι η επικοινωνία και τα μέσα της, στην ευρύτερη κοινωνική εξάρτησή τους, μπορεί να αναδιατάσσεται δυναμικά μόνο στη δι-επαφή με την ευρύτερη πολυπλοκότητα της διαφοροποίησης των κοινωνικών συστημάτων. Μία πολυπλοκότητα που στην αυξημένη, σε σχέση με τα υπόλοιπα κοινωνικά συστήματα, αυτοποιητική λειτουργικότητα του καπιταλιστικού οικονομικού συστήματος -ας μην το υποτιμήσουμε (όπως έκανε ένα μεγάλο μέρος της γαλλικής σκέψης που προέκυψε μέσα από την κριτική του μαρξισμού τη δεκαετία του '70) - βρίσκει τον δομοποιητικό άξονά της: περιλαμβάνοντας την παραγωγή, αλλά και πέρα απ' αυτή, ως ένα σύνολο τεχνητών μορφών που απαιτούν μία ολοένα και περισσότερο ρευστοποιητική μεσοποιητική σημασιολογία, πέραν και πριν από την παραστασιακά εύκολα εννοούμενη μεσοποιητική λειτουργία των «Νέων Μέσων». Το είδαμε αυτό με το κατεξοχήν *νέο μέσο* της δυναμικής του καπιταλισμού της επικοινωνίας -όχι τόσο εύκολα παραστασιακά συλλήψιμο όσο οι διάσημες πλατφόρμες των social media- που είναι τα *νέα χρηματοπιστωτικά μέσα*, τα κατεξοχήν μέσα της δέσμευσης/διαχείρισης του χρόνου και της προσοχής.

Επαναφέροντας καταληκτικά τις έννοιές μας στο ζήτημα της αυτονομίας των Νέων Μέσων, καταλαβαίνουμε ότι μέσα από αυτή την αντιπαράθεση μεταξύ Μπωντριγιάρ και Enzensberger (μία αντιπαράθεση που θα έπρεπε να θεωρείται κλασσική στο χώρο της θεωρίας των μέσων), αναδύεται ο κίνδυνος μίας υπερεπικέντρωσης στη δυναμική της αυτονομίας του μέσου ο οποίος δεν θα ήταν μόνο ένας μιντιακός ντετερμινισμός (που τον είδαμε να δρα και στην περίπτωση της σκέψης του Κίτλερ). Θα υποτιμούσε επιπλέον και τη δυναμική της μεταλλαγής και της αυτονόμησης του ίδιου του πνευματικού περιεχομένου, που η μορφή του νέου μέσου του δίνει τη δυνατότητα να αναπαραχθεί αλλά

τίθεται ταυτόχρονα και η ίδια ως μορφή από αυτό (ας σκεφτούμε αν ένα μεγάλο μέρος των τεχνικών εξελίξεων στο χώρο των δικτυακών επικοινωνιών θα ήταν δυνατό χωρίς το κοινωνικό περιεχόμενο της εντεινόμενης εξατομίκευσης των τελευταίων δεκαετιών): δεν είναι μόνο ότι το μέσο δημιουργεί το δικό του περιεχόμενο αλλά (για να επαναφέρουμε καταληκτικά ένα εγγεγραμμένο μοτίβο) και ότι το περιεχόμενο *θέτει τις προϋποθέσεις* για την περαιτέρω εξέλιξη του μέσου.

Η παραπάνω σκέψη μας οδηγεί να σκεφτούμε τα κοινωνικά όρια που συναντούν τα νέα μέσα επικοινωνίας στην αρχή του 21^ο αι. Θα άξιζε να αναρωτηθεί κανείς αν η πολύβουη ρητορική γύρω απ' αυτά τα μέσα δεν συνοδεύεται παραδόξως από μία στασιμότητα όσον αφορά άλλες ευρύτερες τεχνολογικές επενδύσεις υποδομής που το κοινωνικό σύστημα θα ήταν σε άλλη περίπτωση υποχρεωμένο να αναλάβει. Εάν με άλλα λόγια, όπως ήδη έχουμε δει, η «επανάσταση» των νέων μέσων δεν είναι παρά μία μορφή εξωτερίκευσης στην υποκειμενικότητα των χρηστών ενός κόστους αντικειμενικής, μαζικής τεχνολογικής υποδομής, που υπό διαφορετικούς συσχετισμούς αντικειμενικών κοινωνικών δυνάμεων το κοινωνικό σύστημα θα ένιωθε τη νομιμοποιητική πίεση να πραγματοποιήσει⁸². Αυτή η επανάσταση των κοινωνικών δικτυακών μέσων και του μιντιακού υλικού τους αποτυπώματος, συνιστά όμως μία εντατική τεχνολογία μαζικής εξατομίκευσης, μολονότι συνοδεύεται συνήθως από την κοινότοπη και εντέλει συντηρητική παραδοχή για συνολικά «ραγδαία ανάπτυξη της τεχνολογίας». Αντιθέτως, στη βάση του παραπάνω πλαισίου θα άξιζε να εγείρουμε εντέλει το ερώτημα για το εάν η τεχνολογική πρόοδος που απαιτεί μεγάλες δημόσιες επενδύσεις δεν έχει σε σημαντικό βαθμό ανασχεθεί⁸³ από την εξέλιξη του κοινωνικού συστήματος τις τελευταίες δεκαετίες και τη διάχυση της εξατομικευτικής τεχνολογίας των νέων μέσων, την οποία και προώθησε.

Το ερώτημα επομένως δείχνει να είναι εάν η διάδοση των διαδικτυακών συνδέσεων και η σύνδεση όλο και περισσότερων ανθρώπων στα κοινωνικά δίκτυα, μία εύκολη και

---

82 Όπως υπήρξαν από τον 19ο αι. μέχρι και την δεκαετία του '70 οι υποδομές των δικτύων για μέσα ταχείας μαζική μετακίνησης, βελτίωσης των κοινωνικών όρων ευημερίας και διάνοιξης του νεωτερικού κοινωνικού συστήματος στο σύμπαν (οι σιδηρόδρομοι, οι μηχανές εσωτερικής καύσης και η αυτοκίνηση, οι τουρμπίνες του αεροπλάνου, οι συσσωρευμένες ιατρικές ανακαλύψεις, ο υπολογιστής, η τεχνολογική επιτάχυνση για την εξερεύνηση του διαστήματος κλπ.).

83 Για την κριτική της άποψης της «ραγδαίας τεχνολογικής πρόοδου» και για την κατάδειξη της επιβράδυνσής της τις τελευταίες δεκαετίες βλ. το κείμενο του Γερμανού καθηγητή φιλοσοφίας της τεχνολογίας A. Nordmann 2008, από τη δική του σκοπιά βλ. και τις απόψεις του D. Graeber 2015: κεφ. 2.

σχετικά φτηνή τεχνολογική εξέλιξη ακόμα και για περιοχές με πολύ περιορισμένες υποδομές (όπως η Αφρική⁸⁴), δεν υποκαθιστά τόσο σε υλικοτεχνικό όσο και σε ιδεολογικό επίπεδο, επενδύσεις και τεχνολογικές καινοτομίες μεγάλης κλίμακας, που θα ωθούσαν τον περαιτέρω εκσυγχρονισμό και την πρόοδο του νεωτερικού κοινωνικού συστήματος. Για μία γεωγραφική έκταση όπως αυτή της Αφρικής, κάτι τέτοιο μοιάζει να είναι κατάδηλο. Θα μπορούσε εξίσου όμως να δειχθεί και η παραλληλία μεταξύ της διάχυσης της συνδεσιμότητας των κοινωνικών δικτύων και της παρακμής του δικτύου των μαζικών μεγάλων δημόσιων υποδομών στις ΗΠΑ την τελευταία εικοσαετία⁸⁵. Σε μία τέτοια περίπτωση η υλικότητα των κοινωνικών σχέσεων δείχνει να παίρνει την εκδίκεσή της υπό την μορφή της επιστροφής του αντιδραστικού μοντερνισμού και της επαγγελίας του για γείωση της τεχνολογίας στο «αυθεντικό»: ο τωρινός πρόεδρος των ΗΠΑ είναι ο Ντόναλντ Τραμπ και μία από τις βασικές εξαγγελίες που του έδωσαν τη δυνατότητα να ανέλθει σε αυτή τη θεσμική θέση είναι η υπόσχεση για επενδύσεις ανανέωσης και βελτίωσης των πραγματικών μεγάλων δημόσιων υποδομών.

---

84 Για την άνοδο των χρηστών του διαδικτύου, των smartphones και των νέων μέσων στην Αφρική, βλ. <https://www.theguardian.com/world/2016/jul/25/can-the-internet-reboot-africa>

85 Η παρακμή των δημόσιων υποδομών (δρόμων, γεφυρών, σωληνώσεων κλπ.) είναι ένα μεγάλο θέμα δημόσιας συζήτησης στις ΗΠΑ τα τελευταία χρόνια, βλ. σχετικό κείμενο των FT, <https://www.ft.com/content/6aa759f8-16c0-11e6-b197-a4af20d5575e>. Κυρίως βλ. την ετήσια έκθεση της Αμερικάνικης Εταιρείας Πολιτικών Μηχανικών, όπου κατατάσσει την τωρινή κατάσταση των υποδομών στις ΗΠΑ ως D+, ολόκληρη η έκθεση μπορεί να βρεθεί σε <https://www.infrastructurereportcard.org/>

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλτουσέρ Λ. (1999), « Φρόντ και Λακάν » σε *Θέσεις*, Θεμέλιο
- Arato A. (1994), « Civil Society and Political Theory in the work of Luhmann and beyond », *New German Critique*, no. 61
- Άρεντ Χ. (1986), *Η ανθρώπινη κατάσταση*, Γνώση
- Aronson J. (2007), « Αιτία και συνέπειες της επανάστασης των επικοινωνιών του Διαδικτύου », σε Baylis J.-Smith S.(ed.), *Η παγκοσμιοποίηση της Διεθνούς Πολιτικής*, Επίκεντρο
- Baecker D. (2008), *Επικοινωνία*, Σμίλη
- Baudrillard J. (1972), « Requiem pour les medias », in *Critique de l'économie politique du signe*, Gallimard
- Μποντριγιάρ Ζ. (1991), *Ο Καθρέφτης της Παραγωγής*, Αλεξάνδρεια
- Badiou A. (2009), « Φιλοσοφία και Ψυχανάλυση », σε *Από το είναι στο συμβάν*, Πατάκης
- Beck U. (2015), *Κοινωνία της Διακινδύνευσης: καθ'οδόν προς μία άλλη νεωτερικότητα*, Πεδίο
- Bihl Alain (2007), *La novlangue néolibérale : La rhétorique du fétichisme capitaliste*, Page Deux
- Bolz N. (2008), *Το αλφαβητάρι των Μέσων*, Σμίλη
- Boltanski L. –Chiapello E. (1999), *Le Nouvel Esprit du Capitalisme*, Gallimard
- Boutang Y.-M. (2012), *Cognitive Capitalism*, Polity
- Brophy E.- de Peuter G. (2014), « Labors of Mobility. Communicative Capitalism and the Smartphone Cybertariat », in Herman A.-Hadlaw J.-Swiss Th. (ed.), *Theories of the Mobile Internet. Materialities and Imaginaries*, Routledge
- Castells M. (2000). *The Rise of the Network Society, The Information Age: Economy, Society and Culture* Vol. I, Blackwell
- Chan J.-Pun N.-Selden M. (2013), « The Politics of Global Production: Apple's, Foxconn and China's New Working Class », *New Technology, Work and Employment*, Vol. 28, Issue 2
- Champagne P. (2006), *Η κατασκευή της κοινής γνώμης*, Πατάκης
- Cohen J.-Arato A. (1994), *Civil society and political theory*, MIT Press

- Crouch C. (2014), *Ο περίεργος μη θάνατος του νεοφιλελευθερισμού*, Εκκρεμές
- Κόρνερ Τζ. (2001), «Επανεκτίμηση της πρόσληψης: στόχοι, έννοιες και μέθοδοι», σε J. Curran & M. Gurvenitch (ed.), *MME και Κοινωνία*, Πατάκης
- Dardot P.-Laval Ch. (2010), « Néolibéralisme et subjectivation capitaliste », *Cités*, 2010/1, no 41
- Dean J. (2005), « Communicative capitalism: circulation and the foreclosure of politics », *Cultural Politics*, Vol. 1, Issue 1
- Debray R. (1997), *Η επιστήμη της Επικοινωνίας. Ιδέες γενικής μεσολογίας*, Εκδόσεις Λιβάνη
- Derrida J. (1972), « Les Fins de l'homme », in *Marges de la Philosophie*, Editions de Minuit
- Δεμερτζής Ν. (2002), *Πολιτική Επικοινωνία*, Παπαζήσης
- Eatwell J.-Taylor L. (2001), *Η παγκόσμια δίνη του χρήματος*, Πόλις
- Enzensberger H.-M. (1981), *Για μία θεωρία των Μέσων Επικοινωνίας*, Επίκουρος
- Esposito E. (2011), *The Future of Futures. The Time of Money in Financing and Society*, Edward Elgar Pub
- Fasnacht D. (2009), *Open Innovation in the Financial Services*, Springer
- Foray D. (2010), *Οικονομία της γνώσης*, Σαβάλλας
- Φουκώ Μ. (1987), *Αρχαιολογία της Γνώσης*, Εξάντας
- Φουκώ Μ. (1989), *Επιτήρηση και Τιμωρία*, Ράππα
- Foucault M. (2003), «Νίτσε, Γενεαλογία, Ιστορία», σε Foucault M., *Τρία Κείμενα για τον Νίτσε*, Πλέθρον
- Fuchs C. (2012), « The political economy of privacy on Facebook », *Television and New Media*, vol 13, no. 2
- Fuchs C. (2016), « Towards Marxian Internet Studies », in Fuchs C.-Mosco V. (ed.), *Marx in the Age of Digital Capitalism*, Brill
- Fuchs, Christian (2016) « Henryk Grossmann 2.0: A Critique of Paul Mason's Book "PostCapitalism: A Guide to Our Future" », *TripleC: Communication, Capitalism & Critique*, 14 (1)
- Gelhen A. (1980), *Man in the age of technology*, Columbia University Press
- Gerstlé J. (2014), *Η πολιτική επικοινωνία*, Gutenberg

- Giraud E. (2015), « Subjectivity 2.0: Digital technologies, participatory media and communicative capitalism », *Subjectivity* 8 (2)
- Graeber D. (2015), *The Utopia of Rules: On Technology, Stupidity and the Secrets Joys of Bureaucracy*, Melville House
- Habermas, J. (1987), *The Theory of Communicative Action*, vol. 2, Beacon Press
- Χάμπερμας Γ. (1990), «Τεχνική και Επιστήμη ως Ιδεολογία », σε Χάμπερμας Γ., *Κείμενα Γνωσιοθεωρίας και Κοινωνικής Κριτικής*, Πλέθρον
- Habermas J.. (1993), *Ο φιλοσοφικός λόγος της νεωτερικότητας*, Αλεξάνδρεια
- Habermas J. (1996), *Το Πραγματικό και το Ισχύον*, εκδόσεις Λιβάνη
- Habermas, J. (1997), *Η Ηθική της Επικοινωνίας*, Εναλλακτικές Εκδόσεις
- Χάμπερμας Γ. (1997), *Η αλλαγή δομής της δημοσιότητας*, Νήσος
- Hayek F.A. (1948), « The use of knowledge in society », in *Individualism and Economic Order*, University of Chicago Press
- Hardt M.-Negri A. (2002), *Αυτοκρατορία*, Scripta
- Hassan R. (2009), « Crisis Time: Networks, Acceleration and Politics within late Capitalism», *Ctheory*, 13/10/2009, www.ctheory.net/articles.aspx?id=618#bio
- Herf J. (1996), *Αντιδραστικός Μοντερνισμός: Τεχνολογία, κουλτούρα και πολιτική στη Βαϊμάρη και το Τρίτο Ράιχ*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης
- Hegel G.W.F. (1969), *Wissenschaft der Logik*, Bd II, Suhrkamp
- Hegel G.W.F. (1970), *Philosophie des Rechts*, Werke Band 7, Suhrkamp
- Hegel G.W.F. (1975), *Jenaer Systementwürfe I*, Bd 6 GW, Felix-Meiner, 1975
- Hegel G.W.F. (1980), *Phänomenologie des Geistes*, Bd 9 GW, Felix-Meiner
- Χέγκελ ΓΚ. Β. (1991), *Η Φιλοσοφία του Πνεύματος*, Δωδώνη
- Χάιντεγκερ Μ. (1978), *Είναι και Χρόνος*, τομ. 1, Δωδώνη
- Χάιντεγκερ Μ. (1986), *Η προέλευση του έργου τέχνης*, Δωδώνη
- Heidegger M. (1987), *Επιστολή για τον Ανθρωπισμό*, Ροές
- Heidegger M. (2000), « Die Frage nach der Technik », in *Vorträge und Aufsätze*, Gesamtausgabe, Bd. 7, Klostermann, 2000.
- Ζέρη Π. (2006), *Ψηφιακά Δίκτυα, Γνώση και Δημόσια Πολιτική. Τυπικές και άτυπες μορφές διακυβέρνησης του δικτύου των δικτύων*, Παπαζήσης

- Καββαθάς Δ. (2005), « Η υλικότητα της επικοινωνίας ή Η τεχνολογική τάξη των πραγμάτων », επίμετρο σε Kittler F., *Γραμμόφωνο, Κινηματογράφος, Γραφομηχανή*, Νήσος
- Jameson F. (2015), *Φαντασιακό και συμβολικό στο Λακάν*, Επέκεινα
- Jensen B.K. (2011), « New Media, Old Methods-Internet Methodologies and the Online/Offline Divide », in Burnett R.-Consalvo M.-Ess Ch. (2011), *The Handbook of Internet Studies*, Wiley-Blackwell
- Jessop B. (2010), «What follows Neoliberalism? The Deepening Contradictions of US Domination and the Struggle for a New Global Order », in Albritton R.-Westra B. (ed.), *Political Economy and Global Capitalism*, Anthem Press
- Καστοριάδης Κ. (1981), *Η Φαντασιακή Θέσμιση της Κοινωνίας*, Ράππας
- Κατσούλης Η. (2002), « Η απαξίωση των πολιτικών κομμάτων και το “παράδοξο της ανάπτυξης” », σε Κατσούλης Η. (επιμ.), *Νέα Σοσιαλδημοκρατία*, Ι. Σιδέρης
- Κατσούλης Η. (2012), *Η επιστροφή της πολιτικής. Χρηματοπιστωτικός καπιταλισμός και «νέα» παγκοσμιοποίηση*, Ποταμός
- Κατσούλης Η. (2016), « Σε ποιόν ανήκει ο 21^{ος} αι.; Patrimonial versus agency capitalism », *Επιστήμη και Κοινωνία : Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας* , τεύχος 33
- Kittler F. (1996), «The History of Communication Media», *Ctheory*,
<http://www.ctheory.net/articles.aspx?id=45>
- Kittler F (2005), *Γραμμόφωνο, Κινηματογράφος, Γραφομηχανή*, Νήσος
- Kittler F. (2014), *The truth of the technological world*, Stanford University Press
- Koyré A. (1971), « Les philosophes et la machine », dans *Études d'histoire de la pensée philosophique*, Gallimard
- Λακάν Ζ. (1982), *Το σεμινάριο. Οι τέσσερις θεμελιακές έννοιες της ψυχανάλυσης*, Ράππας
- Lacan (1991), Seminar Book II: The Ego in Freud's theory and the technique of psychoanalysis, Norton & Company
- Lacan J. (2007), *Ecrits: The first complete edition in English*, Norton & Company, 2007
- Ladur K.-H. (2015), *Die Textualität des Rechts: Zur poststrukturalistischen Kritik des Rechts*, Velbrück
- Lazonick, W. & O'Sullivan, M. (2000), «Maximising Shareholder Value: a New

- Ideology for Corporate Governance », *Economy & Society* 29
- Λεάνδρος Ν. (2000), *Πολιτική Οικονομία των ΜΜΕ*, Καστανιώτης
- Lovink G. (2011), *Networks without a cause. A critique of Social Media*, Polity
- Luhmann, N.(1984), *Soziale Systeme*, Suhrkamp.
- Luhmann N. (1985), «Zum Begriff der sozialen Klasse». In: Ders. (Hrsg.), *Soziale Differenzierung*, Westdeutscher Verlag
- Luhmann N. (1986), *Ökologische Kommunikation*, VS Verlag
- Luhmann, N. (1990), *Die Wirtschaft der Gessellschaft*, Suhrkamp.
- Luhmann N. (1995), *Θεωρία των κοινωνικών συστημάτων*, Σάκκουλας Αντ. Ν.
- Luhmann N. (2003), *Η Πραγματικότητα των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας*, Μεταίχμιο
- Luhmann N. (2012), *Theory of Society*, vol. 1, Stanford University Press
- Luhmann N. (2013), *Theory of Society*, vol. 2, Stanford University Press
- Lyon D. (2014), « Situating Surveillance: history, technology, culture », in Boersma K.-Van Brakel R.-Fonio Ch.-Wagenaar P. (ed.), *Histories of State Surveillance in Europe and Beyond*, Routledge
- Marazzi Ch. (2009), *The Violence of Financial Capitalism*, Semiotext
- Μέισον Π. (2016), *Μετακαπιταλισμός*, Καστανιώτης
- McCumber, J. (1993), *The Company of Words: Hegel, Language and Systematic Philosophy*, Northwestern University Press.
- McNair B. (2005), *Η κουλτούρα του Στριπτιζ*, Σαββάλας
- Morin, E. (1977), *La Méthode 1 : La nature de la nature*, Seuil
- Nordmann A. (2008), « Singular Simplicity », <http://spectrum.ieee.org/robotics/robotics-software/singular-simplicity>
- Ντεμπόρ Γκ. (2000), *Η κοινωνία του θεάματος*, Διεθνής Βιβλιοθήκη
- Ξηροπαίδης Γ. (1987), « Εισαγωγή », σε Μ. Heidegger, *Επιστολή για τον ανθρωπισμό*, Ροές
- Pasquinelli M. (2009), « Άυλος Εμφύλιος Πόλεμος. Πρότυπα σύγκρουσης στον γνωσιακό καπιταλισμό», *ratnet*, <http://ratnet-blog2.blogspot.gr/2010/03/blog-post.html>
- Prokop D. (1997), *Η δύναμη των Μέσων και η επίδραση τους στις μάζες*, Νέα Σύνορα-Λιβάνης

- Ραμομέ Ι. (2017), *Η αυτοκρατορία της επιτήρησης*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου
- Reichel A. (2011a) ‘Snakes all the way down: Varela’s calculus for self-reference and the praxis of paradise’, *Systems Research and Behavioral Science*, 28(4)
- Reid J.(2007), *Real Worlds: Language and System in Hegel*, Toronto University Press
- Salmon Ch. (2008), *Storytelling: Η μηχανή που κατασκευάζει ιστορίες και χειραγωγεί τα πνεύματα*, Πολύτροπον
- Sampson T. (2012), *Virality: Contagion Theory in the Age of Networks*, University of Minnesota Press
- Σάσσην Σ. (2009), *Κοινωνιολογία της Παγκοσμιοποίησης*, Μεταίχμιο
- Σεραφετινίδου Μ. (1987), *Κοινωνιολογία των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας*, Gutenberg
- Serres M. (2009), *Το παράσιτο*, Σμίλη
- Sennet R. (2008), *Η Κουλτούρα του νέου καπιταλισμού*, Σαββάλας
- Shirky C. (2016), *Πλεόνασμα Γνώσης. Πώς η τεχνολογία μετατρέπει τους καταναλωτές σε συνεργάτες*, Πεδίο
- Σκομβούλης Μ. (2016), «Ανισότητες του κεφαλαίου: Σύγχρονες θεωρήσεις της δυναμικής των ανισοτήτων στην πολιτική οικονομία του σύγχρονου καπιταλισμού», *Επιστήμη και Κοινωνία : Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας* , τεύχος 33, 2016
- Smith A. (1976), *Theory of Moral Sentiments*, Liberty Fund
- Schröter J. (2016), « The Internet and Frictionless Capitalism », in Fuchs C.-MoscoV. (ed.), *Marx in the Age of Digital Capitalism*, Brill
- Stäheli U. (2011), « Political Epidemiology and the Financial Crisis », in Kjaer P.-Teubner G., Febbrajo A. (ed.), *The Financial Crisis in Constitutional Perspective*, Hart Publishing
- Streeck W. (2014), *Buying Time: The Delayed Crisis of Democratic Capitalism*, Verso
- Toscano Al. (2007) «Always Already Only Now: Negri and the Biopolitical», in Murphy T.-Mustapha A.-K. (ed.), *The philosophy of Antonio Negri*, Pluto Press
- Thurow L. (1997), *Το Μέλλον του Καπιταλισμού*, εκδόσεις Λιβάνη
- Van Dijck J. (2013), *The Culture of Connectivity: A Critical History of Social Media*, Oxford University Press

Williams R. (2005[1978]), « Means of communication as means of production », in *Culture and Materialism*, Verso

Zizek S. (1996), *Essai sur Schelling, Le reste qui n'éclôt jamais*, L'Harmattan

Zizek S. (2012), *Less than Nothing: Hegel and the shadow of Dialectical Materialism*, Verso, 2012